

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

KURTUBA

VIII-XIII. YÜZYILLAR

DOKTORA TEZİ

Şevket YILDIZ

BURSA 2008

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

KURTUBA

VIII-XIII. YÜZYILLAR

DOKTORA TEZİ

Şevket YILDIZ

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

BURSA 2008

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda U2004114 numaralı Şevket Yılıdız'ın hazırladığı "Kurtuba: VIII.-XIII. Yüzyıllar" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 19./12/ 2008 günü 15:00 - 16:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Osman Şetün
Sınav Komisyonu Başkanı

Üye (Tez Danışmanı)
Prof. Dr. Hüseyin Akbulut

Üye
Prof. Dr. Mustafa KARA
Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Meryem Şişli

Prof. Dr. Melanet Özbekir
Üye

Doç. Dr. U. Asım Teoğlu
Üye

19/12/2008

Enstitü Müdürü

ÖZET

Yazar : Şevket Yıldız
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslâm Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XII + 263
Mezuniyet Tarihi : / /
Tez : Prof. Dr. Hüseyin Algül
Danışman(lar)ı :

Kurtuba: VIII.-XIII. Yüzyıllar

İberya Yarımadasında kurulmuş antik bir şehir olan Kurtuba, Roma devrinde önem kazanmasına rağmen asıl şöhretini İslam hâkimiyeti altında yaşamıştır. Endülüs medeniyetinin beşiği olan Kurtuba, İslam şehirleri arasında müstesna bir yere sahip olarak 10. asırda Bağdat ile yarışır düzeye ulaşmıştır. Aynı dönemde Avrupa şehirleri arasında da Kurtuba birinci sıraya yükselmiştir. Diğer taraftan Kurtuba'da başlayan ve Tuleytula (Toledo), gibi İspanya şehirlerinde yoğunlaşan ilmî çalışmalar Avrupa'nın karanlıktan aydınlığa çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Kurtuba, yalnızca İslam medeniyeti için değil, insanlığın ortak medeniyet birikimi açısından da önemli bir merkez olmuştur. Bu çalışmada Kurtuba'nın VIII.-XIII. yüzyıllar arasında geçirdiği serüven siyasî, fizikî, idarî, sosyal ve kültürel açıdan ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler

Kurtuba

Endülüs

Kentler

ABSTRACT

Yazar : Şevket Yıldız
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslâm Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XII+ 263
Mezuniyet Tarihi : /.... /

Tez
Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Hüseyin Algül

Kurtuba: VIII.-XIII. Yüzyıllar

Kurtuba 8th – 13th Centuries

Kurtuba, an ancient city found in Iberian Peninsula, although became an important place during Roman Empire, it gained its righteous fame under the dominance of Islamic civilization. Being the cradle of Andalusian civilization, Kurtuba was among the most important cities in Islamic world, which made it comparable even with Bagdad in the 10th century. In the same period, Kurtuba ranked first place among other countries of Europe. On the other hand, the scientific researches that started in Kurtuba and mainly intensified in Toledo played an important role in helping Europe coming through its dark ages. Therefore Kurtuba was an important center not only for Muslim world, but also for all human civilization. This study deals with Kurtuba's political, geographical, constitutional, social and cultural structure and experience throughout 8th – 13th centuries.

Key Words

Kurtuba

Andalucia

Cities

ÖNSÖZ

Tarih araştırmalarında günümüzde geline nokta, Şehir tarihi çalışmalarını daha önemli bir hale getirmiştir. Şehirler, tarih boyunca ortaya çıkmış medeniyetlerin izlerini taşırlar. Ancak bazı Şehirler vardır ki medeniyetlerin bizzat kurucusu olarak “medeniyet Şehirleri” adını alırlar. Medeniyet Şehirlerinin iyi bilinmesi medeniyetlerin daha iyi anlaşılmasına en büyük yardımcıdır. Sözelimi Roma, uzun asırlar dünyada hakim olmuş Roma medeniyetini anlamada köşe taşıdır. Yine, Osmanlı medeniyetinin anlaşılmasında İstanbul bir köşe taşıdır. Aynı Şekilde, Kurtuba da Endülüs medeniyetinin her yönüyle doğup büyüdüğü bir yer olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kurtuba, bütün yönleriyle iyi bilindiğı zaman Doğu-Batı arasında köprü olmuş Endülüs medeniyetinin daha iyi anlaşılması da mümkün olacaktır.

İber Yarımadası'nın önemli Şehirlerinden birisi olan Kurtuba, Roma ve Got hakimiyeti altında uzun yıllar geçirmiştir. VIII. Asrın başlarında bu bölgede gerçekleşen İslâm fetihleri ile birlikte bir İslâm Şehrine dönüşen Kurtuba, ilk yıllarda Emevî Hilâfeti'ne bağlı Endülüs valiliğinin merkezi haline gelmiş ve VIII. Asrın ortalarında Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuyla başkent olmuştur. X. asrın başlarından itibaren Endülüs hükümdarları “halîfe” unvanını alınca Kurtuba da hilâfet merkezi durumuna yükselmiştir. Bu dönemde Kurtuba, hem İslâm dünyasının hem de Avrupa'nın en önemli Şehirleri arasında yer almıştır.

XI. asrın başlarında Endülüs, büyük karışıklıklara sahne olmuş ve bunun neticesinde Endülüs Emevî Devleti yıkılarak Tavâif-i Mülûk adı verilen bağımsız Şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Kurtuba siyasî olarak önemini yitirmiş olmakla birlikte Endülüs bilim ve kültürünün merkezi olmaya devam etmiştir. XII. asrın başlarından itibaren Endülüs'te Hıristiyan istilâsı (Reconquista) başlamıştır. Ancak, bu dönemde Kuzey Afrika'da kurulan Murâbitlar Endülüs'ün imdadına yetişmiş ve Kurtuba'nın da içinde bulunduğu Endülüs Şehirlerinin önemli bir kısmı İslâm hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir. Murâbitlar'ın akabinde bölgede yine bir Kuzey Afrikalı devlet olan Muvahhidler hüküm sürmüştür. Yaklaşık bir buçuk asır süren

Kuzey Afrika hâkimiyeti esnasında Kurtuba bir ilim ve kültür merkezi olarak müstesna yerini her zaman korumuştur.

XIII. asrın başlarında, Hıristiyan devletler karşısında Muvahhidler zayıf düşmüş ve Endülüs topyekün Hıristiyan istilâsına uğramıştır. Bu asrın ortalarına gelindiğinde Kurtuba'nın da içinde bulunduğu Endülüs şehirlerinin büyük çoğunluğu Hıristiyan hâkimiyeti altına girmiştir. Bu dönemde yalnızca İber Yarımadası'nın güney doğusunda kurulmuş olan Gırnata Benî Ahmer Emirliği, bölgede İslâm hakimiyetini iki buçuk asır daha sürdürebilmiştir. Nihâyet XVI. Asrın başında İberya'daki İslâm hâkimiyeti son bulmuştur.

Bu çalışmada VIII.-XIII. asırlar arasında Avrupa'da hüküm sürmüş Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti olan Kurtuba ele alınacaktır. Burada Kurtuba'nın fizikî, idarî, siyasî ve sosyo kültürel yönleriyle bir bütün olarak incelenmesi hedeflenmiştir. Tez, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, şehir tarihçiliğinde ortaya çıkan ekoller ışığında İslâm şehirleri ile diğerleri arasındaki ortak ve farklı yönleri değinilecek, daha sonra İslâm şehirlerinin ana özelliğine vurgu yapılmak suretiyle Kurtuba'nın ana karakteri ele alınacaktır. Bu şekilde Endülüs medeniyetinin ortaya çıktığı ve Endülüs kimliğinin oluştuğu Kurtuba'nın ana unsurları ortaya konmuş olacaktır.

Birinci Bölüm'de başkent Kurtuba'nın 716 yılında başlayıp 1236'da son bulan yaklaşık 5 asırlık uzun siyasî tarihi özetlenmeye çalışılacaktır. Kurtuba, ilk fetih yıllarından Hıristiyan istilasına kadar Endülüs'ün en önemli şehri olmaya devam etmiştir. Endülüs siyasî tarihinin kronolojik olarak ele alındığı bu kısımda yer yer hükümdarların Kurtuba'da yaptıkları sosyo kültürel faaliyetler üzerinde durulacaktır.

İkinci Bölüm'de Kurtuba'nın fizikî ve idarî yapısı ele alınacaktır. Fizikî yapı başlıca coğrafi konum, yerleşim alanları, mesîre yerleri, umûmî ve husûsî yapılardan oluşmaktadır. İdarî yapıda ise, Endülüs Emevî Devleti'nin temel idarî kurumları üzerinde durulacaktır. Başkent olması sebebiyle Kurtuba, vezâret ve kadılık gibi idarî müesseselerin ortaya çıkıp geliştiği bir yerdir. Söz konusu idarî yapılar, Kurtuba'nın oluşumunda önemli bir etkidir.

Üçüncü Bölüm'de Kurtuba'da yaşanan sosyo kültürel hayat bir çok yönüyle ele alınacaktır. Bu bölümde ilk olarak Kurtuba'da toplumu oluşturan dinî, etnik ve sosyal

gruplar ve bu grupların birbirleriyle ilişkileri üzerinde durulacak, müteâkiben orada gerçekleşen eğitim ve bilim faaliyetlerine değinilecektir. Bu kısımda Kurtuba'nın bir ilim merkezi olarak edindiği yere vurgu yapılarak çeşitli ilimler ve temsilcileri ele alınacaktır. Bu bölümün son kısmında ise Kurtuba'da yaşanan gündelik hayat üzerinde durulacak ve ticârî ilişkiler, yiyecek ve giyecek kültürü gibi gündelik hayata ilişkin özet bilgiler verilecektir.

Bu çalışma, Kurtuba'nın ve dolayısıyla Endülüs medeniyetinin anlaşılmasına yardımcı olmayı amaçlamıştır. Tezin hazırlanmasında katkıları olan hocalarım Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL, Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR, Prof. Dr. Mustafa KARA, Prof. Dr. Osman ÇETİN, Doç. Dr. Mustafa Asım Yediyıldız, Doç. Dr. Adem Apak'a ve ayrıca Öğretim Görevlisi Dr. Ali İhsan KARATAŞ, Araştırma Görevlileri Dr. İlhami ORUÇOĞLU, Dr. Saadet MAYDAER ve Ali İhsan Akçay'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	2
1. Metodoloji	2
2. Kaynaklar	5
B- ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ VE İSLÂM ŞEHİRLERİ	11
1. Şehir Tarihçiliği	11
a) Şehrin Tanımı, Temel Özellikleri ve Çeşitli Şehir Tipolojileri	12
b) Şehir Kuramları	16
2. İslâm Şehirleri	19
a) İslâm Şehri, Müslüman Kimliği ve Tevhid İnancı	21
b) İslâm şehirlerinin Ortak Özellikleri	23
c) Bir İslâm Şehri Olarak Kurtuba	27

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASÎ TARİH

A- KURTUBA ŞEHRİNİN KURULUŞU VE İLK YERLEŞİMCİLER	32
1. Şehrin İsmi	32
2. Şehrin Kuruluşu ve İlk Yerleşimciler	33
3. Kurtuba'nın Müslümanlar Tarafından Fethi	37
B- ENDÜLÜS VALİLİĞİNİN MERKEZİ KURTUBA	41
1. Valilik Döneminde Fetihler	44
2. Valilik Döneminde İç Savaşlar	46
3. Valilik Döneminde Kurtuba'da İmâr Faaliyetleri	50
C- ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ VE BAŞKENT KURTUBA	52
1. Emîrlik Devri	52
a) Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam (ed-Dâhil)(138-172/756-788)	53
b) Hişam b. Abdurrahman (er-Radî) (172-180/788-796)	57
c) Hakem b. Hişam (er-Rabazî) (180-206/796-822)	58
d) Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat-Ebu'l-Mutarraf) (206-238/822-852)	61
e) Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886)	64

f) Münzir b. Muhammed (273-275/886-888)	67
g) Abdullah b. Muhammed (275-300/888-912)	67
2. Halîfelik Devri	68
a) Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır li-dînillâh) (300-350/912-961)...	69
b) Hakem b. Abdurrahman (el-Mustansır billâh)(350-366/961-976)	74
c) Hâcip İbn Ebî Âmir (el-Mansûr Billâh) ve Âmirîler (366-399/976-1009)....	76
d) Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müstâin billah	78
e) Hammûdîler ve Son Endülüs Halîfeleri	79
D- ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN YIKILIŞINDAN SONRA KURTUBA.....	80
1. Tavâif-i Mülûk Devrinde Kurtuba	81
2. Endülüs'te Kuzey Afrika Hâkimiyeti: Murâbıtlar ve Muvahhidler	83
3. Kurtuba'nın Hıristiyanlar Tarafından İşgâli.....	86
4. Endülüs Müslümanlarının Son Kalesi: Gırnata Benî Ahmer Emîrliği. 88	

İKİNCİ BÖLÜM FİZİKÎ VE İDARÎ YAPI

A- YERLEŞİM ALANLARI VE FİZİKÎ YAPILAR	92
1. Yerleşim Alanları	92
a) Coğrafi Konum.....	92
b) Şehrin Surları, Burçları ve Kapıları.....	94
c) Şehrin Alanı	96
d) Şehrin Bölümleri (Müdün, Erbâz, Dürûb).....	98
e) Kenar Mahalleler (Münyetün/Münâ):.....	102
f) Şehrin Cadde ve Sokakları.....	103
2. Ana Yapılar	104
a) Kurtuba Sarayı (Kasru'l-Hilâfe).....	104
b) Kurtuba Câmii (el-Mescidü'l-Câmi).....	105
c) Kurtuba Çarşısı (es-Sûku'l-Uzmâ).....	107
d) Kurtuba Köprüsü (Kantara).....	108
e) Kurtuba Hapishanesi (Mahbes-i Kurtuba).....	108
g) Mescid, Dükkân ve Hamamlar (Mesâcid, Hammâmât, Havânî)	109
h) Mezarlıklar (Mekâbir).....	110
i) Mesîre Yerleri (el-Müntezihât).....	110
3. Saray ve Köşkler	113
a) Saraylar (Kusûr)	113
b) Köşkler (Münyeler).....	115
4. Resmî ve Özel Yapılar	118
a) Resmî Yapılar	119
b) Konaklar.....	120
B- İDÂRÎ MÜESSESELER.....	122
1. Temel İdarî Müesseseler	122

a) Hükümdarlık (Vilâyet, İmâret, Hilâfet)	123
b) Hicâbet	128
c) Vizâret	128
d) Kitâbet	129
2. Yargı Müesseseleri	130
a) Huttatü'l-Kazâ	130
b) Huttatü'l-Mevâris	132
c) Huttatü'r-Redd	132
d) Huttatü'l-Mezâlim	133
3. Şehir Yönetimi ve Güvenliği	133
a) Huttatü'ş-Şurta	133
b) Huttatü'l-Medîne	134
c) Huttatü's-Sûk	134
d) Huttatü'l-Hisbe	135
4. Temel İktisâdî Kurumlar	135
a) Hizânetü'l-Mâl	135
b) Huttatü'z-Zimam	137
c) Huttatu's-Sikke	137
5. Diğer İdari Müesseseler	138
6. Ordu	139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

A- KURTUBA TOPLUMU	143
1. Demografik Yapı (Dinî ve Etnik Gruplar)	143
a) Müslümanlar	144
b) Gayri Müslimler	147
2. Sosyal Sınıflar (Hâsse ve Âmme)	153
B- EĞİTİM VE BİLİM	155
1. İlmî Seyahatlerin Teşvîki ve Doğudan Kitap Nakli	155
a) İlmî Seyahatlerin Teşvik Edilmesi	155
b) Doğudan Müderrisler Getirilmesi	157
c) Kitapların Toplanması	159
d) Kütüphaneler	160
e) Kitapçılar (Varrâkîn, Hattâtîn ve Nüssâh)	163
2. Endülüs Eğitiminin Merkezi: Kurtuba Câmii	165
a) Hocalar	166
b) Öğrenciler	169
c) Dersin İşlenişi	170
d) Ders Usûlleri	170
e) Verilen Dersler	171

3.	Endülüs'te İlmî Hareketlilik ve Kurtuba Ulemâsı	172
a)	I. Dönem: İmâret Devri (275-325/888-937).....	173
b)	II. Dönem: Hilâfet Devri (325-399/937-1008).....	174
c)	III. Dönem: Tavâif Devri (399-484/1008-1091).....	175
d)	IV. Dönem: Murâbitlar Devri (399-484/1008-1091).....	176
4.	Kurtuba'da Gelişen İlimler ve Önemli Temsilcileri	177
a)	Temel İslâm İlimleri.....	177
b)	Dilbilim Çalışmaları (Lügat ve Nahiv İlmi)	181
c)	Tarih	183
d)	Coğrafya.....	184
e)	Felsefe ve Tasavvuf.....	185
f)	Fen Bilimleri (Astronomi, Hendese, Matematik)	187
g)	Tıp Çalışmaları	188
C-	EDEBİYAT VE MÜZİK.....	191
1.	Edebiyat.....	191
a)	Nesir	192
b)	Şiir	193
c)	Halk Şiiri (Müveşşehât ve Ezcâl).....	194
2.	Müzik	196
D-	SANAT VE MÎMÂRÎ.....	201
1.	Endülüs Sanatı.....	201
2.	Kurtuba Mîmârîsi	202
a)	Kurtuba Camii	202
b)	Zehrâ Sarayı.....	204
3.	El Sanatları	205
a)	Fildişi işlemeciliği	205
b)	Maden işlemeciliği	205
c)	Ağaç işlemeciliği (Oymacılık)	206
d)	Billur, Cam ve Çanak işlemeciliği	207
e)	Mermer ve Taş İşlemeciliği.....	207
f)	Dokumacılık	207
E-	GÜNDELİK HAYAT.....	208
1.	Kurtuba Toplumunun Karakter Özellikleri.....	208
2.	Kurtubalıların Maruz Kaldığı Çeşitli Felâketler	209
3.	Resmî Karşılama Törenleri	210
4.	Ticaret ve Üretim	212
5.	Yiyecek ve Giyecek Kültürü.....	214
	SONUÇ.....	216
	KAYNAKLAR	219
	EKLER.....	234

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
a.m.	Aynı makale
a.y.	Aynı yer
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
karş.	Karşılaştırınız
m.	Miladî
p.	Page
pp.	Page to page
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
sy.	Sayı
thk.	Tahkik eden
ts.	Basım tarihi yok
v.dğr.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vol.	Volume
vs.	Vesaire

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

1. Metodoloji

Bu tez çalışması, Ortaçağda kurulmuş bir İslâm şehri olan Kurtuba üzerinedir. Araştırmada, temel olarak Kurtuba şehrini ve orada tezahür eden Endülüs kültür ve medeniyetini daha yakından görebilmek ve anlamaya çalışmak hedeflenmiştir. Ancak bu amaca ne ölçüde ulaşılabileceği karşılaşılan temel zorluklarla ilintilidir. Her şeyden önce bu tez çalışması ile ilgili önümüzde iki önemli zorluk/problem bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Endülüs dönemi Kurtubası hakkında belge ve kalıntıların sınırlı olması ve bu yüzden yine az sayıdaki ana kaynağa dayanılmasının gerekli olmasıdır. İkinci önemli zorluk ise, 21. Yüzyıl başlarında yaşayan bir araştırmacı olarak Ortaçağ Avrupasında ortaya çıkmış ve daha sonra tarihin sayfaları arasına karışmış bir medeniyeti ve bu medeniyeti temsil eden bir şehri tasvir etme zorunluluğudur.

Endülüs Kurtuba'sı, ortaya çıktığı dönemde de iç içe geçmiş bir çok dairenin kesişme noktasında bulunmaktadır. Kurtuba, bir yandan İslâm medeniyetinin Endülüs kolunu öncelikli olarak temsil ederken diğer taraftan da Avrupa tarihinde önemli bir yere sahiptir. Daha da önemlisi Kurtuba, Bağdat ve İstanbul gibi İslâm'ın medeniyet şehirlerindedir. Dolayısıyla, sahip olduğu nitelikler açısından her hangi bir İslâm şehrinden ya da Avrupa şehrinden farklılık taşır.

Bir tarih araştırmasından beklenecek ilk şey, ele alınan konu hakkındaki bilgi ve belgelerin doğru ve yanlışlığını teknik bir incelemeye tabi tutmaktır. İkinci önemli husus ise, konunun içinde bulunduğu tarihsel dönemi o dönemde yaşıyormuş gibi anlamaya çalışmaktır.¹ Bunu yaparken de konunun öncesi ve sonrasıyla senkronik (eş zamanlı) ve diakronik (kronolojik) olarak ele alınması ve modern dönemle karşılaştırılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Bir tarih araştırmasının en zor ve en önemli yanı ise bu ikinci husustur.² Nitekim, bir konu hakkındaki olgu çokluğu o konunun daha iyi ve daha doğru anlaşılmasına kesin olarak yol açmadığı gibi, aksi durumda, olgu azlığı da bir konunun çok iyi anlaşılabilir olmasına engel teşkil etmez.

¹ Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, (çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul 1996, (5.baskı), s. 11-37.

² E.Carr, bu konuda tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleri ile şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarihin yazılamayacağını söyler. Bkz. Carr, *age*, s. 31.

Tarihin bir dönemi ile günümüz arasındaki mesafe arttıkça olgular (bilgi ve belgeler) ters orantılı olarak azalmaktadır. Bu durumda tarihçinin işi daha da zorlaşır ve geriye gittikçe yalnızca boşlukları doldurmakla yetinemez, çoğu zaman çerçeveyi de kendisi oluşturmak zorunda kalır.³

Bu durumda tarihî araştırmalarda yalnızca olguların kendisi değil var olan az sayıdaki olgunun iyi bir harmonisi önem kazanır. Bunun için de tarihçinin anakronizme düşmeden bir nevi empati yaparak ilgili döneme gidip o dönemde yaşaması ya da yaşıyor gibi olması oldukça önem kazanır.

Yukarıda bahsedilen problemlerden birincisi olgular (bilgi ve belgeler) ile diğeri ise tarihçi (yaşadığı çağ ve bakış açısı) ile ilgilidir. Bu iki konuda ne kadar çok mesafe alınırsa araştırmamanın sonucu da o kadar başarılı olacaktır.

Diğer taraftan bu tez çalışması, yalnızca bir tarih araştırması değil bir şehir tarihi çalışmasıdır. Şehir tarihleri her hangi bir tarihi araştırmanın bütün zorluklarını taşıdığı gibi ayrıca bir de tasnif zorluğu taşırlar. Tarihte ortaya çıkmış bir şehrin hangi ana eksen üzerinde ve ne gibi özellikleri ile ele alınması gerektiği önemli bir problematik olarak karşımıza çıkar. Bu durum XIX. yüzyıldan itibaren çeşitli şehir kuramları ve tipolojilerin ortaya çıkışının ana nedeni olarak görülebilir. Hatta şehir tarihçiliğinin bir alan olarak ortaya çıkışında da tasnif ve çerçeve probleminin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. İleride şehir tarihçiliği başlı başına ele alınacağından burada günümüzde şehir tarihi araştırmalarında uygulanan başlıca tasnifler ve bu tasniflerin zayıf ve güçlü yönleri üzerinde durularak Kurtuba çalışmasında nasıl bir metodolojinin tercih edildiği belirtilecektir.

Günümüzde yapılan şehir tarihi çalışmalarında genellikle iki tür tasnifin uygulandığını söylemek mümkündür:

Bunlardan birincisi, şehrin siyâsî, iktisâdî, sosyal, ekonomik vb. bir çok yönünün birbirinden bağımsız olarak ele alınmasıdır. Bu durumda şehrin fizikî özellikleri siyâsî sürecinden, ekonomik yapısı sosyo-kültürel hayattan ayrı ve başlı başına konular olarak incelenir. Diğer bir ifadeyle, birbirinden farklı alanlar çalışma içerisinde farklı konular olarak ele alınırlar. Bu tür şehir çalışmaları, çok yönlü olması

³ Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 92-95.

ve geniş bir çerçevesinin bulunması gibi değerli özellikleri barındırmaktadır. Bununla birlikte ele alınan konuların bir bütünlük arzmemesi ve şehrin kendisi ile özdeşleşen ortak kimliğinin göz ardı edilmesi gibi bazı kusurları taşır.

İkinci tür çalışmalarda ise şehrin özelliklerinden birisi öne çıkarılır ve diğer yönleri onun etrafında örgülenir. Söz gelimi, iktisat alt yapı olarak ele alındığında şehrin diğer fonksiyonları iktisâdî yapının etrafında ve onun bir parçası olarak kurgulanır. Aynı şekilde bazı şehir çalışmalarında da fizikî yapı ana şema olur ve şehirdeki sosyal, kültürel ve ekonomik hayat fizikî yapıların içerisinde işlenir. Bu ikinci tür çalışmalarda ise, araştırmacının öne çıkardığı tarafın dışındaki özellikler dar bir çerçevede kalır ve ana özelliğin bir parçası olurlar. Diğer bir ifadeyle bu tür çalışmalarda araştırmacının bakış açısı şehrin ana yapılarını oluşturmaya etki eder.

Oldukça yaygın olan bu her iki tasnifin kullanımında bir şehri kendisi yapan ve ilk bakışta dikkati çeken ana kimliğin, çalışmanın çerçevesini oluşturmada çok fazla etkin olamadığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, tarihin belirli bir döneminde ortaya çıkmış bir şehirle ilgili olguların farklı alanlarda (sosyal-kültürel-ekonomik vs.) kategorize edilmesi ile o şehir hakkında bütünlüklü bir kanaate varmak zor olacaktır. Aynı şekilde, tarihinin bakış açısının belirleyici olduğu bir şehir çalışması da o şehrin asıl görünümünü vermekten uzaklaşır. Dolayısıyla, burada hem incelenen şehrin bütün yönleriyle ele alınması hem de bütün bu yönlerin şehrin ana kimliği etrafında örgülenmesi kaçınılmaz hale gelmektedir.

Bir şehrin ana kimliğini belirlemek için, öncelikle o şehri tanıtan temel özelliklerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Daha sonra ise, bu özelliklerden hangisinin ana belirleyici olduğu tespit edilebilir. Araştırmacı için belki de en zor olan husus, şehrin bütünlüğünü bir arada tutan ana kimliğini tespit etmektir. Bir şehrin kendisini belirleyen ortak kimliği ne denli iyi tespit edilirse tarihinin bakış açısından ve kurgularından da o denli uzak kalacaktır. Aynı zamanda tarihte ortaya çıkmış bir şehrin niteliklerini bu ana kimlik etrafında tek bir bütün olarak görebilmek mümkün olacaktır.

Bu nedenle, bu tez çalışmasında öncelikli olarak bir İslâm şehri olan Kurtuba'nın sözkonusu kimliği irdelenmiştir. Araştırmanın *Giriş* bölümünde, şehir tarihçiliğinde ortaya çıkan ekoller ışığında, İslâm şehirleri ile diğer şehirler arasındaki farklı ve ortak yönler üzerinde durulmuştur. Daha sonra İslâm şehrini İslâm şehri yapan

ve onu diğer şehirlerden ayıran ana kimliğine vurgu yapılmıştır. İslâm şehirlerinin ana kimliğine değinildikten sonra bu şehirler üzerine yapılmış çeşitli tiyolojiler üzerinde durulmuştur. Daha sonra İslâm şehirlerinin temel özellikleri ele alınmış ve son olarak Kurtuba'nın ayırt edici vasıfları kısaca belirtilmiştir. Bu şekilde Endülüs medeniyetinin beşiği olan Kurtuba'nın temel nitelikleri belirlendikten sonra şehrin siyasî, fizikî, idârî ve sosyo kültürel yapısının ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bölümlere geçilmiştir.

2. Kaynaklar

Bu çalışmanın ana kaynaklarını genel İslâm tarihleri, Endülüs tarihleri, biyografi (Tabakât ve Terâcüm) eserleri, Coğrafya ve Seyahat kitapları olmak üzere 4 kısımda ele almak mümkündür.

İslâm dünyasında h.III. (m.IX.) asırdan başlamak üzere çok sayıda umumî İslâm tarihi eseri kaleme alınmıştır. Bu eserler genellikle, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar geçen dünya tarihine değindikten sonra Asr-ı Saâdet'ten itibaren yazarın yaşadığı döneme kadar İslâm dünyasında meydana gelen hadiseleri ele alırlar. Bu eserlerin büyük kısmı da Endülüs tarihi hakkında bilgi verirler. Ancak bu eserlerde Emevîler ve Abbasîler başta olmak üzere doğuda kurulmuş Müslüman devletlerle alakalı ayrıntılı bilgiler verilirken, Endülüs fazlaca yer almaz. Ayrıca umumî İslâm tarihi eserlerinde büyük ölçüde Endülüs'ün fethi ve Endülüs hükümdarları gibi siyasî tarihle ilgili konulara kronoloji içerisinde değinilir.

Endülüs tarihinden bahseden umûmî İslâm tarihi eserleri arasında İbni Kuteybe'nin *Kitâbü'l-Maârif*'i⁴, Belâzürî'nin *Fütûhü'l-Büldân*'i⁵, Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁶'ü, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁷ adlı eseri, Ebu'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*'i⁸ ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-Târîh*'i⁹ ile İbni Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si¹⁰ başlıcalarıdır.

⁴ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim, *Kitâbü'l-Maârif*, (Tahkik: Servet Ukkâş), Daru'l-Maârif, Beyrut 1975.

⁵ Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhü'l-Büldân*, Beyrut 1987.

⁶ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk I-XI*, Dâru Süveydân, Beyrut tsz.

⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk I-XVIII*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

⁸ Ebu'l-Fidâ, İmamüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer I-IV*, Dâru't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1286.

⁹ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târîh I-IX*, Dâru Sâdır, Beyrut 1965.

¹⁰ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1966.

Endülüs ve Kurtuba hakkında en zengin bilgilerin bulunduğu kaynaklar ise, Endülüs tarihçileri tarafından yazılmış Endülüs tarihleridir. Bu eserlerde Endülüs siyasî, idarî ve sosyo kültürel yönleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Diğer taraftan h.IV. (m.X.) asırdan itibaren yazılmış olan bu eserler, bölgenin tarihçileri tarafından kaleme alınmasıyla da ayrı bir öneme sahiptirler. Endülüs tarihlerinin başında İbnü'l-Kûtiyye'nin Endülüs'ün fethini konu alan *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*¹¹ adlı eseri gelir. Yine yazarı bilinmemekle birlikte *Ahbâru Mecmûa*¹² isimli eser en eski Endülüs tarihlerindedir. el-Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba'sı*¹³ da Endülüs tarihinin ilk kaynaklarından olup Kurtuba kadılarında bahseder. Bunların dışında, İbn Hayyan el-Kurtubî'nin *el-Muktebes min Enbâ-i Ehli'l-Endelüs'ü*,¹⁴ Humeydî'nin *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikr-i Vülâti'l-Endelüs'ü*,¹⁵ Merrâküşî'nin *el-Mu'cib fî Telhîs-i Ahbâri'l-Mağrib'i*,¹⁶ İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib'i*,¹⁷ İbnü'l-Hatîb'in *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata'sı*,¹⁸ İbn Haldun'un *Ünvânü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*¹⁹ adlı eseri ile Makkarî'nin *Nefhu't-Tîb Min Ğusni Endelüsi'r-Ratîb*²⁰ isimli eseri Endülüs tarihinin en önemli kaynakları arasında sayılabilir.

Endülüs tarihleri arasında Makkarî'nin eseri Kurtuba hakkında verdiği zengin malumat ile diğerlerinden ayrılır. Eser yedi ciltten oluşur. Eserin I. cildinde IV. Bab Kurtuba şehrine ayrılmış olup 455-695 sayfaları arasında kapsamaktadır. Ayrıca diğer

¹¹ İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilâzîz b. İbrahim b. İsâ b. Müzâhim, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, (İkinci basım), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire 1989.

¹² *Ahbâru Mecmûa*, (Anonim), (Tahkik: İbrahim el-Ebyâr), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire tsz.

¹³ Huşenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayravânî, *Kudâtu Kurtuba*, Dâru's-Sadr, Kâhire 1966.

¹⁴ İbn Hayyan, Ebû Mervân Hayyan b. Halef b. Hüseyin b. Hayyan b. Muhammed b. Hayyan b. Vehb b. Hayyan, *el-Muktebes Min Enbâi Ehli'l-Endelüs*, (Tahkik: Mahmûd Ali Mekki), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1973.

¹⁵ Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh b. Abdillâh el-Ezdî, *Cezvetü'l-Muktebes fî Zikr-i Vülâti'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.

¹⁶ Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali, *el-Mu'cib fî Telhîs-i Ahbâri'l-Mağrib*, (Tahkik: Muhammed Saîd el-Uryân), el-Meclisü'l-A'lâ li'l-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire 1963.

¹⁷ İbn İzârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib I-III*, (Tahkik: G. S. Golan ve Levi Provençal), (Üçüncü Baskı), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1983.

¹⁸ İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Saîd b. Abdillâh b. Saîd b. Ali b. Ahmed es-Selmânî, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata I-IV*, (Tahkik: Muhammed Abdillâh İnan), (İkinci Basım), Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1973.

¹⁹ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber I-V*, Müessesetü'l-A'lâ li'l-Matbûât, Beyrut 1971.

²⁰ Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilmisanî, *Nefhu't-Tîb Min Ğusni Endelüsi'r-Ratîb I-VII*, (Tahkik: İhsan Abbas), Daru Sâdır, Beyrut 1983.

ciltlerde de Endülüs tarihinden bahsedilirken yer yer Kurtuba hakkında da bilgiler verilir. Eser, Kurtuba ile ilgili siyâsî, coğrafi, sosyal, kültürel ve ekonomik konular hakkında oldukça önemli ve zengin bilgiler ihtiva etmektedir. XVI. yüzyıl sonlarında yaşamış Endülüslü bir tarihçi olan Makkarî konuları işlerken o zamana kadar gelen Endülüs kaynaklarının verdiği bilgileri harmanlayarak aktarır. Bu yönüyle eser, daha sonra gelen Endülüs tarihçileri tarafından Endülüs ve Kurtuba tarihi için en önemli başvuru eseri kabul edilmiştir.

Endülüs kaynaklarının önemli bir kısmı da biyografi (tabakât ve terâcüm) türü eserlerdir. Bu eserlerde genellikle kısa bir siyâsî tarih anlatılır. Daha sonra, alfabetik olarak Endülüs'te yaşamış önemli kişiler (hükümdar, alim, şair..) hakkında ayrıntılı bilgiler verilir. En önemli biyografi eserleri arasında İbnü'l-Farazî'nin *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'ü*,²¹ İbn Bessâm'ın *ez-Zahîre fî Mehâsin-i Ehli'l-Cezîre'si*,²² Dabbî'nin *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs'ü*,²³ İbn Beşkuvâl'in *Kitâbü's-Sıla'sı*,²⁴ İbnü'l-Ebbâr'ın *Tekmiletü's-Sıla*²⁵ ve *el-Hulletü's-Siyerâ*²⁶ adlı eserleri ile İbn Saîd'in *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*²⁷ isimli eseri sayılabilir.

Kurtuba'yı başlı başına ele alan Endülüslü tarihçilerden birisi de İbn Said el-Mağribî'dir. İbn Said, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib* adlı iki ciltlik biyografi eserinde Endülüs'ü Batı, Orta ve Doğu olmak üzere üç ana bölgeye ayırır ve üç kısımda ele alır. Birinci kısmın birinci kitabı ise yaklaşık 200 sayfa kadardır ve Kurtuba şehrinde yaşayan alimler, emirler, şairler ve farklı meslek gruplarından önemli şahsiyetlerin biyografilerini inceler.

Tarih ve biyografi eserleri dışında İslâm dünyasında yazılmış çeşitli coğrafya kitaplarında da Endülüs hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Genellikle alfabetik

²¹ İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullah bin Muhammed bin Yûsuf el-Ezdî el-Hâfîz, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.

²² İbn Bessâm, Ebu'l-Hüseyn Ali eş-Şinterînî, *ez-Zahîre fî Mehâsin-i Ehli'l-Cezîre*, (Tahkik: İhsan Abbas), Dâru's-Sekâfe, Beyrut tsz.

²³ Dabbî, Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Umeyre, *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kâhire 1967.

²⁴ İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, *Kitâbü's-Sıla I-II*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.

²⁵ İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î, *Tekmiletü's-Sıla*, (Tahkik: F. Codera), Fes 1920.

²⁶ İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î, *el-Hulletü's-Siyerâ I-II*, (Tahkik: Hüseyin Mûnis), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1985.

²⁷ İbn Saîd, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib I-II*, (Üçüncü Baskı), (Tahkik: Şevki Dayf), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1980.

tarzda tasnif edilmiş bu eserler, Endülüs coğrafyası, şehirleri, kaleleri ve çeşitli yapıları ile ilgili zengin bir muhtevaya sahiptirler. Bu eserlerin en önemlileri arasında Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'i²⁸ ile Himyerî'nin *er-Ravdü'l-Mi'târ*'i²⁹ başta gelmektedir. Ayrıca, İdrisî'nin *Sıfatü'l-Mağrib ve Arzi's-Sûdân ve Mısr ve'l-Endelüs*'ü,³⁰ İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i,³¹ İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i,³² İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-Arz*'i³³ ve Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'i,³⁴ Endülüs coğrafyası ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Endülüs tarihini genel olarak ele alan söz konusu eserler dışında başlı başına Kurtuba'yı konu alan çalışmalar da yapılmıştır. Kurtuba üzerine hem Batıda hem İslâm dünyasında yapılan bu çalışmaların bir kısmı, şehri çeşitli yönleriyle ele alırken, diğerleri, Kurtuba'nın belirli bir yönü ile ilgili bilgiler vermektedir.

Kurtuba üzerine Arapça yapılmış en kapsamlı çalışmaların başında S. A. Sâlim'in *Kurtuba Hâdiratü'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*³⁵ adlı iki ciltlik eseri gelir. Endülüs Kurtuba'sının siyâsî yapısını kuruluşundan yıkılışına dek kronolojik süreciyle ele alan bu eser, aynı zamanda şehrin fizikî, ekonomik, mîmârî ve kültürel yönleri ile ilgili bölümleri ihtiva etmektedir. Bu eserde Kurtuba yapılarının mîmârî özellikleri öne çıkarılmış ve ayrıntılı bir şekilde işlenmiş olup sosyo-kültürel, idarî ve ekonomik yapı üzerinde fazla durulmamıştır. Bir diğer önemli çalışma olan Ahmed Fikrî'nin 1983 yılında yayınlanmış *Kurtuba fi'l-Asri'l-İslâmî*³⁶ adlı eserinde ise, siyâsî tarih yanında sosyo-kültürel ve idarî yapıya ağırlık verildiği görülmektedir. Ancak bu alanda yapılmış önemli çalışmaların başında gelen sözkonusu iki eserde de eğitim ve bilim faaliyetleri oldukça az yer tutar. Bunlardan başka, 1987 yılında basılmış Cevdet Hilal ve

²⁸ Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân I-V*, Beyrut 1975.

²⁹ Himyerî, İbn Abdilmün'im, *er-Ravdü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, (İkinci Baskı), (Tahkik: İhsan Abbas), Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984.

³⁰ İdrisî, Şerîf, *Sıfatü'l-Mağrib ve Arzi's-Sûdân ve Mısr ve'l-Endelüs*, E. J. Brill, Leiden 1966.

³¹ İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967.

³² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: M.J. De. Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967.

³³ İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, (Tahkik: J. H. Kramers), (İkinci Basım), E.J.Brill, Leiden 1967.

³⁴ Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J. Brill, Leiden 1967.

³⁵ Sâlim, S. Abdülaziz, *Kurtuba Hâdiratü'l-Hilâfe fi'l-Endelüs I-II*, Müessesetü Şebâb li'l-Câmia, İskenderiyye 1984.

³⁶ Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fi'l-Asri'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâb li'l-Câmia, İskenderiyye 1983.

Muhammed Mahmud Subh'un *Kurtuba fi't-Tarihi'l-İslâmi*³⁷ adlı ortak çalışması vardır. Bu eserde ilmi hayata geniş bir şekilde yer verilmiştir. Ancak, daha çok Kurtubalı âlimlerin hayat hikâyelerinin işlendiği bu ilmî yapı, şehrin siyâsî ve sosyo-kültürel yapısı dışında başlı başına ele alınır ve şehirle iç içe bir görünüm arz etmez. Bu konuda Ahmed et-Tahirî'nin *Âmmetü Kurtuba fi Asri'l-Hilafe*³⁸ isimli çalışması da X. asır Kurtuba'sının ekonomik ve sosyo-kültürel durumu hakkında önemli fotoğraflar vermektedir.

Kurtuba üzerine yakın zamanda yapılmış Batılı çalışmalar arasında Antonio Arjona Castro'nun klasik kaynaklardan derlediği *Anales De Cordoba Musulmana (711-1008)*³⁹ isimli eseri ile Kurtuba tarihini ilk çağdan günümüze ayrıntılı bir şekilde ele alan *Cordoba Y Su Provincia*⁴⁰ adlı eser zikredilebilir. Bunların dışında Kurtuba'nın köşklerini konu alan Glaire D. Anderson'un *The Suburban Villa (Munya) and Court Culture in Umayyad Cordoba 756-976*⁴¹ adlı Doktora çalışması ile Julie Anne Ruster'in Kurtuba Hıristiyanları üzerine yapmış olduğu *The Muslim Civilization and its Tolerance of Christianity in Tenth Century Cordoba, Iberia and its Affects on Christianity in Leon, Christian Iberia*⁴² adlı Yüksek Lisans tezi de sayılabilir.

Türkiye'de Kurtuba ile ilgili akademik bir çalışma henüz yapılmamış olmakla birlikte Endülüs tarihi hakkında sınırlı sayıda tez, telif, çeviri ve makale bulunmaktadır.⁴³ Endülüs tarihi hakkında yazılmış bilinen en eski Türkçe eser, Ziya Paşa tarafından Endülüs Tarihi⁴⁴ adıyla 4 cilt olarak Osmanlıca kaleme alınmış olup günümüz Türkçesine de çevrilmiştir. Yakın zamanda yayınlanmış Endülüs tarihi ile

³⁷ Hilal, Cevdet; Subh, Muhammed Mahmûd, *Kurtuba fi't-Tarihi'l-İslâmî*, el-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, Kahire 1986.

³⁸ Tahirî, Ahmed, *Âmmetü Kurtuba fi Asri'l-Hilafe*, Menşurâtu Ukaz, Rabat 1988.

³⁹ Castro, Antonio Arjona, *Anales De Cordoba Musulmana (711-1008)*, Publicaciones Del Monte De Piedad Y Caja De Ahorros De Cordoba, Cordoba 1982.

⁴⁰ Ed. Gen. Marcel Guarinos Canovas, *Cordoba Y Su Provincia*, Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985.

⁴¹ Anderson, Glaire D., *The Suburban Villa (Munya) and Court Culture in Umayyad Cordoba 756-976*, Massachusetts Institute of Technology, 2005.

⁴² Ruster, Julie Anne, *The Muslim Civilization and Its Tolerance of Christianity in Tenth Century Cordoba, Iberia and Its Affects on Christianity in Leon, Christian Iberia*, California State University Dominguez Hills, 1998.

⁴³ Türkiye'de 2000 yılına kadar Endülüs hakkında yapılan yayınların bir listesi için bkz. Mehmet Özdemir "Academic Researches on Al-Andalus in Turkey", *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XLI (2000), s. 91-98.

⁴⁴ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, Takvimhâne-i Âmire, 1276.

ilgili önemli telif eserler arasında Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları*,⁴⁵ İsmail Hakkı Atçeken'in *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ bin Nusayr'ı*⁴⁶ ve Lütü Şeyban'ın *Reconquista*⁴⁷ adlı eseri sayılabilir. Bu telif eserler dışında sınırlı sayıda çeviri de yapılmıştır.

Ayrıca Endülüs tarihi hakkında edebiyat, bilim ve siyasi tarih alanlarında çeşitli tezler yapılmıştır.⁴⁸

⁴⁵ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I-III*, Ankara 1997.

⁴⁶ Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ bin Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

⁴⁷ Şeyban, Lütü, *Reconquista*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

⁴⁸ Türkiye'de Endülüs üzerine 1989-2007 yılları arasında yapılmış Doktora ve Yüksek Lisans çalışmaları, tarihi önceliği dikkate alınarak aşağıda listelenmiştir:

Benafri Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü Ve Osmanlı Yardımı* (1492-1614), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989 (Yüksek Lisans); Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Müvelledün Hareketleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989 (Doktora); M. Faruk Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1990 (Doktora); Muharrem Kılıç, *Endülüs Emevî Devlet'inde Yargı ve İşleyişi (755-1031M)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1995 (Yüksek Lisans); Birsal Küçüksipahioğlu, 3. Abdurrahmân Dönemi Endülüs Tarihi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996 (Yüksek Lisans); Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İliminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Hadis Kültürü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997 (Doktora); Nizamettin Parlak, *Endülüs Dil Mektebi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998 (Yüksek Lisans); Müşeref Ekinci, *Yûsuf bin Taşfîn Döneminde Murâbitlar Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999 (Yüksek Lisans); Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999 (Doktora); Salih Kaymakçı, *Târık bin Ziyâd Hayatı ve Şahsiyeti*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000 (Yüksek Lisans); Mustafa Çınar, *Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif Dönemi Edebi Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002 (Doktora); Rahim Çimen, *Endülüslü İbn Abdilberr'in Hadisçiliği ve Câmîu Beyani'l-İlm Adlı Eseri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002 (Yüksek Lisans); Lütü Şeyban, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002 (Doktora); Mustafa Sabri Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002 (Doktora); Selahattin Goran, *Endülüs Arap Şiirinde Vatan Özlemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003 (Doktora); Feridun Bilgin, *Gırnata Beni Ahmer Devletinin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1231-1273)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003 (Yüksek Lisans); Ahmet Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emiri Hakem bin Hişam bin Abdurrahmân (Siyâsî ve Askeri Faaliyetleri)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2004 (Yüksek Lisans); Sinan İlhan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006 (Doktora); Aydın Yıldırım, *Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007 (Yüksek Lisans).

B- ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ VE İSLÂM ŞEHİRLERİ

1. Şehir Tarihçiliği

Doğuda ve Batıda ilk çağlardan itibaren şehir tarihçiliği üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bu alan bir bilim dalı olarak XIX. yüzyılda ortaya çıkmış, söz konusu çalışmalar günümüze kadar artarak devam etmiştir. Bu dönemde nasıl ki tarih bilimiyle birlikte tarih felsefesi çalışmaları da yapılmış ve giderek önem kazanmışsa, şehir tarihi çalışmaları da beraberinde şehir tipolojileri ve kuramlarını ortaya çıkarmış ve bu alanda yapılan çalışmalar da gittikçe daha önemli hale gelmiştir.⁴⁹ Artık günümüzde yapılacak bir tarih çalışmasında tarih felsefesinin değeri ne ise şehir tarihi çalışmalarında da şehir kuramları ve tipolojileri de aynı değere sahiptir.

Şehir tipolojisinde Weber-Tönnies ve Schimmel üçlüsünden oluşan Alman ekolü başta olmak üzere Avrupa'da yapılan araştırmalar ilk sırada yer alır. Bununla beraber XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir çok bilim dalında olduğu gibi bu alanda da Amerika öne çıkmaya başlamıştır. Ancak, Avrupa şehir tarihçiliği ile Amerika şehir tarihçiliği birbirinin devamı gibi görünmekle birlikte, aralarında şöyle bir ayırmadan söz edilebilir:

Endüstri devrimi sonrasında ortaya çıkan modern Batı şehirlerini anlayabilmek ve tarihte daha önce kurulmuş şehirlerle benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak suretiyle tanımlayabilmek Avrupa şehir tarihçiliğinin itici gücü olmuştur. Bu dönemde, modern dönemden geriye doğru gidilerek kurulmuş şehirlerle ilgili birbirinden farklı tasnifler, tipolojiler geliştirilmiştir. XXI. yüzyıla yaklaşıldığında ise, modern şehirler büyük ve karmaşık yapılar haline gelmiştir. Hızlı ve aşırı büyüme, yeni pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yeni duruma uygun olarak modern şehirlerin problemleri ve çözüm yolları üzerinde yapılan çalışmalar şehir tarihçiliğinin itici gücü olmuş ve Amerika şehir tarihçiliği de bu yönde hızlı bir ilerleme göstermiştir.⁵⁰

⁴⁹ Çelik, Zeynep; Favro, Diane, "Methods of Urban History", *Journal of Architectural Education* (1984), Vol. 41, No. 3, Urban History in the 1980s. (Spring,1988), pp. 4-9.

⁵⁰ Modern şehirlerin problemlerine örnek olmak üzere bkz. Michael Aiken; Kenneth Newton; Roger Friedland; Guido Martinotti, "Urban Systems Theory and Urban Policy: A Four-Nation Comparison", *British Journal of Political Science*, Vol. 17, No. 3. (Jul., 1987), pp. 341-358; Edward L. Glaeser ve David C. Mare, "Cities and Skills", *Journal of Labor Economics*, Vol. 19, No. 2. (Apr., 2001), pp.

Artık günümüzde hemen hemen dünyanın bir çok ülkesinde ortaya çıkan çok sayıda devasa metropoller şehir tarihi araştırmalarının önemini artırırken bu şehirlerde oluşan yeni yapılanmalar ve yaşam biçimleri de farklı ve daha gelişmiş şehir tipolojilerini zorunlu hale getirmiştir. Diğer taraftan günümüz şehirlerinin karmaşık yapısı –beraberinde getirdiği fizikî ve metafizik problemler sebebiyle tarihte ortaya çıkan şehirlerle ilgili araştırmaları daha da önemli bir hale sokmuştur. Tarihte yaşanmış bazı örnekler bugünün şehirleri için de önemli bir açılım sağlamaktadır.⁵¹

Burada, öncelikle şehir tarihçiliğinde günümüze kadar ortaya konmuş usuller, tipolojiler ve kuramlar hakkında kısaca bilgi verilmesi ve söz konusu kuramların güçlü ve zayıf yönleri üzerinde durulması düşünülmüştür.

a) *Şehrin Tanımı, Temel Özellikleri ve Çeşitli Şehir Tipolojileri*

Medeniyet, kültür ve şehir, birbirinden ayrılmayan ve biri diğerini çağrıştıran üç kavramdır. Her üçünün de ortak özelliği ortak bir tanımlarının olmamasıdır. Söz konusu kavramların ihata ettiği alanın genişliği ve çeşitliliği tanımlanmasını zorlaştırmaktadır.⁵² Modern dönemde medeniyet kavramı daha çok insanlık tarihinin teknik birikimi ve gelişimi olarak anlaşılınca, medeniyetin ortaya çıktığı şehirler de genellikle fizikî unsurlarıyla ölçülmüştür. Bu bakış açısına göre bir şehrin fizikî yapısı o şehrin medeniyet açısından yeri ve konumu için belirleyici olmuştur. Diğer bir ifadeyle, şehirler fizikî yapıları ve bunlardaki değişimler göz önüne alınarak tanımlanmış, bu

316-342; Michael H. Ebner, “Urban History: Retrospect and Prospect”, *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 1. (Jun., 1981), pp. 69-84.

⁵¹ Şehir tarihçiliği ve şehir kuramları hakkında bir giriş için şuna bakılabilir: Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 3, sayı:6, 2005, s. 9-26.

⁵² Perviz Manzur gibi bazı yazarlar, şehir ve medeniyet kavramlarının kullanımının dünyanın topyekün bir cemaat haline geldiği bu aşamada artık kusurlu ve sakıncalı olacağını belirterek İslâmi literatürde de bu kavramlar yerine ümmet kelimesinin kullanılmasının daha uygun olacağını iddia etmişlerdir. Temel gerekçeleri ise medeniyet ve şehir kavramlarının durağan ve donuk olmaları ve buna karşılık ümmet kavramının değişken ve gelişmeye açık olmasıdır. Dolayısıyla, birincisinin ben ve öteki ayrımını, dolayısıyla düşmanlığı anımsatırken diğerinin birlik ve beraberliği çağrıştırdığı savunulur. Bkz. Perviz Manzur, “İnsan şehri-İman şehri”, *Habitat II*, İstanbul 1997, c. I, s. 64-77. Burada dikkati çeken nokta ise şehir ve medeniyet kavramlarına yüklenen anlamın daha çok Batı şehirleri ile ilgili oluşudur. Ne var ki bir çok şehir tarihçisinin düştüğü bir hataya düşülmüş ve Batı şehirleri ile ilgili tanımlar genelleştirilmiştir. Nitekim İslâm şehirlerinin fiziki yapılarının gelişmelere göre sürekli değişmesi bunun en açık göstergesidir. İslâm şehirlerinin bu yönü ile ilgili bkz. Muhammed Gazali, “Kültürel Metropol Olarak İslâm Şehri”, *Habitat II*, İstanbul 1997, c. I, s. 99-103.

durumda yerleşimcileri bütünüyle değişse bile yeni bir şehirden bahsedilmesine gerek duyulmamıştır.⁵³

Bir yerleşim yerinin şehir olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı konusunda biri teknik diğeri de kuramsal olmak üzere iki önemli problematik vardır. Söz konusu özellikler, ortak bir şehir tanımının yapılamamasının da ana nedenleridir. Burada öncelikle şehrin teknik açıdan farklı tanımlanışı üzerinde durulacak ve akabinde çeşitli şehir kuramlarının ortaya koyduğu değişik tanımlamalara değinilecektir.

Yerleşim yerleri tarih boyunca fonksiyon, nitelik ve büyüklük(coğrafi ve demoğrafik) açısından farklılık göstermişlerdir. Öyle ki, bazen nüfusu çok kalabalık olan bir yer köy olarak isimlendirilirken daha az yoğun nüfusu olan bir yer ise şehir sayılmıştır. Bir yerin hangi özellikler nedeniyle şehir sayılıp sayılmayacağı ve şehrin temel özelliklerinin neler olduğu konusunda bir çok görüş ileri sürülmüştür. Tarih boyunca ister Doğuda ister Batıda olsun şehrin tanımı ve özellikleri konusunda ileri sürülen görüşler birbirinden önemli noktalarda ayrılır. Bu farklılığın nedeni ise şehrin temel özellikleri konusunda ortaya çıkan bakış açılarının çeşitliliğidir.

Şehir tarihçileri, şehri oluşturan ana etken konusunda farklı yaklaşımlara sahip olmuşlardır. Tarihçiler, şehrin özelliklerinden birisini ana ve belirleyici faktör olarak görmüşler ve bu seçilen özelliğin durumuna göre de şehri farklı biçimlerde tanımlamışlardır.⁵⁴ Kimi tarihçiler, savaş ve saldırılarda ahalinin korunması için etrafının surlarla ve hendeklerle çevrili olmasını göz önüne alarak bir yerin şehir olabilmesi için kalenin bulunmasını yeterli ve gerekli görürler. Robert Mc Adams gibi tarihçiler ise, şehrin tanımında iktisâdî unsurun belirleyiciliğini kabul etmişler ve kalenin bulunmasının bir yerin şehir olması için yeterli olmadığını aksine bu kaleler etrafında oluşan ticarî merkezlerin şehri belirgin kılan unsur olduğunu söylerler.⁵⁵

Fustel de Coulanges'in de içinde bulunduğu tarihçiler ise dîni ana faktör olarak ele alırlar. Bu görüşe göre urban (şehirleşme) kelimesi her şeyden önce mukaddes bir

⁵³ Favro, Diane, "Meaning and Experience: Urban History from Antiquity to the Early Modern Period", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3, Architectural History 1999/2000. (Sep., 1999), pp. 364-373.

⁵⁴ Şehirlerin incelenmesinde karşılaşılan problemler ve çözümleri konusunda bkz. James A. Quinn, "Concluding Comments", *The Scientific Monthly*, Vol. 73, No. 1. (Jul., 1951), pp. 49-50.

⁵⁵ Nâci, Abdülcebbar, *Dirasât fi Tarihi'l-Müdüni'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, Şirketü'l-Matbuât li't-tevzi' ve'n-Neşr, Beyrut 2001, s. 13-14.

mekânı ifade eder ve şehrin temel unsuru mabeddir. Nitekim Toynbee de endüstri devrimi öncesi şehirleri “dîni yönelimli” olarak tanımlar.⁵⁶

Bazı tarihçiler şehrin ortaya çıkışında siyâsî âmilleri ana etken olarak görürken diğer bir kısmı ise nüfus yoğunluğu üzerinde dururlar. Şehrin ayırt edici özelliği olarak nüfus yoğunluğunu savunan araştırmacılara göre nüfusu 5000 kişiden az olan yerler Köy, 20000 kişiye ulaşan yerler Küçük Şehir, 100000’e ulaşan yerler Orta Büyüklükte Şehir ve 150.000’i aşan yerler ise Büyük Şehir olarak kabul edilir.⁵⁷

Belirli dönemlerde ya da medeniyetlerde ortaya çıkan şehirlerin ana unsurları göz önüne alınarak yapılan bu şehir tanımları yanında şehri oluşturan birden fazla unsuru dikkate alarak yapılan tanımlar da vardır. Buna göre şehri oluşturan ya da bir yeri köy ve beldeden ayıran temel bazı özellikler tespit edilmiştir.

Şehir tarihçisi Nâci Abdülcebbar tarihte şehirlerin temel özelliklerine göre değişik biçimde sıralanışı üzerinde durmuş ve şu kıyaslamaları yapmıştır: “Buna göre, Yunanlı bir tarihçiye göre şehrin temel özellikleri şunlardır: İdari müesseseler, Cimnasium, Tiyatro, Çarşı, Su şebekesi, Belirli sınırlar, Yerleşimcileri temsil eden üyelerin bulunduğu bir meclis. İslâm tarihçilerinden Makdisi, Müslüman fakihlerin; insanların toplandığı, hudutları bulunan ve yerleşimcilerin ihtiyacını karşılayan bir yöneticinin bulunduğu her yeri şehir olarak nitelediklerini belirterek kendi görüşünü zikreder. Ona göre bir sultanın bulunduğu, divanların ve görevlilerin bulunduğu her yer şehirdir. Yine İslâm tarihçilerinden Yâkût el Hamevî ise şehrin başlıca özellikleri arasında; yerleşimcinin çok olması, bir ulucâmi ve minberin bulunması, içme suyunun bol olması ve zirai ve ticari faaliyetin bulunmasını sıralar.”⁵⁸

Yakın dönemde de Batı’da bir çok araştırmacı şehrin temel özellikleri üzerinde durmuş ve çeşitli maddeler sıralamışlardır. Bu konuda Nâcî şu örnekleri vermektedir: “Philip Hauser, bir yerin şehir olması için nüfus yoğunluğu, ileri teknoloji ve doğal duruma hâkim olabilmeyi zorunlu görür. Alman tarihçilerden Ashley ise bu konuda 3

⁵⁶ Wycherley tapınağın şehirdeki konumu ile ilgili şöyle demektedir: “ Antik çağın başından beri, kentin sanat alanında en yetkin başarılarını somutlaştıracak ve en büyük özlemlerini dile getirecek en elverişli bir araç olarak tapınak seçildi. Bir Antik çağ kentinde mimari görkem iddiasında olan tek yapı tapınaktı. Hellen kültürü boyunca taşın kullanılması ve özenle işlenmesi yalnızca tapınak ve kamu yapılarına ayrılmıştı.” Bkz. R. E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, (çev. Nur Nirven-Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1983, s. 5-6.

⁵⁷ Naci, *age*, s. 14-17.

⁵⁸ Naci, *age*, s. 18.

özellik saymıştır: Güvenlik ve istikrarın sağlanması ve ticari faaliyetlere yöneticinin hâkim olması, kalenin bulunması, kamuya yönelik kanunların bulunması. Bir başka tarihçi de bir kale ve yöneticinin bulunmasının bir yerin şehir olması için yeterli olduğunu savunur.⁵⁹

Ancak araştırmacılar tarafından en çok tercih edilen ve kabul edileni ise Max Weber'in tanımıdır. Max Weber bir yerin şehir sayılabilmesi için 5 özellik sayar: Kale veya surun bulunması, Çarşı veya çarşıların bulunması, Mahkemenin bulunması, Esnaf birliklerinin olması, seçime dayanan özel bir yönetimin olması.⁶⁰

Yukarıda zikredilen tanımlar bir birinden farklı olmakla birlikte ortak bir çok noktalar da içermektedir. İslâm tarihçi ve coğrafyacılarının tanımlarıyla Batılı araştırmacıların tanımları arasında da büyük benzerlikler vardır. Bununla birlikte tanımlardaki ortaya çıkan farklılıkların en önemli sebeplerinden birisi araştırmacıların farklı dönemlerde yaşamaları ve değişik dönemlerdeki şehirleri incelemeleridir. Diğer önemli neden ise, araştırmacının yaklaşım biçimi ve incelediği şehrin karakteristik özelliklerinin farklılığıdır. Bu durum şehrin tam ve geçerli bir tanımını yapmayı zorlaştırmaktadır.⁶¹

Şehir ile ilgili yaklaşım biçimlerinin çeşitliliği tanımların da çeşitliliğini doğurmuştur. Ancak yine de şehirle ilgili tanımlar yapılmıştır. Bilinen şehir tanımları arasında; yerleşimcilerin mesleklerini göz önüne alarak “şehir, yerleşimcilerinin çoğunluğunun ziraat dışında işlerle meşgul olduğu yerdir” ya da nüfusu dikkate alarak “şehir, çeşitli sınıftan insanların toplanıp yoğunluk oluşturduğu her hangi bir yerdir” ve “şehir, medenî kişinin yaşadığı doğal mekândır” gibi tanımlar sayılabilir.⁶²

Şehir tarihçileri şehirleri belirli özellikleriyle tasnife tabi tutmuşlardır. Bunlar arasında Weber, şehirleri tüketici şehir, üretici şehir ve ticaret şehri olmak üzere üç kısma ayırmıştır.⁶³ Zanden'e göre de şehirler üçe ayrılır: sanayi öncesi şehirler, sanayi merkezli şehirler ve metropolitan şehirler. Burgess ise aynı şekilde, tek merkezli

⁵⁹ Bkz. Nâcî, *age*, s. 20.

⁶⁰ Weber, Max, “Şehrin Doğası”, (çev. Fırat Oruç), *Şehir ve Cemiyet*, (haz. Ahmet Doğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2000, (101-131), s. 120; Martindale, *agm*, s. 92.

⁶¹ Uğur, *agm*, s. 12-13.

⁶² Werner J. Cahnman, “The Historical Sociology of Cities: A Critical Review”, *Social Forces*, Vol. 45, No. 2. (Dec., 1966), s. 155-161.

⁶³ Weber, *agm*, s. 106-107.

halkalar, çok kesimli şehirler ve çok merkezli şehirler biçiminde üçlü bir tipoloji oluşturmuştur.⁶⁴

Bu üçlü tipolojiler yanında bir de ikili tasnifler yapılmıştır. Dişi/Erkek şehirler, Açık/Kapalı şehirler, Donuk/Hareketli şehirler gibi.⁶⁵

Yukarıdaki üçlü ve ikili tipolojiler dışında, şehirler özelliklerinden birisi öne çıkarılmak suretiyle tasnif edilmiştir. Çok sayıda yapılmış olan bu tür tasnife örnek olarak; kutsal/dînî şehirler, askerî şehirler, maden şehirleri, liman şehirleri, siyâsî başkentler, tatil şehirleri, ticaret şehirleri, sınaî şehirler, kültür merkezli şehirler, teknositler, zincir şehirler gibi tasnifler gösterilebilir.⁶⁶

M. Ali Kılıçbay ise şehirleri manevî/edebî yönlerini dikkate alarak; şiir şehirler, roman şehirler, hikâye şehirler, dekor kentler, büyü şehirler, rüya şehirler ve kışla kentler gibi çeşitli biçimlerde tasnif eder.⁶⁷ Setha M. Low da antropolojik yaklaşımla şehirleri endüstri şehri, global şehir, enformasyon şehri, modern şehir, kutsal şehir ve geleneksel şehir⁶⁸ gibi isimlerle kategorize etmiştir.

b) Şehir Kuramları

XIX. Yüzyıldan itibaren şehir tarihçiliğinin yaygınlaşması ve önem kazanmasıyla birlikte bir takım şehir kuramları da ortaya konmuş ve uygulanmıştır. Büyük ölçüde Aydınlanma sonrası Batı'da ortaya çıkan şehirler üzerinde yapılan gözlemler neticesinde yahut da modern paradigmalara geçmişe bakarak oluşturulmuş olan bu kuramlar, daha önceki çağlarda ve farklı medeniyetlerde ortaya çıkmış şehirler için de geçerli olduğu düşünülen çerçeveler oluşturmuşlardır. Modern dönem yazarlarınca modern öncesi devre dair ortaya konan perspektifler değişik özelliklere dayanılarak birbirinden farklı kuramlar oluşturmuşlardır.⁶⁹ Burada karakteristiklerine bakılarak Avrupa ve Amerika Şehir Kuramları üzerinde durulacaktır.

⁶⁴ Sezal, İhsan, *Şehirleşme*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 41-44.

⁶⁵ Armağan, Mustafa, "Dişi ve Erkek Şehirler", *Habitat II*, c. I, s. 109-111.

⁶⁶ Sezal, *age*, s. 47.

⁶⁷ Kılıçbay, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, (II. Baskı), s.36-39.

⁶⁸ Low, Setha M., "The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City", *Annual Review of Anthropology*, Vol. 25. (1996), pp. 383-409.

⁶⁹ Şehir kuramları hakkında derli toplu bir bilgi için bkz. Don Martindale, "Şehir Kuramı" , (çev. Fırat Oruç), *Şehir ve Cemiyet*, (haz. Ahmet Doğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 35-101.

Avrupa şehir kuramları XX. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır ve çok sayıda kurumsal şehir kuramları geliştirilmiştir. Burada şehrin izahı kendine özgü düzene ve tarihsel önceliğe sahip kurumlarda yatmaktadır. Fustel de Coulanges şehir kuramının öncüsü olup şehrin en önemli unsurunun din olduğunu söyler. Ona göre şehir, dînî birliktelik arayışından doğmuştur ve antik şehir, dînî bir topluluktur.⁷⁰

Diğer Avrupa şehir kuramlarının başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Patrician şehir, şehrin oluşumunda aileyi ve ondaki değişimi temel alır. Örnek olarak Yunan kurumlarının aile-şehir-birey olmak üzere üç aşama geçirdiğini söyler: Diğer taraftan, Henry Summer Marine, şehrin gelişiminde hukuksal olguların önemine vurgu yapmıştır. Marine'nin analizinde şehir akrabalık ve aile ilişkilerinden ziyâde sözleşmeye dayalı hukukî bir yapıdır. Şehir hukuku, şehir mahkemeleri ve kanunlar şehrin gelişimindeki başlıca konulardır. Maitland ve Keutgen ise kalede yaşayan kent halkının köye göre tüzel bir kişiliği olduğunu vurgulayarak şehrin askerî yönünü öne çıkarmışlardır. Henri Pirenne gibi bir çok tarihçi ise şehri ekonomik kurumlar çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır.⁷¹ Pirenne'ye göre şehirler, surların dışında iskâna tabi tutulan ticaret kervanlarının faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmıştır.⁷²

Ekolojik Şehir Kuramı: Bitki ekolojisini örnek alan Robert E. Park, Ernest W. Burgess ve Roderick D. Mc. Kenzie toplumsal ekolojiye dayanan bir şehir kuramı ortaya koydular. Buna göre, beşerî müesseseler, mekândaki değişimlere bağlıdır ve mekân değişiklikleri toplumsal değişiklikleri de etkiler. Amerika'da sosyolojik şehir çalışmalarının yoğunluk kazandığı 1925-1950 arası dönemde ekolojik şehir kuramı etkili olmuştur. Martindale, ekolojik şehir kuramının Spengler'e dayandığını ve "Batının Çöküşü" adlı eserinde bunu işlediğini belirtir. Spengler'in çevrimsel bir uygarlık öngördüğünü söyleyen yazar, onun yaklaşımını "dünya tarihi, kentli insanların tarihidir, her kültür yeni bir şehir türü oluşturur ve her kültür, başkentinin tipine göre şekillenir" cümleleriyle özetler.⁷³

Sosyo-Psikolojik Şehir Kuramı: George Simmel'e göre şehrin analizinin asıl konusu kentlilerin zihin yapısıdır. Simmel bu amaçla metropole özgü bireysellik

⁷⁰ Martindale, *agm*, s. 79-80.

⁷¹ Ekonomik açıdan şehirlerin ölçüleri ve tiplerine örnek olmak üzere bkz. J. V. Henderson, "The Sizes and Types of Cities", *The American Economic Review*, Vol. 64, No. 4. (Sep., 1974), pp. 640-656.

⁷² Martindale, *agm*, s. 81-83.

⁷³ Martindale, *agm*, s. 48-55.

biçimlerinin psikolojik temellerini bulup ortaya çıkarmanın önemine vurgu yapar.⁷⁴ Charles H. Cooley'e göre şehirlerin konumunu belirleyen birincil neden ulaşım"dır. Genellikle şehirler nehir ağızlarında ve stratejik noktalarda bulunur ve ulaşım avantajı bu yerlerde bir çok avantajı da beraberinde getirir. Adna F. Weber'e göre insanların şehirlerde yoğunlaşmasının ana nedeni ekonomik güçlerdir. Siyasal ve sosyal nedenler daha sonra gelir.⁷⁵

Henri Laborit ise şehri, işbaşındaki egemen sınıfın elde ettiği kârı arttırarak siyâsî gücünü pekiştiren ve toplumsal yapının sürdürülmesine yarayan bir araç olarak tanımlar. Ona göre, toplumsal yapının sürdürülmesini sağlayan temel araç ise kârdır. Tarih boyunca birtakım kent merkezlerinin gelişmesini bir yandan kârın artışına diğer yandan kurucu sınıfın durumuna bağlayan yazar, kenti, içinde yaşayan insanların toplumsal yapısını ayakta tutabilmesi için gerekli çıkarı gerçekleştirilmesine yardım eden ikinci elden bir araç olarak niteler.⁷⁶

Çeşitli şehir kuramları incelendiğinde Aydınlanma sonrasında medeniyet kavramı nasıl genellikle teknik açıdan (technocentric) ele alındıysa, buna paralel olarak şehirler de büyük ölçüde fizikî açıdan (urban centric) incelenmiştir. Nitekim buna dayalı olarak, şehir tarihi araştırmaları ilk dönemlerde daha çok mîmârînin konusu iken zamanla sosyolojinin de çalışma alanına girmiştir. Böylece, klasik yaklaşımda (19.-20.yüzyıl Avrupa'sında) bir şehir incelenirken o şehrin fizikî özellikleri (yerleşim birimleri, yapılar, vs.) temel alınmış, 21.yüzyıl başında (Amerika'da) ise öncelikli olarak şehirde yaşayan insanlar öne çıkarılarak toplum eksenli açıklama çabaları yaygınlaşmıştır. Ancak sosyolojik şehir tarihi çalışmaları da modern toplum tipolojilerini baz aldığından daha önceki çağlarda ve farklı medeniyetlerde ortaya çıkmış şehirler için çok fazla açıklayıcı olmamıştır.⁷⁷

Geçmiş dönemler için kısmen açıklayıcı görülebilecek cemaat kavramı da seküler içeriği nedeniyle dindar toplumların, özellikle de İslâm toplumunun izahı için yeterli ve kapsayıcı bir açıklama biçimi olmaktan uzaktır. Bu durumda İslâm şehirlerini açıklamada yeni bazı metodolojik yaklaşımların geliştirilmesi bir zorunluluk olarak

⁷⁴ Martindale, *agm*, s. 61-65.

⁷⁵ Martindale, *agm*, s. 43.

⁷⁶ Laborit, Henri, *İnsan ve Kent*, (çev. Bertan Onaran), Payel yayınevi, İstanbul 1990, s. 21-23.

⁷⁷ Sosyolojik şehir tarihi araştırmalarının bir eleştirisi için bkz. John I. Gilderbloom, "Is Urban Sociology Dying?", *Teaching Sociology*, Vol. 16, No. 4, Textbooks. (Oct., 1988), pp. 443-447.

ortaya çıkar. Az sayıda olmakla birlikte yakın dönemde bu konuda bir takım çalışmalar yapılmıştır.⁷⁸

2. İslâm Şehirleri

Bu tez bir şehir çalışması olmasının yanında bir İslâm şehri üzerine yapılan çalışmadır. Dolayısıyla, burada İslâm şehri kavramına açıklık getirilmesi ve diğer şehirlerle ne gibi ortak ve farklı yönlerinin bulunduğu konusuna da kısaca değinilmesi uygun olacaktır.

İslâm şehri, karakteristik özellikleri ile belirli bir şehir tipini ifade eden ortak bir kavram olabilir mi? İslâm dünyasındaki şehirlerin ne kadarı bu kapsam içine girer? Bu konudaki görüşleri genel olarak üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, Müslümanların kurdukları ya da fetihle elde ettikleri şehirlerin büyük ölçüde antik şehir geleneğini sürdürdükleri ve yeni bir şey getirmediği görüşüdür. E. Wirth, A. Hourani ve Von Grunebaum bu görüşü paylaşanlar arasındadır. Bu konuda, Hourani ve Grunebaum İslâm şehirlerinin bütünüyle diğer ortaçağ şehirlerine benzediğini söylerlerken Wirth İslâm şehirlerinin doğu şehirlerinden tek farkının çarşı olduğunu iddia eder. İkinci görüşe göre ise İslâm şehirleri, kendilerine has karakterleriyle belirli bir şehir tipini teşkil ederler ve diğer şehirlerden ayrılırlar. İslâm şehirleri ana yapı ve plân olarak genellikle antik şehirleri izlemekle birlikte mabedinin câmi ismini alması gibi kendine has bir takım özelliklere sahiptirler. Dolayısıyla bir İslâm şehirden bahsedebiliriz. Nitekim bazı Batılı yazarlar ile Müslüman yazarların büyük çoğunluğu bu yaklaşımı tercih ederler.⁷⁹

Yukarıda bahsedilen her iki görüş de temelde ortak bir metodoloji/perspektif kullanmaktadır. Buna göre, şehirler fizikî özellikleri ve mîmârî yapıları göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Ancak, şehirlerin fizikî yapılarında görülebilen farklılıkların yeni bir şehir tipini oluşturup oluşturmaması hususunda farklılaşmaktadırlar.⁸⁰

⁷⁸ İslâm şehirleri hakkında yakın dönemde yapılan çalışmalar için bkz. Zeynep, Çelik, "New Approaches to the "Non-Western" City", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3, Architectural History 1999/2000. (Sep., 1999), pp. 374-381.

⁷⁹ Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H.I-III/M.VII-IX)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 29-30.

⁸⁰ İslâm şehirler hakkında Batılı yaklaşımlar üzerine bkz. Susan Landay, "The Ecology of İslâmic Cities: The Case for the Ethnocity", *Economic Geography*, Vol. 47, Supplement: Comparative Factorial Ecology. (Jun., 1971), pp. 303-313; Janet L. Abu-Lughod, "The İslâmic City--Historic

Buna karşılık yakın zamanda seslendirilen ve az sayıda araştırmacının savunduğu üçüncü bir görüş vardır ki, diğer ikisinden perspektif olarak farklılaşır. Bu bakış açısında, İslâm şehirleri diğer şehirler karşısında başlı başına bir tip oluşturur ve temel özellikleriyle diğer şehirlerden farklılaşırlar. Ancak bu farklılık fizikî özellikleri ile ilgili değil şehir toplumunun farklılaşmasıyla ilgilidir. İslâm şehirleri ile ilgili bir makalesinde Mustafa Demirci bu konuya şu ifadeleriyle işaret etmektedir: “İslâm şehirlerini maddî kurumlar üzerinde yoğunlaşarak anlamaya çalışmak yeterli bir yaklaşım değildir. Çünkü İslâm şehirlerindeki kurulu ilişkiler, maddî müesseseler arasında değil, kişiler arasındaki insanî bağlar üzerine bina edilmiştir. Bundan dolayı İslâm şehirlerini anlamak için fizikî plân ve mîmârî eserlerden daha çok, onlara esas canlılığını ve hüviyetini kazandıran insanların, bu yapılar etrafında nasıl bir kültür, âdâb-ı muâşeret ve hayat geliştirdikleri üzerinde durmak gerekir.”⁸¹

Bazı batılı İslâm araştırmacıları, nasıl İslâm’ın ortaya çıkışında tamamen yeni/orijinal bir yön bulamamış ve İslâm’ın aslında Hıristiyanlık, Yahudilik ve Câhiliyye gibi kültürlerin yeni bir karışımından oluştuğunu savunmuşlarsa,⁸²benzer şekilde batılı şehir tarihçilerinin bir kısmı da İslâm şehirlerinde yeni bir şey görememişlerdir. Onlar, antik şehirlerin olduğu gibi ya da çok küçük değişikliklerle devam ettiğini ve bu şehirlerde artık Müslüman bir toplum yaşasa bile kendilerine has bir şehir tipi oluşturamadıklarını savunmuşlardır.⁸³ Nitekim İslâm şehirlerini inceleyen bir çok batılı araştırmacı, bu şehirlerin ana şemasını Antik Yunan ve Roma şehir yapılanmasına oturtmak suretiyle bu görüşlerini desteklemişlerdir.

Diğer taraftan Müslüman araştırmacıların önemli bir kısmı da İslâm şehirleri için yeni perspektifler geliştirme gayretine girmek yerine, söz konusu Batılı yaklaşımı benimsemişler ve inceledikleri şehirlerde uygulamışlardır. Bu konuda, İslâm

Myth, İslâmic Essence, and Contemporary Relevance”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 2. (May, 1987), pp. 155-176.

⁸¹ Demirci, Mustafa, “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İSTEM*, yıl:1, sayı:2, 2003, (129-146), s. 129.

⁸² Batılı İslâm araştırmacıları (Oryantalistler) tarafından oluşturulan ödünç alma edebiyatı hakkında bkz. Pruet, Gordon, “İslâm ve Oryantalizm” *Oryantalistler ve İslâmiyatçılar*, İnsan Yayınları, (çev.Bedirhan Muhib), İstanbul 1989.

⁸³ Yalnızca Aydınlanma sonrası Batıda ortaya çıkan şehirleri gerçek anlamda şehir olarak kabul eden Weber’in Batı şehirleri üzerinde yaptığı çalışmalar ve bunlardan yola çıkarak tarihte ortaya çıkmış diğer şehirlere dair yorumları yaygın kabul görmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Max Weber, “Batı Şehri”, (çev. Fırat Oruç), *Şehir ve Cemiyet*, (haz. Ahmet Doğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 131-167.

şehirlerinin genellikle fizikî olarak, antik şehirlerin yapılanmasını ya olduğu gibi aldığı ya da kısmi değişikliklerle devam ettirdiğini söylemek mümkündür.⁸⁴ Bununla birlikte Müslümanların yaşadığı şehirlerin siyâsî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı bütünüyle değişmiş ve Müslüman toplumun rengine bürünmüştür. Diğer bir ifadeyle, İslâm şehirleri kendisinden önceki medeniyetlerin kaynaklarından gelen bir çok özelliği alıp benimsemiş ve uyarlamış olmakla birlikte bütün bu alınan özellikler bu şehirlerde farklı ve yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu yüzden ki İslâm şehirleri topyekün diğer şehirlerden ayrı bir model birliğini sergilerler.⁸⁵ Dolayısıyla, İslâm şehirlerini incelerken İslâm toplumunu ve bu toplumun inanç ve düşüncelerini dikkate almak daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

a) *İslâm Şehri, Müslüman Kimliği ve Tevhid İnancı*

İslâm şehirlerini diğer şehirlerden ayıran ana vasfı, o yerde bir İslâm toplumunun var olmasıdır. Müslüman toplumun kimliğinin temelinde tevhid inancı vardır ve İslâm toplumunun olduğu gibi İslâm şehrinin de dayandığı ana temel bu prensiptir. Müslüman toplumun oluşturduğu bu ortak kimlik -ister “İslâm cemaati”, ister “İslâm ümmeti”, isterse de “İslâm kültürü” denilsin- İslâm şehirlerinin belirleyici ve temel özelliğidir.⁸⁶

Müslümanları diğerlerinden ayıran temel özellikleri tevhid inancına sahip olmalarıdır ve bu inanç, fert ve toplum olarak hayatın her yönünü kuşatır. Tevhid inancı, aynı zamanda, İslâm şehrinin her özelliğinde-fizikî, siyâsî, iktisadî, sosyal ve kültürel- hem içkin hem de aşkın olarak bulunur. İşte bu nedenle, İslâm toplumunun sözkonusu özelliği, İslâm şehrinin tüm yönleriyle birlikte bir bütün teşkil etmesini ve tüm İslâm şehirlerinin ortak bir tip oluşturmasını sağlar.

İslâm şehirlerinin hem fizikî hem de manevî yönü, merkezdeki câmiye/mescide (Câmi Kebir/Ulu Câmi..) dönüktür. Ancak İslâm şehrinde, mescidin yalnızca uhrevî özelliği olan bir yer olarak anlaşılması ve tanımlanması hem naslara hem de pratiğe uygun düşmemektedir. Nitekim, İslâm toplumunda uhrevilik ile dünyevilik iç içe olup

⁸⁴ Antik şehirlerin fiziki yapıları hakkında bkz. Wycherley, *age*, s. 5-14; Can, *age*, s. 9-19. İslâm şehirlerinin diğer şehirlerle ortak ve farklı yönleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Naci, *age*, s. 11-147.

⁸⁵ Gazali, Muhammed, “Kültürel Metropol Olarak İslâm Şehri”, *Habitat II*, c.I, s.101-102.

⁸⁶ Michon bu konuda “İslâmi şehrin en belirgin özelliği, her bireyin Allah’a teslim olmak için gösterdiği çaba ile bu konuda yardımcı olan cemaatin bileşimidir” demektedir. Bkz. Jean Louis Michon, *Dînî Kurumlar*, s. 18.

birbirinden bağımsız ve ayrı alanlar değildir. Bu durum İslâm şehrinin yapısına da aksetmiştir. Dolayısıyla, İslâm şehrinde câminin hem uhrevî hem de dünyevî fonksiyonları birleştiren/bir arada tutan bir mekân olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁷

Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebî biricik kamusal alan olup dünyevî ve uhrevî faaliyetlerin merkezi olarak karşımıza çıkar. Ancak, diğer taraftan, Hulefâ-i Râşidîn devrinden itibaren idari ve ekonomik faaliyetler mescidin dışına çıkarılmış ve onun yakınında yer almıştır. Bu durum, yöneticilerin mescidden (dolayısıyla dinden) bağımsız salt dünyevî bir gücü temsil etmelerine yol açmadığı gibi, mescide konumlanan ve dünyevi iktidara alternatif -Hıristiyanlıktaki gibi- bir din adamları sınıfının ortaya çıkışını da engellemiştir. Dolayısıyla, İslâm şehirlerindeki câmi ve yönetici ilişkisi ne Yunan ne de Roma'daki tapınak-kral ilişkisine benzemez. Ortaçağda kilise kraldan ayrı dünyevî bir güç olmuş ve şehrin merkezinde kral ile din adamları halktan ayrı ve üstün bir sınıfı teşkil etmişlerdir. İslâm toplumunda ise yöneticiler, her zaman için mescide (dolayısıyla dine) bağlılıklarını göstermişler ve mescidde, diğer bir ifadeyle Allah'ın huzurunda, halkla eşit düzeyde durmuşlardır.

Diğer taraftan İslâm toplumunda âlimler, belirli bir sınıf teşkil etmemişler ve halk ile yöneticiler arasında hem uhrevî hem de dünyevî açıdan en saygın konumda olmuşlardır. Nitekim diğer kurumların aksine, ilim uzun bir süre mescidin aslî fonksiyonlarından ikincisi olarak kalmış, zamanla medreseler ortaya çıksa bile mescid her zaman için ibadet ve ilim merkezi olmaya devam etmiştir. İslâm toplumunda yukarıda saydığımız uhrevîlik ile dünyevîliğin iç içeliği İslâm şehirlerinin oluşumunda da rahatlıkla görülebilir. Saray, medrese ve çarşılar mescidin hemen yanbaşında, çoğu zaman ona bitişik ve hep birlikte külliye olarak ortak bir yapı oluşturmuşlardır.⁸⁸

Pagan kültürlerindeki kutsal ve profan ayrımının İslâm düşüncesinde bir karşılığının olmaması nedeniyle, antik şehirlerde olduğu gibi İslâm şehirleri için de kutsal ve profan mekânlardan bahsetmek pek mümkün değildir.⁸⁹ Muhammed Gazali'nin de ifade ettiği gibi İslâm şehirleri kutsal bir karakter taşımamaktadır. Şehir,

⁸⁷ Gazali, *agm*, s. 102.

⁸⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 32.

⁸⁹ Antik şehirler ve kutsal mekan konusunda bkz. Fernand Schwarz, *Kadim Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, (çev. Ayşe Meral Aslan), İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 308-313.

Müslüman toplumun uhrevi ve dünyevi ihtiyacını karşılamaya yarayan bir araçtan ibarettir.⁹⁰

İslâm düşüncesinde dünya bütünüyle geçici/fânî ve değişkendir. Bununla birlikte dünyanın –ya da şehrin- bütün geçici şekil ve görüntülerinin arkasında daima kalıcı olan bir ruh vardır. O da hem sayıca tekliği hem de çokluğun birliğini vurgulayan Tevhid inancıdır. İslâm düşüncesinde kâinat, Allah’ın üç ayetinden (kitap, insan, kâinat) birisi olarak kabul edilir. Ancak kâinat, yeryüzü ve şehirler vb. yalnızca Allah’ı hatırlatan ve ona götüren işaretlerdir, yoksa bizatihi hakikati, gerçekliği ve tanrısalığı temsil etmezler. Bu nedenle, İslâm düşüncesinde “kalb” bedende bulunan bir et parçasıdır ve aynı zamanda ruhu temsil eder ve ruha geçiş noktası olur. Aynı şekilde İslâm şehrinde de “Câmi”, “makrocösmos”da tanrı ile görüşmenin ve ona yönelmenin kapısıdır. Diğer bir ifadeyle, câmi, İslâm şehrinde doğadan-doğaüstüne, maddeden-manaya geçiş için bir şifredir. Dolayısıyla, İslâm şehrinde câmi, şehri belirleyen, onun dışında ve ona hâkim olan bir tapınak değil; şehrin ve doğanın bir uzantısı ve onun bir parçasıdır.⁹¹

Bu konuda, “yeryüzü benim için temiz bir mescid kılındı” hadisi de, İslâm şehirlerinde mescidin Antik Pagan şehirlerindeki tapınakların konumundan farklı olduğunu ve her evin de Müslüman için mescid olabileceğini gösterir. Öte yandan, câminin birleştirici ve toplayıcı özelliği vardır. Bu yönüyle câmi bir nevi, şehrin bütününe bir arada tutan sembolik bir mekândır. Müminler câmide gündelik hayatlarını yönlendirecek ve ona şekil ve ruh verecek tazeliğe kavuşurlar. Müslümanlar, belirli vakitlerde câmiye gelerek gündelik hayatın kendi başına geçici olduğunu ve ancak uhrevi hayat için bir anlam taşıdığını hissederler. Yoksa Pagan şehirlerinde olduğu gibi, câmi seküler alanın içinde kutsal alan ya da seküler zamanın içinde kutsal an açıyor değildir.⁹²

b) İslâm şehirlerinin Ortak Özellikleri

Ortaçağ İslâm dünyasında şehirlerin imarıyla doğrudan ilgilenen – günümüzdeki belediyelere benzer bir kurum ya da kişiden bahsetmek zordur. Bu

⁹⁰ Gazali, *agm*, s. 102.

⁹¹ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, (çev.Ahmet Demîrhan), İnsan yy, İst, 1992, s.49-50.

⁹² Sarıçam İbrahim; Erşahin Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006, s. 215-220.

nedenle, İslâm şehirlerinin planını o şehirde yaşayan halkın sosyo kültürel anlayışı belirlemiştir.⁹³ Fethedilen yerin fizikî yapısı büyük ölçüde korunmuş olmakla birlikte zamanla nüfus yoğunluğuna dayalı olarak yapılaşmanın artmasıyla şehirler de gelişmiş ve doğal çizgilerinde genişleşmişlerdir.

Bu gelişme sonucunda İslâm şehirlerini etkileyen üç temel faktörden bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi İslâm dini olup hangi etnik ve coğrafi farklılığa sahip olursa olsun İslâm toplumunun ortak ve ana karakterini oluşturduğu gibi İslâm şehirlerinin de başat belirleyicisidir. İkinci önemli faktör Arap, Türk, Hintli, İranlı ve Berberî gibi Müslüman toplumların sahip oldukları etnik farklılıklardır. Etnik özellikler, Müslüman toplumlar arasındaki farklılıkların en önemli kaynağı olduğu gibi İslâm şehirlerini de birbirinden ayıran ve farklı kılan temel faktördür. Üçüncü önemli faktör ise, fethedilen yerde yaşayan insanların sahip olduğu kültürdür.⁹⁴ Fetih sonrasında yerleşik kültürün çabucak ve bütünüyle yok olması mümkün olmadığı gibi diğer kültürler İslâm kültürü içerisinde asimile olmamış, bilakis İslâm şehirlerinde farklı kültürlerin yaşamaya devam etmesi için özel bir gayret de sarfedilmiştir.⁹⁵

İslâm şehirlerini diğer şehirlerden ayıran bir çok özellik vardır. İslâm şehirleri, fizikî, siyâsî, ekonomik ve hukuki açıdan bir çok yönüyle ortak bir karaktere sahiptir. Her şeyden önce, İslâm şehirleri kadim şehirlerden farklı bir şekilde kanunlar ve mahkemelerle korunmuş ve bütünüyle yöneticinin tasarrufuna bırakılmamıştır. Hükümdâr, peygamberi temsilen ümmeti koruyup gözetmekle yükümlüdür. Bununla birlikte İslâm şehirlerinin müstakil bir yönetimi olmamış ve hükümdâr adına bir kısım yöneticiler –Kâdı, Sahibü'l-Medine ve Sahibü'ş-Şurta gibi- tarafından idâre edilmiştir.⁹⁶

⁹³ Can, *age*, s. 96-97.

⁹⁴ Weber, İslâm şehirlerinin sahip olduğu etno-demografik yapısı nedeniyle Hıristiyan şehirleri gibi değişim ve dönüşüme kapalı olduğunu, bu nedenle de Avrupa'dakine benzer modern şehirlerin ortaya çıkmadığı görüşünü ileri sürmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Weber, "Batı Şehri", *Şehir ve Cemiyet*, s. 131-167.

⁹⁵ Bu konuda İslâm ülkelerinde farklı din mensuplarının asırlarca varlığını sürdürmesi ve İslâm toplumu içinde eriyip gitmemesi, İslâm tarihi boyunca ortaya konan uygulamaların kültürel asimilasyonu önleme konusunda çok hassas olduğunu göstermektedir.

⁹⁶ Balbas, İslâm şehirlerinin müstakil bir yönetime sahip olmamakla birlikte Ortaçağdaki Hıristiyan şehirlerinden çok daha iyi bir şekilde adalet, selamet ve nizam içinde idare edildiğini söyler. Bkz. Balbas, *age*, s. 12-13.

İslâm şehirlerindeki sosyal ve iktisâdî hayat İslâm dînîni temsilen Kâdîların ve onlara bağlı Muhtesib gibi kişilerin gözetimi altındadır. Şehir meclisinin en önemli ögesi olan Kâdîlar İslâm dînî adına halkın temsilcisi ve koruyup gözetleyicisi oldukları gibi hükümdârın da denetleyicisidirler. İslâm şehirlerinde Kâdîlık yalnızca hukuki bir müessese olmayıp iktisâdî hayatı da kontrol etmiştir. Nitekim kadılığa bağlı bir kurum olan İhtisap teşkilatı, iktisâdî hayatta önemli bir yere sahip olup meslek grupları kendisine bağlıdır.⁹⁷

İslâm şehirlerinin en önemli fizikî unsuru ise câmidir. Cuma namazının zorunlu kıldığı câmi ilk zamanlar her şehirde yalnızca 1 tane iken zamanla sayısı artmıştır. Bununla birlikte câmilerden birisi şehrin simgesi olarak diğerlerinden farklı bir yere sahip olmuş ve ulucâmi/câmi-i kebir/mescidü'l-câmi gibi adlarla anılmıştır. Ulucâmiler, şehrin en önemli ortak kullanım alanı olup antik şehirlerdeki siyâsî, dînî, iktisâdî ve toplumsal yapıların hepsini bir arada toplayan bir özelliğe sahiptir. Ulucâmi, her zaman bu çok yönlülüğünü koruyamamış olsa da hem bir ibadet yeri, hem mahkeme, hem siyâsî kararların verildiği mekan ve hem de yöneticiler ile halkın bulunduğu bir yer olarak İslâm şehrinin ana unsuru olmuştur.⁹⁸

Daru'l-İmare de İslâm şehirlerinin en önemli unsurlarından olup şehrin merkezinde bulunur. Asr-ı Saadette câminin fonksiyonları arasında olan yönetim, Hz. Peygamber'den kısa süre sonra ayrı bir teşkilat olarak genellikle Ulucâminin yakınında yer almıştır. Divanlar ile Beytü'l-Mal de Daru'l-İmare'nin yanında yer almışlardır. Daru'l-İmare, ulucâmi ve çarşı ile birlikte İslâm şehirlerinin çekirdeğini oluşturmuştur. İslâm şehirlerinde genellikle Ulucâmi etrafında kurulan çarşılar, bu yönüyle İslâm toplumunda iktisâdî hayatın dînî hayatın bir parçası oluşunun göstergesidirler. Ayrıca çarşı içinde her meslek erbabı kendi arasında bir kısım oluşturmuş ve diğerlerinden ayrılmıştır. Yine kapalı çarşılar da İslâm şehirlerinin ortak özelliklerinden birisi olmuş ve sahip olduğu konumla şehir kültürünün önemli bir ögesi haline gelmiştir. İslâm şehirlerinde çarşıların câmiye bitişik ya da çok yakın

⁹⁷ Balbas, *age*, s. 13.

⁹⁸ Can, *age*, s. 106-108; Balbas, *age*, s. 10.

oluşu, burasını şehrin merkezi haline getirmiş ve hareketlilik merkezden ana caddelerle ayrılarak şehrin kapılarına doğru uzamıştır.⁹⁹

İslâm şehirlerinde yerleşim farklı etnik ve dînî gruplarla ailenin korunması dikkate alınarak yapılmıştır. Şehrin merkezini eşit derecede paylaşan bu gruplar birbirinden ayrı semt ya da mahallelerde yaşamışlardır. Ayrıca genellikle geniş avluları ve dar sokakları ile evlerin durumu, ailenin korunmasına özel önem verildiğinin en önemli göstergesidir.¹⁰⁰

İslâm şehirlerinin genel özellikleri arasında Musallâ ve Musârâ denilen meydanlar da yer alır. Musallâ bayram namazları ve yağmur duası gibi ortak bazı faaliyetler için kullanılırken Musârâ ise, at oyunları gibi bir takım askeri gösterilerin yapıldığı meydana. Bunların dışında İslâm şehirlerinde bir çok gezi ve park alanı da bulunmaktadır. Genellikle şehir dışında ve doğal güzellikleri olan bu yerler yeşillikleri, suları ve bahçeleri ile şehir halkı için dinlenme yerleri olmuştur.¹⁰¹

Müslümanlar fethettikleri şehirlerde genellikle mevcut sur kapılarına bir yenisini eklemişler ve bu kapıya fethin bir simgesi olarak Bâbü'l-Cedîd ismini vermişleridir. Diğer taraftan İslâm şehirlerinde genellikle üç tip mezarlık vardır: birincisi, etnik ve dînî grupların yaşadığı yerde bulunur ve orada yaşayan insanlara aittir. Yahudi mezarlığı, Kureyş Kabristanı gibi. İkinci tür mezarlık ise genellikle şehrin dışında bulunur ve umuma aittir. Üçüncü tür mezarlık ise şahıslara ait olup şehrin değişik kısımlarında dağınık olarak yer alır.¹⁰²

İslâm şehirlerinin önemli bir kısmı fetihle alınmıştır. Şam, Halep, Kudüs, İskenderiye ve Kurtuba bu şehirler arasındadır. Ayrıca Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirler vardır ve bunların başında da ordugâhlar gelir. Hz. Ömer devrinde kurulan Basra, Kûfe ve Fustat ile Emevîler devrinde kurulan Kayravan ordugâh şehirleridir. Başlangıçta tamamen askerî karakterli olan bu şehirler sonraları ticarî, siyâsî ve kültürel ağırlığı olan merkezlere dönüşmüştür. İlk İslâm fetihlerinin yavaşlaması ile birlikte sınır güvenliği önem kazanmış ve ribatlar kurulmuştur. Bu ribatlar da zamanla şehir halini almıştır. Sus, Manastır ve Rabat bu şehirlerdendir.

⁹⁹ Can, *age*, s. 110-113; Balbas, *age*, s. 11.

¹⁰⁰ Balbas, *age*, s. 11; Can, *age*, s. 133-142.

¹⁰¹ Balbas, *age*, s. 11-12; Can, *age*, s. 146-147.

¹⁰² Can, *age*, s. 143-144.

VII. Asırdan itibaren İslâm dünyasında ikinci şehirler denilen bir şehir türü daha ortaya çıkmıştır. Bazı halifeler ve vâliler halktan uzakta, aile fertleriyle birlikte daha rahat ve güvenli bir ortamda bulunmak amacıyla başkentlere yakın yerlerde saraylar inşa etmişler, bu yerlerin etrafı kısa sürede yerleşimcilerle dolunca yeni bir şehir ortaya çıkmıştır. Emevîler döneminde ilk örnekleri bulunan bu şehirlerin Abbâsî ve Endülüs devletlerinde sayıları gittikçe artmıştır. Aynülcar Emevîler devrinde kurulan ikinci şehirlerdendir. Abbâsîler devrinde Rusâfe, Rakkade, Samarra ve Abbâsîye, Endülüs'te ise Kurtuba şehrinin hemen yakınında Zehrâ ve Zâhire şehirleri bu ikinci şehirlere örnektirler. İslâm şehirlerinden bazıları varlıklarını kısmen ya da tamamen yitirmişlerdir. Nitekim Kûfe, Vâsıt, Fustat, Samarra ve Zehrâ bu harâbe şehirler arasındadır.

İslâm şehirleri ile ilgili ayrıca; kendiliğinden kurulan İslâm şehirleri/bir irade sonucu kurulan İslâm şehirleri, ordugâhlardan doğmuş olanlar/diğerleri, Müslümanlar tarafından kurulanlar/fetihle İslâm hâkimiyetine girenler ve planlı (askerî karakterli) şehirler/plansız (İdarî karakterli) şehirler gibi bazı ikili tipolojiler yapılmıştır.¹⁰³

c) Bir İslâm Şehri Olarak Kurtuba

Yukarıda, İslâm şehirlerinin temel özelliği ve onun etrafında oluşmuş ana yapılar üzerinde durulmak suretiyle Kurtuba'nın içinde bulunduğu ana çerçeve kısaca ele alınmıştır. Buna göre, Kurtuba'yı anlamak Kurtuba toplumunu anlamak demektir. Kurtuba toplumunu anlamanın yolu ise onun inançlarını ve düşüncelerini tanımaktan geçer.

Kurtuba'yı anlamada, her şeyden önce belirtmeliyiz ki, şehir halkının buralara kadar gelip yeni bir toplum kurmasına yol açan inançları (yani Tevhid düşüncesi ve bu uğurda giriştikleri mücadele) şehrin bütün yönlerine etki eden temel özelliğidir. Bu nedendir ki, Roma'nın ve ViziGotların Cordoba'sı İslâm hâkimiyeti altında Kurtuba adını almış ve İslâm şehirlerinin en önemlileri arasına girmiştir. Kurtuba bu yönüyle diğer Avrupa şehirlerinden ayrılır ve yine bu yönüyle diğer İslâm şehirleriyle ortak bir özelliğe sahip olur. Dolayısıyla Kurtuba, her şeyden önce bir İslâm şehridir. Bu nedenle öncelikli olarak İslâm şehri kavramı ve Kurtuba'nın da dahil olduğu bu ayırt edici vasfın niteliği üzerinde durulmuştur.

¹⁰³ Can, *age*, s. 31-32.

Kurtuba'yı Kurtuba yapan temel nitelik öncelikle oradaki Müslüman toplumun oluşturduğu kimliktir. Bu kimlik diğer Gayri Müslim unsurlarla birlikte Endülüs kimliğini oluşturur. İşte Endülüs medeniyeti Kurtuba'da oluşan bu kimlik üzerinde yükselir ve Kurtuba X. asırda medeniyetin en önemli temsilcisi olur.

Kurtuba iki önemli özelliği ile diğer şehirlerden ayrılır. Bunlardan birincisi İslâm şehri olmasıdır. İkinci önemli vasfı ise az sayıdaki medeniyet şehirleri arasına girmesidir. Müslüman toplumun yaşadığı her şehir (ister kendileri kursun ister fethetmiş olsunlar) İslâm şehri haline gelir ve İslâm medeniyetinin bir parçası olur. Ancak bu şehirlerden bir kısmı (Bağdat, Kahire ve Kurtuba) medeniyetin iki yönlü temsili olurlar. Bu şehirler bir yönü ile diğer İslâm şehirlerinin kaynağı ve prototipi olurken diğer taraftan da insanlık tarihi boyunca gelişen insanlığın ortak medeniyetine eklenirler ve belirli bir süre için onu temsil ederler. Ortaçağ boyunca medeniyetin sancağı İslâm şehirleri içerisinde başlıca bu merkezlerde temsil edilir. Bu şehirler, hem evrensel medeniyetin hem de İslâm medeniyetinin sürekliliğini ve atılım noktalarını temsil ederler. İşte Kurtuba, İslâm şehirleri içinde az sayıdaki bu medeniyet şehirlerinin başında gelir.

Kurtuba bir yönüyle Kudüs, Babil, Atina, Roma ve İstanbul gibi şehirlerle birlikte insanlığın ortak medeniyetinin kurulup geliştiği yerlerden birisidir. Diğer yönüyle ise İslâm medeniyetinin en güçlü ve en önemli kollarından birisi olan Endülüs'ü temsil eder.

İslâm şehirleri ve Kurtuba ile ilgili yukarıda verilen bilgiler ışığında önce Kurtuba'nın siyasî tarihinin, akabinde fizikî ve idârî yapısının ele alınması ve son olarak da Kurtuba'daki sosyo-kültürel hayata dair örneklerin incelenmesi hedeflenmiştir.

Üç bölümden oluşan tezin *Birinci Bölüm*'ü siyasî tarihe ayrılmıştır. Burada, fetihden Nâsırî Hânedanlığı'nın yıkılışına kadar geçen yaklaşık sekiz asırlık (711-1492) Endülüs tarihi ele alınmıştır. Kurtuba ilk yıllardan itibaren Endülüs'ün merkezi olmuş ve bu konumunu Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra da sürdürmüştür. Bu durumda, Kurtuba Endülüs siyasi tarihini belirlemede önemli bir rol oynadığı gibi Endülüs'te ortaya çıkan siyasi gelişmeler de Kurtuba'yı etkilemiştir. Diğer taraftan siyasi hadiseler şehrin fizikî ve sosyo kültürel yapısında önemli

değişikliklere yol açmıştır. Şehrin görünümü Endülüs siyasi hayatının durumu ile paralel bir şekilde bazen zayıf bazen de güçlü bir konumda olmuştur. Kurtuba'nın siyasî, fizikî ve sosyo kültürel yapısının daha anlaşılır bir hale gelmesinde Endülüs siyasi tarihinin incelenmesi son derece önemlidir. Bu nedenle ilk bölümde Endülüs siyasi tarihinin çeşitli dönemleri kronolojik olarak ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, yer yer yöneticilerin Kurtuba şehrinde gerçekleştirdikleri çeşitli faaliyetler ve değişikliklere de değinilmiştir.

İkinci Bölüm'de Kurtuba şehrinin fizikî ve idarî yapısı ele alınmıştır. Fizikî ve idarî yapı incelenirken de aynı şekilde mümkün olduğu kadar kronolojik sıra gözetilmiştir. Ancak, Endülüs Kurtuba'sı ile ilgili bilgi ve belgelerin azlığı ya da dağınıklığı nedeniyle, her zaman kronolojiyi gözetmek zor olmuştur. Böyle durumlarda şehrin en gelişmiş dönemi olan Hilâfet devrindeki yapı örnek alınmıştır. Yine bu bölümün ikinci kısmında Kurtuba şehrinin idarî müesseseleri yanında Endülüs Emevî Devleti'nin temel idarî kurumlarına da değinilmiştir. Kurtuba'nın Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti olması ve sarayın burada bulunması söz konusu kurumları şehir hayatı açısından da önemli hale getirmiştir. Diğer taraftan Kurtuba'daki bazı kurumlar diğer Endülüs şehirleri ile de ilgilidir. Sözgelimi Kurtuba Kadılığı diğer şehirlerdeki kadılıkların üzerinde ve belirleyici konumdadır. Dolayısıyla, bir yandan genel idarî kurumlar Kurtuba'ya etki ederken öte yandan da Kurtuba'daki kurumlar bütün Endülüs'ü etkilemektedir.

Üçüncü Bölüm'de ilk olarak Kurtuba toplumunu oluşturan dinî, etnik ve sosyal gruplar ve bu grupların birbirleriyle ilişkileri üzerinde durulmuştur. Burada, Ortaçağda İslâm şehirlerinde yaygın olan sosyal yapı baz alınarak Müslim ve Gayri Müslim şeklinde ikili bir ayrıma gidilmiş ve çeşitli sosyal sınıflar arasındaki ilişkilere değinilmiştir. Daha sonra ise, Kurtuba'da gerçekleşen eğitim faaliyetleri ve bilimsel çalışmalar üzerinde durulmuş ve bu konuda Kurtuba ile diğer Endülüs şehirlerinin bir kıyaslaması yapılmıştır. Kurtuba'da ortaya çıkan edebiyat ve müzik atmosferinin ele alındığı bu bölümde son olarak gündelik hayata değinilmiştir.

Kurtuba'nın beş asırlık sürecini (716-1236) çeşitli yönleriyle bir tez çalışmasında ele almanın zorluğu ortadadır. Buradaki her bir konu ayrı bir araştırmayı gerektirecek önemdedir. Bu nedenle burada Kurtuba şehrinin bütün yönleriyle ve

ayrıntılı bir şekilde incelenmesi hedeflenmemiştir. Tez, Endülüs tarihinin kuruluş, yükseliş ve yıkılış süreçlerini bir bütün olarak görebilmek ve Endülüs kültür ve medeniyetini daha yakından tanıyabilmek amacını gütmektedir. Bunu gerçekleştirmek için de Endülüs medeniyetinin beşiği ve başkent olan Kurtuba şehri çeşitli yönleriyle araştırılmış ve kronolojik aşamaları dikkate alınarak üç ana başlıkta ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
SİYASÎ TARİH

SIYÂSÎ TARİH

A- KURTUBA ŞEHRİNİN KURULUŞU VE İLK YERLEŞİMCİLER

1. Şehrin İsmi

Kurtuba şehri, Arapça *Kurtuba*, İspanyolca *Córdoba*, Fransızca *Cordue*, İngilizce-İtalyanca-Almanca *Cordova* ve Latince ise *Corduba* biçiminde ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Türkçe'deki kullanım şekli (Kurtuba) ise, kelimenin Arapçasının Türk alfabesiyle yazılmış şeklidir. Bu kullanım aynı zamanda şehrin Endülüs dönemindeki isimlendirilişi ile de uygunluk arzeder. Bu araştırmanın konusu Endülüs dönemi ile ilgili olması dolayısıyla şehrin isminin Kurtuba şeklinde kullanılması daha uygun görülmüş ve o şekilde kullanılmıştır.

Kurtuba isminin ilk defa ne zaman kullanıldığı ve hangi dile dayandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte şehrin ilk yerleşimcileri dikkate alınarak bir takım görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri 5 maddede sıralamak mümkündür.

1. Kurtuba'nın bilinen en eski yerleşimcileri İber halkıdır ve bu döneme ait bazı kalıntılar (bronz heykelcikler) günümüze kadar gelmiştir. Kurtuba kelimesi İber dilindeki *Corduba*'nın bozulmuş bir şeklidir. Nitekim İber şehirlerinden birisinin isminin de Salduba olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla İber asıllı bir kelimedir.¹⁰⁵

2. Şehrin ilk yerleşimcilerinden birisi de Fenikelilerdir. Dolayısıyla şehrin ismi, "güzel şehir" anlamındaki Fenike-İbranî kökenli *karyat-tub* ya da *karttub* kelimesinden gelmektedir.¹⁰⁶

3. Şehir, ilk görkemli devrini Roma döneminde yaşamıştır. Müslümanlar İspanya'yı fethettikten sonra nasıl Romalıların Hispali ve Toledum biçiminde

¹⁰⁴ Seybold, C. F., "Cordoba", *First Encyclopaedia of İslâm*, Leiden 1987, Vol. II, s. 877-878.

¹⁰⁵ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Kurtuba Hâzratü'l-Hilâfe fi'l-Endelüs, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia*, İskenderiyye 1984, c.I, s.17; Seybold, agm., vol. II, s. 877-878; Irving, Thomas Ballantine, *Falcon of Spain*, Lahore: Orientalia, 1954., s. 100; Sâlim, *Tarihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia*, İskeenderiyye tsz, s. 293-294.

¹⁰⁶ Hitti şehrin fethinde Araplara yardım eden Semitist halkın şehrin ismini Latince şekliyle değil de Arapçalaştırarak *Karyah Tayyibah* biçiminde kullandıklarını söyler. Bkz. Hitti, Philip K., *Capital Cities of Arab İslâm*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973, s. 135-136. Ayrıca bkz. Seybold, agm., vol. II, s. 877-878; Irving, agm., s. 100.

isimlendirdikleri şehirleri İşbiliye (Sevilla) ve Tuleytula (Toledo) şeklinde ifade etmişlerse *Corduba* tabirini de *Kurtuba* olarak kullanmışlardır.¹⁰⁷

4. Fetihden önce Kurtuba bir Got/Vizigot şehri idi. Şehrin ismi, Got dilinde “oraya yerleş” anlamına gelen *Corzuba* kelimesinin Arapçalaşmasıyla oluşmuştur.¹⁰⁸

5. Gotlar/Vizigotlar devrinde pek fazla öne çıkmamış olan şehre Müslümanlar fethettikten sonra bu ismi vermişlerdir.

Yukarıda şehrin ismi hakkında ileri sürülen görüşler kronolojik olarak sıralanmış olmakla birlikte, bu durum söz konusu görüşlerin yaygınlık derecesiyle de örtüşmektedir. Dolayısıyla bu konudaki en yaygın ve en çok tercih edilen görüş kelimenin aslının İber dilinden alınmış olması ve şehrin isminin ilk defa bu dönemde kullanılmış olmasıdır.

2. Şehrin Kuruluşu ve İlk Yerleşimciler

Kurtuba şehrinin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu konusunda ihtilaf vardır. Bazı araştırmacılar şehrin kuruluşunu eski zamanlara kadar götürürken bir kısmı da milattan sonra kurulduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁹ Diğer bir kısım araştırmacılar ise şehrin Kartacalılar tarafından kurulduğunu savunmuşlardır. Daha yaygın kabul gören bir başka kanaate göre, şehir İberyalılar tarafından kurulmuştur. İber kültürünün kalıntıları ve şehrin isminin İber asıllı olduğu görüşü dikkate alınarak İktiban, Agustus ya da Öktafyus tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür.¹¹⁰

Kurtuba ismi ilk defa Roma ve Kartaca arasında gerçekleşen II. Punic savaşında geçmektedir. Bu savaşta Kurtubalılar Hannibal’ın Roma’ya saldırısına iştirak etmişlerdir. Roma imparatorluğu sınırlarına m.ö. 206 yılında dâhil olan Kurtuba yaklaşık 30 yıl sonra Aşağı İspanya (Hispania Ulterior) bölgesinin başkenti olmuştur.¹¹¹

¹⁰⁷ Rahman, Syed Azizur, *The Story of İslâmic Spain*, Goodword Books, New Delhi 2002, s. 405-407; Naci, Abdülcebbar, *Dirâsât fî Tarihi'l-Müdüni'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, Şeriketü'l-Matbûât, Beyrut 2001, s. 411-412.

¹⁰⁸ Amîd, Tahir Muzaffer, *Âsâru'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Bağdad, tsiz, s. 187; Kalkaşandî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., c.V, s. 218.

¹⁰⁹ Bazı tarihçiler bu bölgenin ilk sâkinlerinin Endeliş adı verilen Mecûsî bir kavim olduklarını ve Nuh tufanından sonra buraya geldiklerini söylerler. Bkz. İbn İzâri, *age*, c. II, s. 1; İbnü'l-Esir, *age*, c. IV, s. 556.

¹¹⁰ Amid, *age*, s. 188; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, (Anonim), (ed. Luis Molina), CSIC, Madrid 1983, c. I, s. 87-89; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 16-17; Nayîf, Vicdân Ali, *Silsiletü't-Ta'rîf bi'l-Fenni'l-İslâmî: el-Emeviyyûn, el-Abbâsiyyûn, el-Endelüsiyyûn*, yysz, Amman 1988, Vol:I, s. 171; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 45.

¹¹¹ Amid, *age*, s. 188; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 91; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 17.

Roma İmparatoru Marcus Claudius Marcellus, Kurtuba'nın sınırlarını genişletmiş, muhteşem binalar yapmış, surlarını güçlendirmiş ve şehir Roma harb imar sistemine uyacak şekilde geliştirilmiştir. Bu dönemde m.ö. 89 yılında Colonia Patricia ünvanını almıştır.¹¹²

İmparator M. C. Marcellus zamanında yıldızı parlayan Kurtuba, m.ö. 45 senesinde Julius Caesar ile Pompey arasında Kurtuba yakınlarında meydana gelen Munda savaşında Pompey tarafını tutmuş ve savaşın sonunda Sezar'ın komutanı Marcellus tarafından istila edilerek cezalandırılmıştır.¹¹³ Ancak yine de Kurtuba başkent olmaya devam etmiş ve önemini korumuştur.¹¹⁴ Augustus Caesar devrinde Güney İspanya doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış ve Kurtuba batı bölgesinin (Baetica) merkezi olmuştur. Bu dönemde Kurtuba güney İspanya'nın dört önemli şehri olan İşbiliye (Seville), İsticce (Ecija) ve Kâdis (Cadiz) ile birlikte yerini korumuştur.¹¹⁵ Roma devrinde Kurtuba'nın sınırları genişlemiş ve yapılaşma hızlı bir şekilde artmıştır. Diğer taraftan bu imar faaliyetleri Roma'nın seçkin ailelerinin Kurtuba'ya gelip yerleşmelerine neden olmuş ve bunun sonucunda Roma tarihinde önemli yeri olan insanlar yetiştirmiştir. Bunlar arasında Romalı düşünür Seneca (m.ö. 4/m.65)¹¹⁶ başta olmak üzere şair Lucan, Hadrian ve Trajan ile Aryanizmin baş muhâlifi ve ilk Nicene konsülünün başkanı Hosius (m. 255-358) sayılabilir.¹¹⁷

İberyaya, m. 409 yılından itibaren Cermenlerin yıkıcı savaşlarına sahne oldu. Kral Hermenrik (Hermenric) komutasındaki Alan (Alanos) orduları ve Lendrik (Lendric) komutasındaki Vandallar¹¹⁸ İspanya'yı yakıp yıktı. Cermenler m. 411'de İspanya'yı ikiye ayırdılar ve Vandalların bir kısmı kuzey taraflarına (Asturias, Galicia) yerleşirken

¹¹² Yunanlı tarihçiler Polybius (M.Ö. 200-118) ve Strabo (M.Ö. I. yüzyıl), Kurtuba şehrinin M.Ö. 152 yılında Marcus Claudius Marcellus tarafından Roma kolonisi (Colonia Patricia) olarak kurulduklarını söylerler. bkz. K. Ga, "Cordoba", *Encyclopedia Britannica*, C. S., Chicago 1981, s. 171.

¹¹³ Hitti, bu savaşta Caesar'ın Kurtuba'nın yaklaşık yarısını yakıp yıktığını ve şehir halkından 20.000 kişiyi öldürdüğünü söyler. Bkz. Hitti, *Capital Cities*, s. 136.

¹¹⁴ Seybold, agm., vol. II, s. 877.

¹¹⁵ Hilâl, Cevdet; Subhh, Muhammed Mahmûd, *Kurtuba fi't-Târihi'l-İslâmî*, el-Hey'eti'l-Mısriyye, Kâhire 2001, s. 11.

¹¹⁶ Irwing, age, s. 100; Hitti, *Capital Cities*, s. 136.

¹¹⁷ Hillenbrand, Robert, "Córdoba", Joseph R Strayer, *Dictionary of The Middle Ages*, New York 1998, Vol. III, s. 597.

¹¹⁸ Vandallar, Cermen halkları içerisinde en vahşileri ve yıkım ve tahribde en şiddetlileri olarak bilinmektedir. Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 19.

Alan ordusu Lişdanya’da kaldı. Vandalların çoğunluğunu oluşturan diğer kısmı ise Baetica bölgesi ile Andalusia’nın doğusuna yerleştiler.¹¹⁹

Batı Gotlar m. 411-415’lerde İspanya’ya girdi ve Berşelûne’yi (Barcelona) Vandallardan geri alarak üs edindiler. Batı Gotlar, Valya ve halefi Tedorid devrinde İspanya’nın ortasında dolaşırken Vandallar güneye doğru çekiliyor ve bu esnada Roma medeniyetine ait buldukları her şeyi yakıp yıkıyorlardı. Bu yıkımlar neticesinde İberyaya yarımadasının güney-batı sahili Vandallara boyun eğmek zorunda kaldı. Diğer taraftan deniz filoları sayesinde Akdeniz’in batı yakasında hâkimiyetlerini kuran Vandallar Kuzey Afrika’nın istilası için m. 425’te Moritanya-Tanca sahillerine gemilerle akınlar yapmaya başladılar. Vandallar nihayet kralları Cansrik (m. 428-477) zamanında Batı Gotlarının baskısıyla Kuzey Afrika’ya geçmeye mecbur oldular ve Baetica bölgesini m. 429’da terk ettiler. Vandal orduları ayrılırken bölgenin büyük şehirleri olan İşbiliye, Kartaca, Kâdis ve Kurtuba’yı yakıp yıktılar.¹²⁰

Got kralı Achila/Agila zamanında (m. 544-555), batı Gotların liderlerinden birisi olan Athanagild, Bizans İmparatoru Justinian’dan İspanya’nın güney doğusunu ele geçirme teşebbüsünde yardım aldı. Akabinde Vizigot kralı olan Athanagild, bu yardımın bedelini pahalıya ödedi ve Baetica bölgesini Mâleka, İşbiliye, İlbire, Kartaca ve Kurtuba gibi büyük şehirleriyle birlikte Bizanslılara terk etti. Bunun sonucunda Batı Gotların başkenti İşbiliye’den Tuleytula’ya nakledildi.¹²¹ Bizans hâkimiyeti altına giren Kurtuba’yı Athanagild’in halefi Leovigild miladi m. 568 senesinde istila ederek Vizigot krallığına dâhil etti. Ancak, Kurtuba Tuleytula karşısında önemini yavaş yavaş kaybetti ve Tuleytula Kralların yaşadığı ve Got kilise meclisinin toplandığı yer olarak gittikçe daha fazla önem kazandı.¹²² Milâdî 531-711 yılları arasında 23 Vizigot kralı yaşamış ve İslâm fetihlerine dek Kurtuba önemini kaybetmiş bir şehir olarak kalmıştır.¹²³

Vandalları Kuzey Afrika’ya süren Gotlar, VI. asrın başlarından itibaren İspanya da güçlü bir devlet kurmuşlardır. Ancak muhteşem köşklere oturarak şatafat ve

¹¹⁹ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 19.

¹²⁰ Baetica bölgesine, yıkıcı Vandal kabilelerine nisbetle Vandalusia denilmiş olduğu yaygın bir şekilde kabul edilir. Bkz. *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 91.

¹²¹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 91; Atçeken, *age*, s. 46.

¹²² Jimenez, M. Ocaña; Seybold, C. F., “Kurtuba”, *The Encyclopaedia of İslâm*, New Edition, vol. 5, Leiden 1979, s. 510.

¹²³ Seybold, *agm.*, vol. II, s. 877.

sefahate dalan yöneticiler ve din adamlarının tutumları ileri gelenlerde kahramanlık ruhunu öldürürken halk da artan vergiler altında ezilmeye başladı. Bu durum bir takım karışıklıkların ve isyanların çıkmasına sebep oldu.¹²⁴ Özellikle köleler ve Yahudiler yoğun baskılara maruz kaldılar.¹²⁵ Önceleri Hıristiyanlığın Arius¹²⁶ mezhebini kabul eden Got hükümdarları Kilisenin baskısı karşısında Katolikliği benimsemek ve tüm ülkede ilan etmek durumunda kalmışlardır.¹²⁷ Ancak Katolik din adamlarının ülkedeki nüfuzu arttıkça Yahudiler oldukça zor duruma düşmüşler ve kendileri hakkında çıkarılan ağır kanunlar karşısında yer yer isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. İspanya’da m. 616-711 yılları arasında Yahudilik tamamen yasaklanmıştır.¹²⁸ Katolik rahiplerin kışkırtmaları sonucunda Vizigot kralları Yahudilere karşı oldukça sert uygulamalara girişmişlerdir. Hatta zaman içinde Yahudiler kendi şeriatlerine göre yaşamaktan men edilmekle kalmamış ticaretten de engellenmişlerdir. Özellikle de VII. yüzyılda kral olan Sisebert (m. 612-621) ve son Vizigot kralı Egica (m. 687-702) Yahudilere karşı en sert davranan Vizigot idârecileri olarak biline gelmiştir.¹²⁹

İspanya bu durumdayken Müslüman orduları h.1. (m.8.) asrın başlarında Kuzey Afrika’da Atlas Okyanusu sahillerine kadar ulaşmışlardı. Aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Kuzey Afrika cihetinden İspanya’yı fetih teşebbüsünde bulunan

¹²⁴ Vizigotlar döneminde İspanya halkının içinde bulunduğu siyasî ve sosyo-ekonomik şartlar hakkında ayrıntılı bir bilgi için bkz. Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 3-5.

¹²⁵ Bebel, *age*, s. 160.

¹²⁶ Arius mezhebi: Hz. İsa’nın ulûhiyetini reddedip beşer (insan olma) özelliğine vurgu yaptığı için Hıristiyanlarca heretik kabul edilen bir mezhep. Bu görüşün temsilcisi İskenderiye patriği Arius’a atfen Ariusçuluk denmiştir. Ariusçuluk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996, s. 107-136.

¹²⁷ Ortaçağ tarihçilerinden Jacques Le Goff, Roma’yı işgal eden Ostrogot, Vizigot, Burgon ve Lombad gibi halkların İznik Konsülünden sonra sapık ilan edilen Arius mezhebini benimsediklerini ve bu durumun aslında Roma ile sözkonusu halklar arasında dinsel bir bağ olması gerekirken tam aksine bir düşmanlık ve çatışmaya yol açtığını söyler. 264 yılında Gotlar tarafından İstanbul’a gönderilen Kapadokyalı Ulfilas, bir Arius rahibi olarak Gotların yanına dönmüş ve İncil’i Got diline çevirmişti. Gotların Hristiyan olmasında katkıları nedeniyle *Gotların Havarisi* olarak anılmıştır. Bkz. Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (çev. Hanife-Uğur Güven), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999, s. 20-21; Haines, C. R., *Christianity and İslâm in Spain A.d. 756-1031*, Kegan Paul, Trench & Co, London 1889, s. 5-9; Bebel, August, Hz. Muhammed ve Arap-İslam Kültürü Dönemi, (çev. Veysel Atayman), Trend Yayın Basım, İstanbul 2006, s. 159-160.

¹²⁸ Roth, Cecil, “The European Age in Jewish History”, *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 216-217.

¹²⁹ Haines, *age*, s. 9-10; Fetih öncesinde İspanya’da yaşayan Yahudiler’in yaşadıkları sıkıntılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 37-38.

Müslüman askerleri ilk olarak Got hükümdarı Vampa (m. 672-680) zamanında İspanya sahillerinde göründüler.

Bu tarihten sonra tahta Irfenc ve akabinde de Egica çıkmış ve bu dönem Yahudiler açısından İspanya'daki en sıkıntılı devir olmuştur. Daha sonra Egica'nın yerine Achila tahta çıkmışsa da çok geçmeden din adamları ve ileri gelenler tarafından azledilerek yerine Rodrik¹³⁰ seçilmiştir.

Gotların son hükümdarı Rodrik zamanında İspanya iyice karışmış ve eski kral Achila taraftarları ile Rodrik'i destekleyenler arasında yoğun bir mücadele başlamıştı. Bir taraftan iktidar mücadeleleri diğer taraftan Yahudi ve kölelerin içinde bulunduğu olumsuz koşullar sebebiyle İspanya, fetih arifesinde tam bir kargaşa içinde idi.¹³¹

3. Kurtuba'nın Müslümanlar Tarafından Fethi

Emevî halîfesi Velîd b. Abdülmelik tarafından 88/707 yılında Kuzey Afrika valiliğine Mûsâ b. Nusayr atanmıştı. Mûsâ Mısırdan bir ordu ile Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkmış, öncü kuvvetlerin başına Târik b. Ziyâd'ı geçirmiş ve Berberîlerle savaşarak Tanca'ya kadar ilerlemişti. Burasını fethederek Târik'ı vali atayan Mûsâ, Afrika kıyısında Sebte dışındaki yerleri ele geçirdi.¹³² Son Got kralı Rodrik ile devrik kral Achila arasındaki mücadelede Achila tarafını tutan Septe hâkimi Kont Jülien, Rodrik'e düşmanlık besliyordu. İşte Julien'in bu tutumu Müslüman askerlerin İspanya'ya girmeleri için bir kapı açmış ve fethi kolaylaştırmıştı.¹³³ Mûsâ b. Nusayr'la sulh yapıp onu İspanya'yı fethetmesi için teşvik eden Julien, Mûsâ'nın da desteğiyle 90/709 yılında Cezîretü'l-Hadra'ya saldırı düzenlemiş ve ganimetlerle dönmüştü. Bu durumu gören Mûsâ b. Nusayr teenni ile hareket ederek önce Tarîf b. Mâlik komutasında küçük

¹³⁰ Kral Rodrik'in ismini batılı kaynaklarda Roderic, Roderich ve Rodrigo biçiminde kullanılırken İslâm tarihi kaynakları Rudrik, Ruzrik ve Luzrik şeklinde ifade etmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, (İkinci basım), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire 1989, s. 29; İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Ed.M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 90; Hemedânî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân*, E.J.Brill, Leiden 1967, s. 83; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 98; İnan, *age*, c.I, s. 41; Atçeken, *age*, s. 46; Hilâl; Subh, *age*, s. 11-12.

¹³¹ Haines, *age*, s. 10-11; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsi-Dini,Sosyal- Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986, c. I, s. 392-393.

¹³² İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah, *Zikru Fethi'l-Endelüs*, (*Fütühu Mısır ve Ahbâruhá*'nın bir bölümü), (Ed. John Harris Jones), Wiliams & Norgate, London 1858, s. 1; Dabbî, *Buğyetü Mültemis fi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Dâru'l-Kâtib, yrsz 1967, s.7; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 97; Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 180.

¹³³ Haines, *age*, s. 12-13; Özdemir, *age*, c. I, s. 15; Hasan, *age*, C. I, s. 394.

bir birliğin İspanya'ya geçmesine râzı oldu.¹³⁴ Tarîf, 91/710 yılında 100'ü süvari 500 kişilik bir grubla Julien'in temin ettiği 4 gemiye binerek karşıya geçti ve bol ganimetle döndü.¹³⁵

Tarîfin başarısı ve İspanya'nın savunmasız oluşu Mûsâ b. Nusayr'ı fetih için cesaretlendirdi ve Tanca valisi Târik b. Ziyâd'ı bu iş için görevlendirdi. Târik, 92/711 yılında 7.000 kişilik bir Müslüman ordusuyla Cezîretü'l-Hadrâ'ya çıktı.¹³⁶ Bunu duyan Rodrik 40.000 kişilik kalabalık bir orduyla üzerine yürüdü.¹³⁷ Bu durumu haber alan Mûsâ b. Nusayr, 5.000 kişilik bir ek kuvvet daha yolladı.¹³⁸ İki ordu Vâdî-i Lekke¹³⁹(Guadalete) yakınlarında büyük bir savaşa tutuştu. Savaş sonunda Müslümanlar galip geldi ve Got ordusu ağır zayıyat vererek dağıldı.¹⁴⁰ Meydana geldiği yerin ismiyle anılan bu savaş (Vâdî-i Lekke) İspanya'nın kapılarını Müslümanlara açtı ve İslâm askerleri bu tarihten sonra çok fazla mukavemetle karşılaşmadan İspanya şehirlerini birer birer fethetti.¹⁴¹

¹³⁴ Bazı kaynaklarda Hz. Osman döneminde Endülüs'e bir kısım kişilerin geçtiği belirtilerek isimleri zikredilmiştir. Bkz. İbn İzârî, *age*, c. II, s. 4. Bu rivâyet, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından çok önceden –Hulefâ-i Râşidîn devrinde – bilindiğini göstermektedir. Ancak, bu durumun ferdi bir seyahat olması ihtimali yüksektir. Aksi halde bu kişilerin bir fetih hareketinin öncüsü olmaları uzak bir ihtimaldir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, s. 211; Atçeken, *age*, s. 55.

¹³⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 4-5; Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed bin Ebî Nasr Fettûh bin Abdillâh el-Ezdî, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966, s. 3; İbnü'l-Esîr, *age*, c. IV, s. 561; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 98; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, (Sadeleştirenler: Yasemin Ödük, Kazım Masumî, Fatma Şahin), Selis Kitaplar, II. Baskı, İstanbul 2005, s. 24; Haines, *age*, s. 16; Özdemir, *agm*, s. 211; Atçeken, *age*, s. 57.

¹³⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 33; Dabbî, *age*, s. 8; İbnü'l-Esîr, *age*, c. IV, s. 561; Haines, *age*, s. 17; İnan, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs, Mektebetü'l-Hancî*, (Üçüncü Baskı), Kâhire, 1988, c. I, s. 40; Özdemir, *age*, c. I, s. 16.

¹³⁷ Kaynaklarda Got ordusunun sayısı ile ilgili 70.000 ve 90.000 gibi farklı rakamlar da zikredilmiştir. Bkz. İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117; Ziya Paşa, *age*, s. 24; Özdemir, *agm*, s. 211; Atçeken, *age*, s. 61.

¹³⁸ Bazı kaynaklarda Târik b. Ziyâd'ın 12.000 kişilik bir orduyla karşıya geçtiği yazılır. Muhtemelen Mûsâ b. Nusayr tarafından takviye olarak gönderilen 5.000 kişilik kuvvet ile birlikte düşünülmüştür. Nitekim, iki kuvvet birleştiğinde 12.000 kişilik bir orduyu oluşturmaktadır. Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru Süveydân, Beyrut tsz, c. VI, s. 468; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. VI, s. 303; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Dâru Sâdir, Beyrut 1965, c. IV, s. 556.

¹³⁹ Burası, İslâm tarihi kaynaklarında Vâdî-i Lekke denildiği gibi Vâdî-i Bekke diye de isimlendirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 33; İnan, *age*, c. I, s. 44.

¹⁴⁰ İbn Abdilhakem, *age*, s. 3; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 98-99; Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III*, s. 181-182.

¹⁴¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 1987, s. 323; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 6-8; İnan, *age*, c. I, s. 44-47; Haines, *age*, s. 20; Özdemir, *age*, c. I, s. 18-20.

Târik b. Ziyâd'ın 6 Şevval 92 (25 Ağustos 711)'de Rodrik komutasındaki Got ordusunu Vâdî-i Lekke'de yenmesinden sonra hızlı bir fetih harekâtı başladı.¹⁴² İlk olarak Şezûne (Sidonia), Mârîde (Merida) ve Karmûne (Carmonia) ele geçirildi ve İşbiliye (Sevilla) halkıyla cizye anlaşması yapıldı.¹⁴³ Daha sonra Târik, Kurtuba'ya yakın bir şehir olan İsticce (Ecija)'ye yöneldi. Got askerlerinin toplandığı bu şehrin yakınlarında şiddetli bir savaş yapıldı ve Müslümanların büyük zâyîât verdiği bu savaşta da Gotlar hezimete uğrayarak geri çekildiler. Şehir ise kuşatma sonrası sulh ile alındı.¹⁴⁴

İsticce'nin fethinden sonra ordusuyla birlikte Gotların başkenti Tuleytula üzerine yürüyen Târik, Muğîs er-Rumî komutasındaki 700 kişilik süvari birliğini Kurtuba'ya fethetmeleri için gönderdi.¹⁴⁵

Kurtuba şehrinin fethedilmesi için çok az sayıda askerin gönderilmesi konusunda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bunlardan birisi, bu ordunun hedefinin şehir halkıyla açık bir savaşa girmek olmadığı, daha önce Trablus, Sabra, Suse şehirlerinin fetihlerinde olduğu gibi ansızın baskın yaparak şehri teslim alma metodunun tercih edildiği görüşüdür. Nitekim şehrin aşağıda anlatılan ele geçirilme şekli de bu kanaati doğrular niteliktedir.¹⁴⁶

Muğîs er-Rûmî, emrine verilen 700 kişilik süvari birliği ile Kurtuba'ya yaklaştı ve Şekunde ile Tersil (Tercios) arasında kalan, sedir ağaçlarından oluşan ormanda gizlendi. Târik b. Ziyâd'ın ordusuyla kuzeye doğru yöneldiğinden haberdar olan Kurtubalıların bu sebeple rahat davranacaklarını düşünen Muğîs, askerlerini halktan gizlemekte ısrarcı oldu. Bu süreçte şehre ansızın girebilecek bir yol aradı ve bu amaçla surları kontrol etmek üzere öncüler gönderdi. Ancak bu rehberler başarılı olmadılar ve katliama maruz kaldılar. Bu arada sur dışında buldukları bir çoban yakalanıp sürüsüyle birlikte Muğîs'in yanına getirildi. Muğîs çobana şehri, halkın durumunu ve savunmak için kalanların sayısını sordu. Çoban da şehrin ileri gelenlerinin kaçıp Tuleytula'ya gittiğini ve geride Patrikle beraber 400 güçsüz koruyucunun kaldığını söyledi. Surların

¹⁴² Taberî, *age*, c. VI, s. 468; Merrâküşî, Abdülvahid, *el-Mu'cib fi Telhîs-i Ahbâri'l-Mağrib*, (Tahkik: Muhammed Said el-Uryan), el-Meclisü'l-A'lâ li'l-Şuûn, Dâru'l-Beydâ 1978, s. 32.

¹⁴³ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117; Özdemir, *age*, c. I, s. 21.

¹⁴⁴ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 8-9; Merrâküşî, *age*, s. 33-34; Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 48-50; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 21.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *age*, c. IV, s. 563; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 99; Ziya Paşa, *age*, s. 28; İnan, *age*, c. I, s. 51-52; Özdemir, *age*, c. I, s. 20.

¹⁴⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 22.

durumu sorulunca da, genel olarak sağlam olduklarını ve yalnızca güney kapısında (Bâbü'l-Kantara/Bâbü's-Sûre) bir delik olduğunu belirtti ve tarif etti. Çobandan aldığı bilgilerden memnun kalan Muğîs, günün sonuna kadar gizlendiği ormanda kaldı. Güneş battığında karanlığı örtü olarak kullanıp şehre girmeye karar verdi.¹⁴⁷

Müslüman askerleri Bâbü'l-Kantara'nın karşısına geldiklerinde şiddetli yağın dolu nedeniyle atların nal sesleri duyulmadı ve muhafızların yaklaşan ordudan haberi olmadı. Ancak, Şekunde'yi Kurtuba'ya bağlayan köprü (Kantara) yıkılmış olduğundan askerler nehirden yüzerek karşıya geçti ve surlar ile nehir arasındaki 30 zirâlık bir alanda toplandılar.¹⁴⁸ Bu arada askerler surlara tırmanmaya çalıştılsa da muvaffak olamadılar. Çobanı getirip deliğin yerini öğrendiler, fakat delik çok küçük olduğu için onu kullanamadılar. Bunun üzerine, deliğin bulunduğu yerde zeytin ağaçları vardı ve bu ağaçların dallarını kullanarak surlara çıkmayı düşündüler. Nihayet askerlerin bir kısmı birbirlerine destek vermek suretiyle surlara çıkmaya muvaffak oldu. Şiddetli soğuk sebebiyle ısınmaya çalışan muhafızlar bu durumdan habersiz kaldı. Bir taraftan surlara tırmanan askerler muhafızlara ansızın saldırırken, diğer taraftan Muğîs askerleriyle kapının hizasında konuşlandı ve kapı açıldığında şehri ele geçirdiler.¹⁴⁹

Ordu öncelikle valinin bulunduğu köşke¹⁵⁰ yöneldi. Ancak, vali 400 yada 500 kişilik bir grupla birlikte Müslümanların şehre girişini duyar duymaz batı kapısından (İşbiliye) çıkıp gitmiş ve Şint Eclah (San Asiclo) kilisesine sığınmıştı.¹⁵¹ Bu durumu öğrenen Muğîs ordusuyla kiliseyi kuşattı. Ancak, kilise çok sağlam ve korunaklı olup suyu yer altından dağın eteklerinden geliyordu. Bu yüzden kuşatma üç ay kadar sürdü.

¹⁴⁷ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 10; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 23-24..

¹⁴⁸ Batılı araştırmacıların bir kısmı Müslüman askerlerin şehre güneyden değil batı tarafından girdiklerini savunurlar. Gerekçe olarak da İslâm kaynaklarında o tarihte şehrin batı surlarının yıkık oluşunu gösterirler. Buna karşılık diğer araştırmacılar ise surların yıkık olmasının kabul edilebileceğini ancak bazı nedenlerle Müslüman askerlerin şehre batı tarafından girmesinin mümkün olmadığını söylerler. Gerekçe olarak da Kurtuba köşkünün batı tarafında ve güney-batı surlarına bitişik olduğunu ve Müslümanlar şehre batı tarafından girmiş olsalar Got valisi ve askerlerinin aynı yönden çıkıp gitmelerinin mümkün olmayacağını söylerler. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 24-27; Mûnis, *age*, s. 80-81.

¹⁴⁹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 10; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 26-27; Mûnis, *age*, s. 80-81.

¹⁵⁰ Kaynaklarda Balât-ı Kurtuba, Kasr-ı Kurtuba, Balât-ı Muğîs gibi adlarla anılan köşk, şehrin batı tarafında bulunmaktadır. Eyyub bin Hubeyb el- Lahmî ve Abdülaziz bin Musa bin Nusayr gibi valilerin ve Endülü Emîrlerinin kaldığı yer bahsedilen köşktür. Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 27.

¹⁵¹ Mûnis, *age*, s. 81.

Nihayet kiliseye giden suyun kaynağı bulunup kesilince Got askerleri helak olmaktan korktular ve teslim oldular.¹⁵²

Bir yanda bu gelişmeler olurken öte yanda şehrin valisi bu esnada kiliseden gizlice kaçıp Kurtuba dağında üstlenmişti. Gayesi, asker toplayarak şehri geri almak, yakınlarını kurtarmak ve şehri geri almaktı. Bu durumda karşı tedbirleri geliştiren ve uygun plânları yapan Muğîs, nihayet onu Cutelobera köyünde yakalattı ve halîfe Velid'e takdim için esir aldı. Kaynaklar Got yöneticilerinden esir edilen tek kişinin bu olduğunu söylerler. Muğîs'in dikkat çekici çabaları ve takdire şayan plânlarıyla Kurtuba'nın fethi 93/711 yılında tamamlandı.¹⁵³

B- ENDÜLÜS VALİLİĞİNİN MERKEZİ KURTUBA

İspanya'dan zafer haberini alan Mûsâ b. Nusayr 93/712 yılında yerine oğlu Abdullah'ı bırakarak kalabalık bir orduyla¹⁵⁴ İspanya'ya geçti ve Târik ile birlikte iki koldan fetihlere giriştiler.¹⁵⁵ Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ın 93-95/712-714) yılları arasında gerçekleştirdiği fetihler neticesinde İberya yarımadasının (bugünkü İspanya ve Portekiz)'in büyük bir kısmı Emevî halîfeliğinin sınırları içine girmiştir.¹⁵⁶ Yeni devletin sınırları doğuda Orta Akdeniz sahillerine, batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzamıştır. Kuzeyde ise, Aragon, Kastilya ve Pirene dağlarına ulaşılmıştır. 95/714 yılına gelindiğinde Yarımada'nın büyük şehirlerinin çoğu ele geçirilmişti. Doğuda Meriyye

¹⁵² Kilisede mahsur kalan Got askerlerinin akıbeti konusunda farklı rivayetlere dayanan çeşitli görüşler vardır. Bir görüşe göre, bu askerlerin hepsi esir alınıp boyunları vurulmuş ve bu nedenle sözkonusu kiliseye Kenisetü'l-Esrâ (Esirler Kilisesi) denilmiştir. Diğer bir görüşte ise, Muğîs Got Emîrini yakaldıktan sonra birlikte Kiliseye gitmiş ve içeridekilere iki seçenek sunmuştu: Müslüman olmak ya da cizye vermek şartıyla vatandaşlık haklarından yararlanmak. Onlar her iki teklifi de reddedince Muğîs içindekilere birlikte kiliseyi yaktı ve bu nedenle buraya Kenisetü'l-Harkâ denildi. Hristiyanlar, kilisedekilerin şiddetli bela karşısındaki bu sabırlarından dolayı burasını tazim etmişlerdir. Endülüs tarihçilerinden Hüseyin Munis, bu kilisenin yakılması görüşünü doğru bulmuyor ve gerekçe olarak da kilisenin uzun müddet daha kullanıldığını ve içinde hiçbir yanma emaresi taşımadığını belirtiyor. Karşıt görüşte olanlar ise, bu konuda iki kilisenin karıştırılmış olabileceğini söylerler. Gerekçe olarak da, şehrin içinde bulunan Şint Bencet kilisesi olup burada Hristiyanların uzun müddet ibadete devam ettiklerini, sözü edilen kilisenin ise, surların dışında bulunan Şint Eclah kilisesi olup Hicri 169'a kadar durabildiğini belirtirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 28-29; Mûnis, *age*, s. 81-82.

¹⁵³ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 10; Humeydî, *age*, s.4; Nayîf, *age*, s. 171.

¹⁵⁴ Bu ordunun 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 99; Atçeken, *age*, s. 68.

¹⁵⁵ İbn Abdilhakem, *age*, s. 5; Dabbî, *age*, s. 8; İbnü'l-Cevzî, *age*, c. VI, s. 309; Özdemir, *age*, c. I, s. 22-23.

¹⁵⁶ Hemedânî, *age*, s. 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1966, c. IX, s. 172-174; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 16-17; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 100.

(Almeria), Kartaca/Kartanca (Cartegena), Belensiye (Valencia) ve Barselona (Barcelona); batıda İşbiliye (Sevilla), Velbe (Huelva), Üşbune (Lisbao); kuzeyde de Tartûşe (Totosa), Saragusta (Zaragoza) ve Benblûne (Pamplona) fethedilen şehirler arasındadır.¹⁵⁷

Nihayet, 95/714 yılında halîfe Velîd b. Abdülmelik tarafından halîfelik merkezi Şam'a çağrılan Mûsâ¹⁵⁸, buraya oğlu Abdülazîz'i vali olarak bırakmış ve vilâyet merkezi olarak da İşbiliye'yi seçmiştir.¹⁵⁹ Daha sonra kendisi Târik b. Ziyâd ile birlikte fetihten elde edilen ganimetleri de yanına alarak halîfelik merkezine doğru yola çıkmıştır.¹⁶⁰ Bu tarihten itibaren Kuzey Afrika valiliğine bağlı olmakla birlikte bu bölgede Endülüs adı verilen bir valilik teessüs etmiştir.¹⁶¹

Abdülazîz b. Mûsâ 95/714 yılında göreve geldikten sonra Endülüs'te Vizigotlardan kalan diğer bölgelerde fetihlerde bulunmuştur. Bu dönemde Mâleka (Malaga) ve Mürsiye (Tudmir) bölgesi ele geçirilmiştir.¹⁶² Abdülazîz b. Mûsâ'nın 97/716'da öldürülmesiyle¹⁶³ yerine Eyyûb b. Habîb el-Lahmî vali olarak seçilmiştir.¹⁶⁴

Eyyûb'un valiliği 5 ya da 6 ay kadar sürmüştür.¹⁶⁵ Kayravan'daki Kuzey Afrika valisi Muhammed b. Yezîd tarafından 98/717 yılında Hurr b. Abdurrahman es-Sakaff

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, c. IV, s. 564-566; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 117-118; Fikrî, *age*, s. 11-12; Özdemir, *agm*, s. 212.

¹⁵⁸ Atçeken, *age*, s. 87-89.

¹⁵⁹ O dönemde neden başka bir şehrin (mesela Gotların başkenti Tuleytula gibi vs.) değil de İşbiliye'nin vilâyet merkezi olarak seçildiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. S. A. Salim bu konuda şöyle demektedir: "Musa'nın İşbiliye'yi merkez seçmesini şöyle yorumlayabiliriz; Musa, Gotların kadim başkenti olan Tuleytula'yı Endülüs'ün tam ortasında bulunması ve isyanlara açık olması sebebiyle tercih etmemiştir. Ayrıca büyük bir tehlike oluşmaması için Tuleytula ile güney sahillerinin ve Fas'ın bağlantısı kesilmiş oluyordu. Diğer taraftan Kurtuba da, bir iç şehir olması ve sahil şehirleri gibi kolay yardım ulaşamama ihtimali dolayısıyla tercih edilmedi. Ayrıca Kurtuba Gotlar tarafından ihmal edilmişti ve Endülüs'ün önemli şehirleri arasında sayılamazdı. İşbiliye ise, Vadi-i Kebir'in kenarında kurulan büyük bir şehirdir. Güneyde birinci derecede deniz gücünün bulunduğu büyük bir körfezdedir. Aynı şekilde, surlarının sağlamlığı ve dayanıklılığı da İşbiliye'nin tercihinde rol oynamıştır." Bkz. İbn Abdilhakem, *age*, s. 9; İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 36; İnan, *age*, c. I, s. 71-72; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 29.

¹⁶⁰ Humeydî, *age*, s.4; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 16; İbnü'l-Esîr, *age*, c. IV, s. 566; Merrâküşî, *age*, s. 34-35; İbnü'l-Cevzî, *age*, c. VI, s. 335. Mûsâ b. Nusayr dönüş yolunda Kurtuba'ya uğramış ve bir müddet konakladıktan sonra yola devam etmiştir. Bkz. İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 118; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 100.

¹⁶¹ Dabbî, *age*, s. 9-10.

¹⁶² İbn İzârî, *age*, c. II, s. 24; İbnü'l-Esîr, *age*, c. V, s. 22-23; Haines, *age*, s. 19-20.

¹⁶³ İbn Abdilhakem, *age*, s. 12; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 101; İnan, *age*, c. I, s. 72-73; Atçeken, *age*, s. 100.

¹⁶⁴ İbn Abdilhakem, *age*, s. 12; Humeydî, *age*, s.5; Merrâküşî, *age*, s. 35.

¹⁶⁵ *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 101.

Endülüs valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁶⁶ Hurr b. Abdurrahman'ın en önemli işi ise valilik merkezini 99/718 'de İsbiliye'den Kurtuba'ya nakletmek olmuştur.¹⁶⁷ Kurtuba başkent yapılıncaya¹⁶⁸ vali de Muğis er-Rûmî'nin ilk seçtiği ve Kasr-ı Kurtuba ya da Balât-ı Kurtuba (Kurtuba Köşkü ya da Kurtuba Sarayı) denilen saraya yerleşmiştir.¹⁶⁹

Endülüs valilerinden Hurr b. Yezîd'in idâresi sırasında resmen Endülüs'ün başkenti olan Kurtuba, Endülüs Emevî halîfeliğinin düşüşüne kadar bu ayrıcalıklı yerini korumuştur. Valilik dönemi m.714-756 yıllarını kapsamakta olup bu dönemde 20 kadar vali Endülüs'te hüküm sürmüştür.¹⁷⁰ Bu valilerden bazılarının valilik süresi aylarla ifade edilecek kadar kısa sürerken diğerleri birkaç sene yönetimde kalmıştır.¹⁷¹

Endülüs valileri Kuzey Afrika valisine bağlı olarak ve Emevî halîfesi adına ülkelerini yönettiler. Bu valiler, bazen bizzat halîfe tarafından bazen de Kuzey Afrika valisi tarafından tayin edilmişlerdir.¹⁷² Ancak zaman zaman da askerler ve halk, mevcut valiye isyan ederek yerine bir başkasını geçirmişlerdir. Nitekim Kuzey Afrika valisi

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *age*, c. V, s. 23; İnan, *age*, c. I, s. 73.

¹⁶⁷ Bazı araştırmacılar başkentin Eyyub bin Habib el-Lahmi zamanında ve onun tarafından İsbiliye'den Kurtuba'ya nakledildiğini söylemişlerdir. Bu konuda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbn İzârî her iki vali döneminde de başkentin İsbiliye'den Kurtuba'ya nakledildiğine dair rivayetleri aktarmıştır. Bkz. İbn İzârî, *age*, c. II, s. 25; Kurtuba'nın Hicri 99 (Miladi 718) yılında başkent oluşu dikkate alındığında Eyyub döneminde gerçekleşmesi biraz zor görünmektedir. Bu tarih Hurr bin Abdurrahman es-Sakafi'nin ikinci valilik yılına denk gelmektedir. Ancak, yeni valinin göreve gelmez bu nakil işini gerçekleştirmiş olması göz önüne alındığında sözkonusu işin daha önceden planlanma ihtimali oldukça yüksektir. Bu konudaki tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 30; Haccî, *age*, s. 136.

¹⁶⁸ Hurr b. Abdurrahman döneminde Endülüs valiliğinin başkenti İsbiliye'den Kurtuba'ya nakledilmiştir. Önce İsbiliye başkent seçilmesine rağmen 4 yıl sonra valilikmerkezinin Kurtuba'ya nakledilmesinde ne gibi etkenlerin öne çıktığı hususunda araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Salim, Abdülaziz bin Musa devrinde doğuda ve batıda yapılan fetihlerin önemli rol oynadığını belirtmektedir. Yazara göre bu fetihler neticesinde İsbiliye eski stratejik konumunu kaybetmiş ve Kurtuba sahille iç bölgenin bağlantısını sağlayan bir şehir olarak daha öne çıkmıştır. Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 31.

¹⁶⁹ Musa bin Nusayr, Şam'a dönerken Kurtuba'ya uğradığında Muğis'in orada kalmasını uygun bulmamış ve Kurtuba sarayının vali için daha uygun olacağını belirtmişti. Kendisi için ise, batı tarafında Got valisine ait olan, tatlı suyu ve meyve ağaçlarıyla çok güzel olan bir evi tahsis etmişti. Buraya daha sonra Balât-ı Muğis denilecek ve şehrin batısında kurulan Rabaz-ı Balât-ı Muğis'in temelini teşkil edecektir. Bkz. İbn İzârî, *age*, c. II, s. 24-25; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 30.

¹⁷⁰ *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 101-102; Atçeken, *age*, s. 99.

¹⁷¹ Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından İbn İzârî valiler ve yaptıkları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. İbn İzârî, *age*, c. II, s. 25-40; Ayrıca bkz. Humejdî, *age*, s.5-6.

¹⁷² İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 118.

Mûsâ b. Nusayr'ın atadığı ilk Endülüs valisi olan Abdülazîz b. Mûsâ bir takım nedenlerle öldürülmüş ve yerine Eyyub b. Habib el-Lahmî getirilmiştir.¹⁷³

Valilik dönemi bir yandan dışarıda yapılan savaşlarla bir yandan da iç mücadelelerle oldukça hareketli geçen bir devir olmuştur. Bu dönemde Gaul bölgesinde (sınır bölgesi) Fransızlarla çetin savaşlara girilirken içerde ise Arap/Berberî-Beledî/Şamî-Yemenî/Kaysî gibi farklı etnik gruplara dayanan kavgalar yaşamıştır.

1. Valilik Döneminde Fetihler

Fetihten önce Vizigot devletinin sınırları Fransa'nın güneyine, Pirene dağları arkasındaki Sebtimanya (Septimania)'nın bulunduğu bölgeye uzanıyordu. Bu bölgenin fethi için ilk girişim Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd zamanında başlamıştı. İslâm askerleri Barcelona ve Arbûne (Narbona)'nin fethinden sonra Redune (Rhône) nehrinin kıyılarına kadar geldiler. Ancak Arbûne, fetihten hemen sonra İslâm hâkimiyetine baş kaldırmıştı ve Ömer b. Abdülazîz'in halîfeliği dönemine kadar Müslüman askerleri Pirene dağlarının ötesine geçemediler. Nihayet Ömer b. Abdülazîz 100/718 yılında Endülüs valiliğine Semh b. Mâlik el-Havlani'yi getirdi.¹⁷⁴

Fransa'nın güneyini ele geçirmek için girişim başlatan Endülüs valisi Semh b. Mâlik el-Havlani, 102/721 yılında Arbûne şehrini geri almayı başardı ve oradan Toloşa (Toulouse) üzerine yürüdü. Bu esnada Akitanya (Aquitania) dükü Eudes ile karşı karşıya geldi. İki ordu arasında 102/721 yılında meydana gelen savaşta Semh ve ileri gelen komutanlardan bir çoğu öldü ve ordu komutanlığını üstlenen Abdurrahman el-Gafikî geri kalan askerlerle Arbûne şehrine sığındı. Semh b. Mâlik el-Havlani'nin ölmesiyle yerine Kuzey Afrika valisi tarafından Anbese b. Süheym el-Kelbî getirildi.¹⁷⁵

Fransa'nın Gaul bölgesini fethetmeye girişen Anbese, Arbûne'de İslâm hâkimiyetini tesis ettikten sonra Kurkuşûne'ye yöneldi ve orasını ele geçirdi. Daha sonra ise **Nime'yi** de alarak Redune nehrinin kıyısına kadar ulaştı. Anbese bu bölgenin bir çok şehrini fethettikten sonra Burgundiye (Burgundes) bölgesine girip Lyon (Leon) şehrini ele geçirdi. Fransa'nın güneyinde gerçekleştirdiği fetihlerle muzaffer bir şekilde Kurtuba'ya

¹⁷³ Humeydî, *age*, s.8. Bazı araştırmacılar, Valilik devrindeki istikrarsızlığı valilerin kişiliklerine bağlamışlardır. Nitekim Endülüs tarihçilerinden Callaghan bu konuda İspanya'ya gönderilen valilerin çok azının yetenekli olduğunu ve çoğunun gururlu, hırslı ve fanatik olduğunu savunmuştur. Bkz. Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, London tsz, s. 95.

¹⁷⁴ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 118; Ziya Paşa, *age*, s. 39.

¹⁷⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 38.

doğru yola çıkan Anbese 102-108/725-726 yılında yolda iken öldü.¹⁷⁶ Anbese'nin ölümüyle birlikte Müslümanlar yeniden Arbûne şehrine kadar çekildiler. Bu bölgedeki fetihler 4 yıl süreyle durakladı. Halife Hişam b. Abdülmelik zamanında Afrika valisi Ubeydullah b. Habbab tarafından Endülüs'e vali olarak Abdurrahman el-Gâfikî seçildi.¹⁷⁷

Endülüs'te kısa süre içinde işleri düzene koyan Abdurrahman 8.000 kişilik bir orduyla Gaul/Fransa taraflarında savaşmak üzere Kurtuba'dan ayrıldı. Akitanya dükü bölgeyi istila eden İslâm askerlerine karşı Şarl Martel'den yardım istedi. Bunun üzerine büyük bir ordu toplayan Şarl Martel İslâm askerlerinin üzerine yürüdü. Nihayet Abdurrahman b. Abdullah el-Gafikî'nin başında bulunduğu İslâm ordusu 114/732 yılında Puvatiye (Poitiers) yakınlarında Şarl Martel ordusu ile büyük bir savaşa tutuştu. 8 gün boyunca süren savaşın son gününde Müslüman askerler arasında büyük bir bozgun yaşandı ve geceyi fırsat bilerek geri çekildiler. Daha sonra "Tur" ya da "Balâtü's-Şühedâ"¹⁷⁸ diye anılacak bu şiddetli savaşta Müslüman ordusu büyük bir hezimete uğramış ve Gâfikî ölmüştü. Fransız askerleri Müslümanların taktik icabı çekildiklerini düşünerek peşlerine düşmediler. Savaştan galib çıkan Şarl Martel daha sonra Arbûne'yi almaya çalıştıysa da Ukbe b. Haccâc'ın yardıma gelmesiyle buna muvaffak olamadı ve burası bir süre daha İslâm hâkimiyeti altında kaldı. Ancak Şarl'ın oğlu Pepin 133/751 yılında Arbûne'yi almaya muvaffak oldu.¹⁷⁹ Bununla birlikte Tur savaşındaki başarısıyla kısa sürede şöhreti yayılan Şarl Martel Avrupa'da bir kahraman olarak anılmaya başlandı.¹⁸⁰

¹⁷⁶ İnan, *age*, c. I, s. 82.

¹⁷⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 38; Hasan, *age*, s. 405.

¹⁷⁸ Bu savaşla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 92-112; Yıldız, *age*, c.IV, s. 74-78.

¹⁷⁹ Fikrî, *age*, s.14.

¹⁸⁰ Batılı araştırmacıların bir kısmı Balâtü's-Şühedâ/Tur savaşının İslâm ordularının Batı Avrupa'da yayılmasını durdurduğunu ve İberya yarımadasındaki Müslüman hâkimiyetinin sınırlarını oluşturduğunu ısrarla belirtirler. Onlara göre; bu savaştan sonra Müslümanlar Pirenelerin ötesinde ciddi bir fetih hareketine girişmemişler ve küçük çaplı akınlarla yetinmişlerdir. Ancak, bu tarihten sonra yaklaşık iki asır boyunca İslâm askerleri Fransa içlerine akınlar yapmaya devam etmişler ve bazı şehirleri ellerinde tutmayı başarmışlardır. Dolayısıyla, Müslüman askerler bu savaşta ağır kayıplar vermelerine rağmen Endülüs ordusunun fetih idealinde ciddî bir kırılmanın gerçekleştiğini söylemek çok abartılı olur. Bununla birlikte, bu savaşın Avrupa'nın Müslümanlar karşısındaki korkularının azalmasına ve Hristiyan kralların Endülüs'e bir takım saldırılar yapacak cesareti bulmalarına yol açtığını söylemek mümkündür. Bu durum ise daha çok Hristiyan toplumun Endülüs/Müslüman imajında meydana gelen bir değişlikle ilgilidir. Bu konudaki tartışmalarla ilgili bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, c.IV, s. 74.

2. Valilik Döneminde İç Savaşlar

Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ten ayrılmasıyla birlikte fetih hareketleri yavaşlamış ve artık bu bölgede yeni bir devletin ve toplumun oluşum süreci başlamıştı. Ancak, Müslüman askerler arasında varolan güçlü dînî birlikteliğe rağmen etnik farklılıklar da oldukça fazla idi ve fetih esnasında pek su yüzüne çıkmayan, aslında oldukça da güçlü olan bazı etnik kimlikler bu dönemde kendisini iyice gösterdi.¹⁸¹ Fethi takip eden 40 yıl boyunca Endülüs iç savaşlarla yorgun ve bitap düştü.¹⁸²

Emevî halifesi Muâviye b. Yezîd'in 64/684 yılında ölümünden sonra bir iktidar boşluğu oluştu. Bu durum, öncelikle doğudaki büyük kabileler arasında şiddetli bir ihtilâfin çıkmasına yol açtı. Diğer taraftan, halîfelik merkezindeki iktidar boşluğu Kuzey Afrika'daki Berberîlerin Araplara karşı ayaklanmaları için büyük bir fırsat oluşturdu. Nitekim çok geçmeden kısa sürede Endülüs'e kadar uzanan bir Berberî/Arap mücadelesi başladı. Endülüs coğrafyasındaki etnik çatışmalar bununla da sınırlı kalmayarak Şâmiyyûn/Belediyyûn ve Yemenî/Kaysî gibi kutuplaşmalarla uzun bir süre devam etti.¹⁸³

Endülüs toplumu ilk yıllarında iki önemli etnik mücadeleye şahit oldu. Bunlardan birincisi Endülüs'ün fethine iştirak eden iki ana grup olan Araplar ve Berberîler arasında meydana gelen iktidar mücadelesi idi. İkinci önemli etnik savaş ise Endülüs fatihi iki büyük Arap kabilesi Yemenîler ile Kaysîler arasında ortaya çıktı.¹⁸⁴

Endülüs'teki en şiddetli etnik savaş Araplar ile Berberîler arasında yaşanmıştır. Araplar İslâm'ın ilk temsilcileri olarak fetihlerin itici gücü olup Endülüs'ün verimli arazilerine yerleşmiş, devlet ve toplumda seçkin bir yere sahip olmuşlardı. Berberîler ise, yeni Müslüman olmuş ve çoğu dağlı, eğitim görmemiş kaba insanlardı. Târik'in 12.000 kişilik ilk fetih ordusu büyük ölçüde Berberîlerden oluşuyordu ve fetihle birlikte

¹⁸¹ Endülüs fatihlerinin etnik özelliklere dayalı olarak yerleşmiş olmaları, cihad ve fetih ruhu açısından olumlu bir etken olarak gözükmekle birlikte bu durum, etnik çatışmalara da kaynaklık etmiştir. Bu konuda bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 4.

¹⁸² Endülüs'te ortaya çıkan asabiye kavgalarını ile ilgili bkz. Apak, Âdem, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 252-259.

¹⁸³ Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 40-43; İnan, *age*, c. I, s. 112-113; Fikrî, *age*, s. 16-17.

¹⁸⁴ Fetihlerle birlikte Endülüse gelip yerleşen Arapların sayısı 18.000 civarındadır. Bkz. Callaghan, *age*, s. 95.

İberyaya yarımadasındaki fakir topraklara yerleştirilmişlerdi. Ama ülke içindeki sosyal konumları Arap asıllı Müslümanların gerisinde idi.¹⁸⁵

Müslüman hâkimiyetinin ilk yıllarında Endülüs'te oturmamış olan bu yapı Tanca'nın 122/740 yılında ele geçirilmesiyle Kuzey Afrika'da başlayan Berberî isyanıyla açığa çıkmıştır. Kuzey Afrika'daki Berberîler Arap yöneticilere göre alt statüde bulunmaktan hoşnut olmamış ve bu durum onların Haricîlik mezhebini seçmelerinde de rol oynamıştır. Meysere el-Medgurî komutasındaki Berberî/Hâricî ayaklanması Kuzey Afrika'daki Araplara zor günler yaşatmıştır.

Tanca yakınlarındaki Eşraf¹⁸⁶ savaşıyla Araplar mağlup olunca Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik Şam ve Mısırdan bir ordu oluşturup bu bölgeye gönderdi. İsyanı bastırmak üzere halife tarafından gönderilen 30.000 kişilik Suriyeli askerlerden oluşan ordu,¹⁸⁷ 124/742 yılında Sebû Vâdisinde yapılan savaş sonucunda Arap askerleri önemli kayıplar vererek dağıldılar.¹⁸⁸

Bu savaşta dağılan askerlerden Belc b. Bısr komutasındaki yaklaşık 10.000 kişilik bir grup sahil şehri Sebte (Ceuta)'ya sığındılar ve Endülüs/Kurtuba valisi Abdülmelik b. Katan el Fihri'den sığınma talebinde bulundular.¹⁸⁹ Vali, Endülüs'ün huzurunu bozmalarından korkarak geçici olmak şartıyla onların Tuleytula (Toledo), Kurtuba (Cordoba) ve Şezûne (Sidonia)'ye yerleşmelerine izin verdi.¹⁹⁰

Bu esnada, isyanlar Endülüs'e de sıçramış ve Galiçya (Cillikiye/Galicia) ile Kantabriya (Cantabria)'nın dağlık bölgesinde yaşayan Berberîler güneye doğru yönelmiş ve Araplara saldırmaya başlamıştı. Endülüs'teki Berberîler büyük bir kalabalıkla Galiçya, Esturga (Astorga), Mâride (Merida), Kûriye (Coria) ve Talbîre (Talavera)'den yola çıkarak Kurtuba'ya doğru yöneldiler. Şamlı ve Endülüslü askerlerden oluşan Arap ordusu nihayet Berberîlerle Tuleytula havzasında şiddetli bir savaşa girişti. Selit Vâdisinde gerçekleşen bu savaşta Araplar üstünlük sağladı ve

¹⁸⁵ Callaghan, *age*, s. 95; Haines, *age*, s. 23.

¹⁸⁶ Arapların ileri gelenlerinden bir çok kişi bu savaşta öldüğü için Eşraf savaşı denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 119.

¹⁸⁷ Ordunun 10.000 kadarının Mevali'den geri kalan 20.000'i ise Büyûtât'(eşraf) tan oluştuğu belirtilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 40.

¹⁸⁸ Bu savaşta Arap askerlerinin sayısı katılanlarla birlikte 40.000 civarında iken Berberî ordusunun 300.000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir. Bkz. Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 121.

¹⁸⁹ İbn Abdilhakem, *age*, s. 22; İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 40; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 102.

¹⁹⁰ İnan, *age*, c. I, s. 121; Callaghan, *age*, s. 97; Haines, *age*, s. 24.

Berberîler hezimete uğradı. Savaş sonunda anlaşma gereği Şamlı askerler Endülüs'ü terk edeceklerdi. Valinin ısrarına rağmen Kurtuba'ya gelen Belc ve adamları Berberîler tarafından öldürülmekten korktuklarını söyleyerek ayrılmak istemediler.¹⁹¹

Kurtuba'ya yerleşen Şamlı askerler 125/743'te askeri bir devrim yaparak vali İbn Katan'ı azlettiler ve yerine komutanları Belc b. Bişr'i getirerek Kurtuba sarayında biat ettiler.¹⁹² Eski valiyi ise çıkarıp Dâru Ebû Eyyûb denilen evine götürdüler.¹⁹³ Şam eşrafından Gassânî'li bir Arap öldürülünce bundan İbn Katan sorumlu tutuldu ve Yemenli Arapların ısrarı neticesinde eski vali öldürüldü.¹⁹⁴

Artık Endülüs'te her şey birbirine girmişti. Vali İbn Katan'ın öldürülmesi bu sefer Araplar arasındaki etnik düşmanlığı ortaya çıkardı. Abdülmelik b. Katan'ın oğulları Katan ve Ümeyye etrafında toplanan yerli (Beledîler) Araplar, Şamlılara karşı Berberîlerle ittifak kurdular. Her iki taraf, Kurtuba'ya iki posta mesafedeki bir yerde karşılaştı. Savaşta yerli Araplar ve Berberîler yenildi ve Şamlılar muzaffer oldular. Savaş sonunda, Belc b. Bişr ağır yaralandığı için yerine Sa'lebe b. Selâme el-Âmilî Kurtuba valisi oldu.¹⁹⁵

Emevî halîfesi Hişam b. Abdülmelik Endülüs'teki fitnenin sona erdirilmesi için Ebu'l-Hattar'ı (Husam b. Dırar el-Kelbî) gönderdi.¹⁹⁶ Sa'lebe'nin, esir aldığı yerli Arapları Musâra denilen yerde biata zorladığı esnada Ebu'l-Hattar çıkageldi ve esirlerin hemen salıverilmesini emretti. Bu nedenle onun ordusuna Askerü'l-Âfiye (Afiyet Ordusu) denildi. Ebu'l-Hattar, Sa'lebe ve askerlerinin Kurtuba'dan çıkarılmasını emretti. Şamlı askerlerin Endülüs'ün değişik bölgelerine dağılmasıyla Kurtuba'da sular duruldu ve ortalık sakinleşti.¹⁹⁷

Ebu'l-Hattar, kısa sürede Endülüs'te işleri düzene sokmayı başardı. Bunun için farklı etnik grupları Endülüs'ün değişik bölgelerine dağıttı. Şamlıları Elbîre (Elvira)'ye, Ürdünlüleri Rey (Reyyo) şehrine, Filistinlileri el-Cezîre (Algeciras) ve Şezûne

¹⁹¹ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 36-37; İnan, *age*, c. I, s. 123-124

¹⁹² *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 102-103.

¹⁹³ Bkz. İnan, *age*, c. I, s.124.

¹⁹⁴ İbn Katan Kantara'nın başına getirilmiş ve başı kesilerek sağında bir domuz, solunda ise bir köpek kanı akıtılmıştır. Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 37.

¹⁹⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 42; *Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, c. I, s. 102; İnan, *age*, c. I, s. 124-125; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 38.

¹⁹⁶ Dabbî, *age*, s. 10.

¹⁹⁷ İbn Abdilhakem, *age*, s. 33; İnan, *age*, c. I, s. 125-126; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 38.

(Sidonia)'ye, Hımslıları Leble (Niebla) ve İşbiliye (Sevilla)'ye, Kınnesrin ahalisini Ceyyan (Jaen)'a, Mısırlıları da Beja ve Tudmir'e yerleştirdi.¹⁹⁸ Ebu'l-Hattar'ın gelmesiyle Endülüs kısa süreli bir istikrara kavuştu. Ancak çok geçmeden iki sene sonra 127/745'de yeniden başlayan iç çatışmalar 138/756'da Abdurrahman b. Muâviye'nin gelişine kadar sürdü.¹⁹⁹

Ebu'l-Hattar, ilk zamanlarda gösterdiği yumuşak davranışlara rağmen mutaasib bir Yemenli idi ve Mudarîlerden hoşlanmazdı. Nitekim Mudarîlerden birisi Yemenli bir kişiyle aralarında çıkan bir davayı Ebu'l-Hattar'a şikâyet edince ondan beklediği ilgiyi bulamadı. Bunun üzerine davayı Mudarîlerin Endülüs'teki reisi olan Sumeyl b. Hatem b. Zilcûşen'e götürdü. O da bizzat kendisi Ebu'l-Hattar'a gidip durumu arz edince çok kötü bir muameleyle karşılaştı. Bu hadise üzerine Sumeyl başkanlığındaki Mudarîler ile Ebu'l-Hattar başkanlığındaki Yemenîler çatışmaya girdiler ve 127/745'de meydana gelen bu kavga Ebu'l-Hattar'ın esir edilmesiyle sonuçlandı. Sumeyl tarafından vali olarak atanan Sevabe el Amilî Ebu'l-Hattar'ın zincirlerinden tutarak saraya girdi.²⁰⁰

Artık, Endülüs'te iktidara Yemenîler hâkim idiler. Sevâbe bir yıl sonra ölünce yerine Sumeyl tarafından Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri getirildi.²⁰¹ Ancak, Endülüs'ün gerçek hâkimi Sumeyl idi.²⁰²

Endülüs'te etnik mücadele hiçbir şekilde bitmemişti ve bu sefer Yemenîler atak yapmaya hazırlanıyordu. Yûsuf el-Fihri vali olduğu sırada Ürdünlü Yahyâ b. Hâris el-Cüzzamî'nin hak iddia etmesi üzerine Rey şehrini ona vermek zorunda kalmıştı. Ancak vali Kurtuba'da duruma hâkim olduktan sonra onu azletti. Bu esnada Kuzaalılardan bir grup Yemenli ani bir baskınla Kurtuba sarayına gelip Ebu'l-Hattar'ı kaçırdı ve bir yere saklandılar. Daha sonra Yahyâ b. el-Hâris ile birleşen Ebu'l-Hattar ve beraberindeki Yemenliler Kurtuba üzerine yürüyerek şehrin güneyindeki Şekunde köyünde konakladı. Mudarîler ise, nehrin karşısına geçerek gün boyu süren şiddetli bir savaşa tutuştular. Herkesin yorulup çekildiği bir anda Yûsuf ve Sumeyl Kurtuba esnafını yardıma çağırdı. Bunun üzerine ellerindeki balta, kılıç ve bıçaklarla saldırıya geçen 400 kişi karşısında Yemenliler dayanamadı ve yenildiler. Ebu'l-Hattar ve Yahyâ öldürüldü. Sumeyl geri

¹⁹⁸ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 44.

¹⁹⁹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 119; İnan, *age*, c. I, s. 126; Fikri, *age*, s. 19-20.

²⁰⁰ Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 127; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 39-40.

²⁰¹ Dabbî, *age*, s. 11-12.

²⁰² Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 127; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 39-40.

kalan kişilerden 70'ini Kurtuba kilisesine götürdü ve boyunlarını vurdurdu. Bu olaydan sonra Kurtuba'nın fiili yöneticisi Sumeyl oldu.²⁰³

Bu durumdan rahatsız olan Yûsuf, 132/750'de mutaassıb bir Kaysî olan Sumeyl'i Yemenlilerin yaşadığı Saragusta (Zaragoza)'ya vali olarak tayin etti. Bu şekilde hem Saragusta'daki Yemenlileri ezmeyi hem de Sumeyl'den kurtulmayı düşünmüştü. Ancak Sumeyl sanıldığıının aksine Saragusta halkına oldukça iyi davrandı ve onların güvenini kazandı. Sumeyl'in gitmesiyle Kurtuba'da rahatlayan Yûsuf el-Fihri Şür b. Abdurrahman'ın köşküne yerleşti.²⁰⁴ Ancak çok geçmeden bu sefer de Âmir b. Haşim el-Kureşî valilik iddiasıyla ortaya çıktı. Ebu Ca'fer Mansûr ile yazışarak onun onayını isteyen Âmir, Yûsuf'a saldırmak için fırsat kolladı. Bu tehlikeyi gören Yûsuf, Sumeyl ile anlaşınca Âmir kaçarak Saragusta'daki Yemenlilere sığındı. Burada halkı Sumeyl'e kışkırtmayı başardı ve Saragustalılar 7 ay boyunca Sumeyl'i muhasara ettiler. Daha sonra Mudarîler gelerek amborgoyu yarıdılar ve Sumeyl'i kurtardılar.²⁰⁵

Mudarîlerin reisi Sumeyl'i kurtaranların içinde Endülüs'te Emevî mevalilerinden bir grup da vardı ve onların niyeti ise Emevî soyundan gelen Abdurrahman b. Muâviye'yi Endülüs'e emir yapmaktı. Nitekim bu plânlarını gerçekleştirmeye muvaffak oldular ve bu grubun destek ve teşvikleriyle Endülüs'te yeni bir dönem (emirlik devri) başlamış oldu.

3. Valilik Döneminde Kurtuba'da İmâr Faaliyetleri

Endülüs valiliğinin merkezi olarak önce İşbiliye (Seville) seçilmiş, fetihten kısa süre sonra ise Kurtuba'nın merkez olması tercih edilmiştir.²⁰⁶ Kurtuba'nın velâyet merkezi olmasıyla Endülüs valileri Kasr-ı Kurtuba denilen Kurtuba sarayına yerleşmişlerdir. Şehrin fatihi Muğîs er-Rumî ise Mûsâ b. Nusayr'ın talimatıyla batı tarafında bulunan ve Balât-ı Muğîs diye anılan köşkte kalmaktaydı. Burası daha sonra Rabaz-ı Balâtı Muğîs adı verilen şehrin en büyük semtlerinden biri haline gelmiştir.²⁰⁷

Müslüman fatihler, ele geçirdikleri yerlerde genellikle eski dînî ve sosyal merkezlerin üzerine kendi medeniyetlerini kurmuşlar, bazen de yeni bir takım yapılar

²⁰³ Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 127; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 40-41.

²⁰⁴ Merrâküşî, *age*, s. 39.

²⁰⁵ Bkz. İnan, *age*, c. I, s. 134-137; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 42.

²⁰⁶ Merrâküşî, *age*, s. 31.

²⁰⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 30.

inşa etmişlerdir. Ancak, bu yapılar şehrin eski planını bütünüyle değiştirecek nitelikte olmayıp daha çok restorasyon faaliyetinin bir parçası olarak yer almışlardır. İhtiyaçlara göre ve imkânlar ölçüsünde fethedilen şehir onarılmak suretiyle Müslüman toplumun yaşayabileceği bir hale getirilmiştir. Nitekim Kurtuba velâyet merkezi olduğunda, daha önce Gotların kullandığı saray idarî merkez yapılmıştır. Şehrin merkezindeki kilise ise ikiye bölünmüş ve bir kısmı Hıristiyanlara bırakılırken diğer kısmı ise Müslümanlara tahsis edilerek câmi yapılmıştır. Bu câmi, diğer şehirlerin fethinde olduğu gibi burada da fetihten sonra yapılan ilk işlerden birisi olmuştur. el-Mescidü'l-Câmi adı verilen bu câmi, diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi yalnızca bir ibadet yeri olarak düşünülmemiş, İslâm şehirlerinin en önemli sembolü sayılan ulucâmiler arasına girmiştir.²⁰⁸

Kurtuba başkent olduktan sonra Köprü ve surların onarılması da valilerin ilk problemlerinden birisi olmuştur. Endülüs valilerinden Semh b. Mâlik el-Havlânî zamanında şehrin güneyinde ve Vâdî-i Kebir üzerinde bulunan Arapların *Kantara* (Al-Cantara) ismini verdikleri köprü onarılmıştır.²⁰⁹ Bu köprü Roma döneminde Via Augusta denilen ana ticaret yolunu güneye bağlıyordu. Ancak zamanla köprü'nün kemerleri yıkılmış, tepesi düşmüş ve geriye sadece direkleri ve temelleri kalmıştı. Aynı zamanda batı surlarının da bir kısmı tahrib olmuştu. Bu nedenle Müslümanlar fethettiği esnada şehrin güney ve batı tarafları korumasız bir haldeydi.²¹⁰ Vali Semh batı surlarının ve Kantara'nın onarımı ile ilgili Emevî halîfesi Ömer b. Abdülazîz'e bir mektup yazmış ve ne yapılacağını sormuştu. O da cevap olarak sur taşlarıyla köprü'nün yapılmasını, surların ise kerpiçle onarılmasını söylemiştir. Söz konusu restorasyon çalışmaları 101/719 yılında belirtildiği şekilde bitirilmiştir.²¹¹

Endülüs valilik döneminin sonlarına doğru büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. 131/749 senesinde meydana gelen bu kıtlık bütün Endülüs'ü etkisine almış ve Saragusta (Zaragoza) dışında hiçbir şehir bu felâketten kurtulamamıştır. Sınır bölgesi (Suğur) nin merkezi olan Saragusta ahalisinin çoğunluğunu Yemenîler oluşturuyordu.

²⁰⁸ Endülüs tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre, Müslümanlar şehrin merkezindeki büyük kiliseyi bir süre Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanmaya başladılar. Müslüman nüfusu arttıkça da ek bölmeler yapmak suretiyle câmiyi genişlettiler. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 32-33.

²⁰⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 38; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 118.

²¹⁰ Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 33-34.

²¹¹ İnan, *age*, c. I, s. 74-76; Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 33.

Geniş ve sulak arazileri nedeniyle kıtlıktan etkilenmeyen Saragustalılar Endülüs'teki iç karışıklıklardan da uzak durmuşlardır.²¹²

C- ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ VE BAŞKENT KURTUBA

1. Emîrlik Devri

Endülüs'te Sumeyl b. Hatem'in iktidardaki nüfûzunun arttığı esnada, doğuda Emevî Devleti yıkılıp Abbâsî Devleti kurulmuştu. Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas iktidarı ele geçirir geçimez Emevî mensuplarının yok edilmesini emretti.²¹³ Bunun üzerine yaklaşık 300'e yakın hânedân üyesi katledildi.²¹⁴ Hânedân üyelerinden bir kısmı ise halîfelik merkezinden uzak olan bölgelere kaçmak suretiyle canlarını kurtarabildiler.²¹⁵ Bunlardan birisi de Endülüs'te müstakil bir devlet kurma becerisini gösteren Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam'dır.²¹⁶ Emevî Devleti'nin yıkılışıyla Endülüs giderek bağımsızlaştı ve Abbâsî ihtilalinden kaçıp kurtulan Abdurrahman'ın gelişiyile yepyeni bir döneme girdi.²¹⁷

Endülüs'ün doğuya ya da Kuzey Afrika'ya bağlı bir valilik olmaktan çıkıp müstakil bir devlet haline geldiği bu dönem tarihçiler tarafından emirlik (imâret) devri olarak adlandırılmıştır.²¹⁸ Endülüs'te Abdurrahman b. Muaviye'nin Kurtuba'ya gelişiyile başlayan emirlik devri Abdurrahman b. Muhammed'in halifelik ünvanını kullanmasıyla son bulmuş ve yerini halîfelik devrine bırakmıştır. Bu devir, Endülüs'ün müstakil bir devlet olarak bütün kurumlarıyla oluştuğu dönemdir.

Doğuda Emevîler'in baş muhâlifî Abbâsiler'in halîfeliği devralması, Endülüs Emevîleri'nin doğu ile bağını kesmesine engel teşkil etmemiştir. Endülüs Emevî Devleti, ilk günden itibaren İslâm dünyası ile yakın ilişkiye girmiştir. Emîrlerin bizzat teşvik ve destekleri ile Endülüs'ten doğuya ticâret ve ilim amacıyla yolculuklar başlanmış ve bu durum emirlik devrinin sonuna doğru artarak devam etmiştir. Bunun

²¹² Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 41.

²¹³ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 120.

²¹⁴ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Kitâbü 'r-Tenbîh ve 'l-İsrâf*, (Ed.M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 329.

²¹⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 59; Hilâl; Subh, *age*, s. 17-18.

²¹⁶ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim, *Maârif*, (Tahkik: Servet Ukkâşe), Daru'l-Maârif, Kahire, 4. Baskı, tsz., s. 365; Dabbî, *age*, s. 12; Merrâküşî, *age*, s. 40; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74.

²¹⁷ İstahrî, *age*, s. 45; İnan, *age*, c. I, s. 169.

²¹⁸ İnan, *age*, c.I, s. 196-197.

sonucunda doğuda bulunan ilim ve kültür birikimi Endülüs'e taşınmıştır. Emirlik devrinin sonlarında başkent Kurtuba bir ilim ve kültür merkezi olarak Bağdat ve Kâhire ile yarışacak dereceye ulaşmıştır. Artık halîfelik devrinde Kurtuba hem İslâm dünyası hem de Avrupa için bir câzibe merkezi haline gelmiştir.

Emirlik devri 138/756 yılında Abdurrahman b. Muâviye ile başlamış ve 300/912 yılında Abdullah b. Muhammed'in vefatıyla son bulmuştur. Bu dönemde yedi Endülüs emîri yaşamıştır. Endülüs emîrleri arasında, I. ve II. Abdurrahman olarak da isimlendirilen Abdurrahman ed-Dâhil (Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam) ve Abdurrahman el-Evsat (Abdurrahman b. Hakem b. Hişam), emirlik devrinde yaptıkları ile öne çıkmışlardır. Ed-Dâhil devrinde Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşu gerçekleşirken el-Evsat devrinde ise eğitim ve bilimde yoğun bir hareketlilik yaşanmıştır.

a) Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam (ed-Dâhil)(138-172/756-788)

Abbâsî katliamından kurtulup kaçmayı başarabilen Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam, kölesi Bedr ile birlikte önce Filistin'e geldi. Bir süre burada kaldıktan sonra Mısır üzerinden Afrika'ya geçti. Burada Zenata kabilesi arasında, Septe yakınlarında bir köyde saklandı. Bu bölgede dört sene kadar bekleyen Abdurrahman, bu esnada dedesi Hişam'ın Berberî isyanlarını bastırmaları için gönderdiği Endülüs'teki Şam ordusu içinde bulunan Emevî mevalileri ile kölesi Bedr vasıtasıyla irtibat kurdu.²¹⁹

Bedr, 136/754 yılında Endülüs'e geçerek Şamlıların üç büyük reisi ile görüşmeler yaptı ve onlardan Abdurrahman'ı desteklemelerini istedi. Şamlılar ise, Sumeyl ve Yûsuf karşısında altı yıl önce yaşadıkları yenilgiyi unutmamışlardı. Bu durumu iyi bir fırsat bilerek Temmam b. Alkame es-Sekafî başkanlığında bir heyeti Bedr ile beraber gönderip Abdurrahman'ı davet ettiler.²²⁰ Bu davet üzerine 138/755 yılında İber yarımadasına geçen Abdurrahman, İşbiliye'de muzaffer bir şekilde karşılandı.²²¹ Daha sonra Kurtuba'ya doğru yola çıkan Abdurrahman ve ordusu yolda Yemenî, Kaysî ve Berberîlerden katılanlarla oldukça büyüdü.²²² Bu esnada Endülüs'ün fiilen hâkimi olan Sumeyl ve vali Yûsuf el -Fihri Tuleytula'da bulunuyorlardı ve acele

²¹⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 46-47; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 40-41; Humeydî, *age*, s.8-9.

²²⁰ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121.

²²¹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121; İnan, *age*, c. I, s. 151.

²²² Abdurrahman bin Muaviye'nin İberya'ya yalnızca 750 Berberî atlısı ile geçtiği söylenir. Bkz. Haines, *age*, s. 26.

bir şekilde Kurtuba'ya dönmek üzere yola çıktılar.²²³ Nihayet her iki ordu Kurtuba girişinde, Musârâ denilen yerde 138/756 yılı Cuma sabahı karşılaştı.²²⁴ İki ordu arasında gerçekleşen şiddetli savaşta Abdurrahman galib geldi ve muzaffer bir şekilde Kurtuba'ya girdi.²²⁵ Daha sonra Kurtuba Câmîine (el-Mescidü'l-Kebîr: Ulucâmi) giderek Cuma hutbesini okudu. Halktan beyat alan emir Abdurrahman o sırada 25 yaşında idi.²²⁶

Abdurrahman 138/756 yılında Endülüs Emevî Devlet'ini kurmuş ve Kurtuba'yı da başkent yapmıştı.²²⁷ Ancak, kendisini pek çok siyâsî problem bekliyordu. Genç emir, ilk günden itibaren bir yandan içeride ortaya çıkan isyanları bastırmakla uğraşırken, bir yandan da Fransız ve İspanyolların dış saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Abdurrahman'ı bekleyen iç siyâsî problemler yalnızca etnik çatışmalar değildi. Abbâsî halifeleri ilk günden başlayarak Endülüs Emevî Devlet'ini yıpratmaya çalıştılar. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için de Endülüs'teki muhâlif gruplara her türlü desteği vermekle yetinmediler Hıristiyan krallarla da işbirliği kurdular.

Son Kurtuba valisi olan Yûsuf el-Fihri Abdurrahman karşısında mağlup olunca Kurtuba civarından uzaklaşıp Marida'ya gitmişti. Burada toparlanarak belirli bir güce ulaştıktan sonra emir Abdurrahman'a isyan etti. Ancak 142/759 yılında Abdurrahman ile girdiği savaşta öldürüldü.²²⁸

Abbâsî halifesi Mansûr'un emriyle Endülüs'e giren Kuzey Afrika valisi Alâ b. Muğîs, Yûsuf el-Fihri'nin adamlarını da yanına alarak Abdurrahman'a savaş açtı.²²⁹ Emir durumdan haberdar olunca onların üzerine yürüdü. Nihayet İşbiliye yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordu şiddetli bir savaşa tutuştu. İbn Muğîs ve adamları yenildiği savaşta pek çok kişi öldü, kurtulanlar Kuzey Afrika'ya kaçtılar.²³⁰

²²³ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 48-49; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121.

²²⁴ Bu gün aynı zamanda Kurban bayramına denk gelmişti. Bkz. İbnü'l-Faradî, *age*, s. 4; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 46-47.

²²⁵ Mes'ûdî, *age*, s. 330-331; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74; Willis, John Ralph, *Spanish Islam*, s. 191-197.

²²⁶ Dabbî, *age*, s. 12; Merrâküşî, *age*, s. 40; Fikrî, *age*, s. 29-31; Hasan, *age*, c. III, s. 41.

²²⁷ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 47; Lapidus, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 513; Irwing, Thomas B., *Andalusia*, Council of Islamic Education, Tustin CA 1992, s. 6.

²²⁸ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 49-50; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121.

²²⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 54.

²³⁰ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 51-52; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121; Yıldız, *age*, c. IV, s. 128-130.

Çok geçmeden muhâlif Yemenliler 148/765 yılında el-Matarî diye bilinen Saîd el-Yahsubî başkanlığında Leble (Niebla)'de ayaklandılar ve İşbiliye'yi ele geçirdiler. Abdurrahman Leble'yi kuşatarak bu isyanı da bastırdı ve güney sahillerinde sükûneti bir süreliğine sağlamayı başardı. Ayrıca, Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçişleri önlemek amacıyla sahil şeridînî sağlamlaştırdı ve gemiler yaptırdı.²³¹

Abdurrahman, güneyde isyanları bastırmakla meşgul iken Hıristiyanlar kuzeyde sınır bölgelerine saldırılarını artırmışlardı.²³² Bu nedenle emir, güneyde kısa süreli de olsa istikrar ve sükûnu sağladıktan sonra kuzey bölgeleriyle ilgilenmeye başladı.

Fransız ve İspanyol saldırılarında içerdeki muhâlif grupların teşvik ve destekleri de etkiliydi. Abbâsî halifesi Mansûr, Abdurrahman'a karşı kendisine yardım etmesi için Fransa kralı Şarlman'a elçi ve hediye gönderdi. Şarlman da Mansûr'un ve Yûsuf el-Fihri'nin teşvik ve destekleriyle Abdurrahman'a savaş ilan etti. Nitekim 160/777 yılında Yûsuf el-Fihri'nin oğlu ve bazı kuzey doğu valileri Fransa Kralı Şarlman'a giderek Abdurrahman'la savaşması için onu teşvik ettiler. Bunun üzerine 161/778 yılında Endülüs'e giren Şarlman, Saragusta'ya kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Ancak tam bu sırada ülkesinde taht mücadelesi baş gösterince Şarlman geri dönmeye mecbur oldu. Dönüş esnasında, Pirene geçitlerinde Abdurrahman'ın ordusu tarafından pusuya düşürülen Şarlman ordusuna ağır kayıplar verdirildi.²³³

Bu savaş, Abdurrahman'ın son seferi olmuş ve aynı yıl içinde (172/788) vefat etmiştir.²³⁴ Ancak, Abdurrahman'ın o dönemde Avrupa'nın en güçlü imparatoru karşısında elde ettiği bu başarı hem İslâm dünyasında hem de Hıristiyan âleminde şöhretini ve gücünü artırmıştır.

Abdurrahman b. Muâviye (ed-Dâhil) Endülüs Emevî Devlet'ini kurduktan sonra ilk iş olarak idari düzenlemelere gitmiştir.²³⁵ Bir yandan Kuzey Afrika valiliği tarafından atanan valilerin ihtilafları diğer yandan içteki Yemenî-Mudarî kavgaları

²³¹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 53-54; Hasan, *age*, c. III, s. 42-44.

²³² Endülüs Emevî Devlet'i kuruluşundan yıkılışına dek kuzeydeki Hristiyan krallıklarla –Leon, Navarra ve Barcelona başta olmak üzere- karşılıklı savaş halinde olmuşlardır. Bu Hristiyan devletlerle Endülüs Emevî Devlet'i arasında gerçekleşen bu uzun süren mücadele hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhalim, Recep Muhammed, *el-Alâkât beyne'l-Endelîsi'l-İslâmîyye ve İsbanya en-Nasraniyye fi Asri Beni Ümeyye ve Mülûki't-Tavâif*, Daru'l-Kütübi'l-İslâmîyye, Beyrut, tsz.

²³³ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 124; İnan, *age*, c. I, s. 179-180; Yıldız, *age*, c. IV, s. S. 147-152.

²³⁴ Mes'ûdî, *age*, s. 332; Dabbî, *age*, s. 13; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 4; İnan, *age*, c. I, s. 192.

²³⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 69; İnan, *age*, s. 199.

Endülüs yönetimini dağınık ve düzensiz bir hale getirmişti. Abdurrahman bu başıbozukluğa son vererek diğer İslâm devletlerindeki benzer sağlam bir düzen oluşturdu. Onun bu gayretleri sonucunda Endülüs Kuzey Afrika'ya bağlı bir valilikten çıkıp müstakil büyük bir devlet haline gelmiştir.

Abdurrahman ed-Dâhil, devlet görevlilerini seçerken kendisine yardımcı olanları öne almış ve onları vezirlik gibi önemli makamlara getirmiştir. Ubeydullah b. Osman, Abdullah b. Halid, Temmam b. Alkame ve Hassan b. Mâlik Endülüs Emevî Devlet'inin ilk büyük idârecileri arasındadır.²³⁶

Emîr Abdurrahman'ın ilk işlerinden birisi de Kurtuba'yı güzelleştirmesi ve büyük bir şehir haline getirmesidir.²³⁷ Kurtuba, onun zamanında daha önce hiç görmediği bir imar hareketliliği yaşamıştır.²³⁸ Şehrin surları güçlendirilmiş, Kasru'l-İmâre (Kurtuba Sarayı) ve el-Mescidü'l-Câmi (Kurtuba Câmi) gibi ana yapılarda yapılan onarım ve genişletme faaliyetleri sonucunda Kurtuba bir başkente yakışır görünüme kavuşmuştur. Yalnızca, imar işleri 170/786-787 yılında bitirilen Kurtuba Câmi için 80 bin dinar harcanmıştır.²³⁹

Abdurrahman ed-Dâhil'in Kurtuba'da başlattığı îmar faaliyetinde Suriye tesiri oldukça açıktır. Gerçekleştirilen îmar faaliyetleri ile adeta Emevî hânedânının doğuda bıraktığı miras yenilenmiş ve Endülüs Şam Emevî medeniyetinin bir devamı haline gelmiştir. Abdurrahman Endülüs Emevî Devlet'ini kurduktan hemen sonra ecdadının âdeti olan şehir dışında köşkler yapma geleneğini burada da uygulamaya başlamıştır. Nitekim bu amaçla dedesi Hişam'ın Şam'da yaptırdığı Rusâfe sarayının bir benzerini

²³⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 46.

²³⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 67.

²³⁸ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 121-122.

²³⁹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 58; İnan, *age*, s. 200; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 68-69.

Kurtuba'da inşa etmiş ve Rusâfe adını vermiştir.²⁴⁰ Geniş bahçeleri olan bu saraya Şam'dan ve diğer yerlerden fidanlar getirterek güzelleştirmiştir.²⁴¹

b) *Hişam b. Abdurrahman (er-Radî) (172-180/788-796)*

Abdurrahman'ın vefatı üzerine yerine oğlu Hişam geçti.²⁴² Endülüs'teki muhâlif gruplar Abdurrahman'ın ölümünü fırsat bilerek oğlu karşısında iki kardeşini desteklemek suretiyle karışıklık çıkardılar. Hişam'ın vefatı sırasında Tuleytula'da bulunan Süleyman ve Abdullah onun hükümdar olmasına râzı olmayarak başkaldırdılar. Ancak, Hişam ile girdikleri mücadelede başarısız oldular ve Kuzey Afrika'da yaşamak şartıyla anlaşma yaparak Endülüs'ü terk etmek zorunda kaldılar.²⁴³

Diğer taraftan, bu dönemde Fas civarında İdrisîler devletinin kurulması Abbâsîlerin Mağrib-i Aksâ'daki etkilerini azaltmıştı. Bu durum Endülüs'ün güney bölgelerinde daha güvenli ve sükûnetli bir ortamın oluşmasını sağladı.²⁴⁴

Güneydeki istikrar ve güven ortamından istifade eden Hişam, Hristiyan saldırılarına karşı önemli mücadelelerde bulundu. Emîr Hişam 177/793 yılında biri Fransa diğeri Galiçya taraflarında savaşmak üzere iki büyük ordu hazırladı. Abdülmelik b. Abdülvahid b. Muğîs başkanlığında yola çıkan ordu Katalonya üzerinden Fransa topraklarına girdi. Narbone başta olmak üzere bazı şehirleri ele geçiren Müslümanlar, Orbiyana nehri yakınlarında Fransızlarla karşı karşıya geldi. Burada iki ordu savaşa tutuştu ve Fransızlar hezimete uğradı. Galiçya taraflarına giden ordu da orada başarılı oldu ve Hristiyanlar 179/795 yılında sulh yapmak zorunda kaldı.²⁴⁵

²⁴⁰ Emevi halifeleri genellikle şehrin dışında yaptırıkları köşklere ikamet etmişlerdir. Araştırmacılar bu durumun nedeni olarak bazı yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumlardan bazıları şunlardır: Şehrin gürültüsünden uzakta ve sükunet içinde yaşamak, şehirde ortaya çıkabilecek salgın hastalıklardan uzak durmak, halkın bakışlarından uzakta rahat bir yaşam sürdürmek.. Emevi halifelerinden Velid bin Abdülmelik Kusayrı Amra ve Hammamü's-Serh adlı sarayları inşa etmiştir. Aynı şekilde Hişam bin Abdülmelik el-Hayru's-Şarkî ve el-Hayru'l-Garbî adlı köşklere yaptırmıştır. Abdurrahman bin Muaviye'nin dedesi olan Hişam bin Abdülmelik Şam'ın dışında Rusafe adlı bir saray da inşa etmiştir ki Abdurrahman Kurtuba'da inşa ettiği saraya Rusafe adını vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 48-49.

²⁴¹ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 47; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 67.

²⁴² Dabbî, *age*, s.13; Humeydî, *age*, s.10; Merrâküşî, *age*, s. 43; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 124-125.

²⁴³ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 61; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 124.

²⁴⁴ İnan, *age*, s. 224-230.

²⁴⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 64-65; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 124-125.

Hişam b. Abdurrahman 30 yaşında oturduğu Endülüs tahtını yedi sene kadar idâre ettikten sonra vefat etti.²⁴⁶

Endülüs Emirlerinden Hişam b. Abdurrahman (er-Radî) ilmî faaliyetlere verdiği önemle tanınmıştır. Abdurrahman devrinde doğunun mîmârîsi Endülüse getirilirken, Hişam devrinde ise doğunun ilmi getirilmiş ve ilk tohumlar atılmıştır.

Endülüs'te önceleri İmam Evzaî'nin mezhebi geçerli idi. Hişam er-Radî devrinde yaşamış olan Ebu Abdullah Ziyâd b. Abdurrahman b. Ziyâd el-Lahmî (ö.h.193) doğuya yaptığı bir ilmî seyahatte Mâlikî mezhebinden etkilenmiş ve dönüşünde bu mezhebi yaymaya çalışmıştır. Bu nedenle kendisi, Endülüs'e Mâlikiliği ilk sokan kişi olarak anılmıştır.²⁴⁷

Hişam er-Radî devrinde İbn Ziyâd'ın akabinden bir grup hadis âlimi doğuya yolculuk etmişler ve Mâlikî mezhebini yakından tanımışlardır. Endülüs'e geri dönen bu âlimler burada İmam Mâlik'in ve mezhebinin yüceliğini anlatmaya başlamışlardır. Endülüs'te Mâlikî mezhebinin yayılmasına öncülük eden bu âlimlerin başında Ferğus b. el-Abbas, İsâ b. Dinar, Said b. Ebî Hind ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gelmektedir.²⁴⁸

c) Hakem b. Hişam (er-Rabazî) (180-206/796-822)

Endülüs tahtına 22 yaşında geçen Hakem²⁴⁹, babası Hişam gibi saltanatının ilk günlerinde amcalarının iktidar mücadelesi ile uğraşmak zorunda kaldı.²⁵⁰ Daha sonraki yıllarında ise bir yandan Kurtuba başta olmak üzere bir çok şehirde patlak veren isyanları bastırmaya çalıştı, bir yandan da Hıristiyan saldırılarına cevap vermek zorunda kaldı.

Hakem'in amcası Abdullah, Hişam'ın vefatını öğrenince 180/796 yılında Berberîlerden oluşan bir grup askerle Tanca'dan İspanya'ya geçti ve Valencia'yı ele geçirdi. Bu esnada diğer amcası Süleyman da Abdullah'a tabi olarak batı taraflarında isyan etti. Bunun üzerine onların üzerine ordusuyla yürüyen Hakem 184/800 yılında savaşa tutuştu. Çarpışmalar sonucunda her ikisi de mağlup oldu ve Süleyman öldürüldü.

²⁴⁶ Mes'ûdî, *age*, s. 332; Dabbî, *age*, s. 13; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 4-5.

²⁴⁷ Malikiliğin Endülüs'te yayılması bir takım siyâsî nedenlerle izah edilmiştir. Bunlar arasında Abbasiler ile Emeviler arasındaki siyâsî rekabet ve nüfuz mücadelesi en çok kabul görendir. Buna göre, Abbasilerin İmam Malik'in muhalif olduğu Hanefî mezhebini seçmesi, Endülüslülerin İmam Malik'e yönelmesine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, s. 54-55.

²⁴⁸ Sâlim, *Kurtuba*, s. 55.

²⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *age*, s. 5; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74; İnan, *age*, s. 230.

²⁵⁰ Dabbî, *age*, s. 14; Merrâküşî, *age*, s. 44-47.

Diğer amcası Abdullah ise aralarında gerçekleşen sulh ile Valencia'da oturmaya devam etti.²⁵¹

Şüphesiz, Hakem devrinde ortaya çıkan en önemli siyâsî problem 20 yıl kadar sürecek olan Müvelledûn²⁵² isyanlarıdır. Arapların kendilerine gerekli ilgiyi göstermemesinden şikâyetçi ve muzdarip olan Müvelledûn, Endülüs'te oldukça önemli bir nüfuzsa sahip olan fukahânın destek ve teşvikleriyle çeşitli isyanlara girişti.²⁵³

Ebu'l-Haccac Behlül b. Merzuk 181/797 yılında sınır bölgesinde isyan ederek Saragossa'yı ele geçirdi. Hakem, isyanı bastırması için amcası Abdullah'ı Saragossa'ya gönderdi. Ubeyde b. Humeyd ise 191/807 yılında Tuleytula'da isyan çıkardı.²⁵⁴ Buradaki başkaldırımı sona erdirmesi için Hakem kendisi de Müvelledûn'den birisi olan Amrus b. Yûsuf'u gönderdi. Amrus bir takım hilelerle isyanın boşa çıkmasını sağladı. Diğer taraftan Marida halkı da başkaldırmıştı. Bunun üzerine Hakem bizzat kendisi ordusuyla isyancıların üzerine yürüdü. Ancak bu sırada başkent Kurtuba'da bir isyan patlak verince Hakem geri dönmek zorunda kaldı.²⁵⁵

Kurtuba Ulemâsından Yahyâ el-Leysi²⁵⁶ gibi önemli kişilerin de içinde bulunduğu isyancıların merkezi Rabaz semti idi. Sarayı abluka altına alan bu kişilerle Hakem 3 gün süren şiddetli bir çarpışmaya girdi ve sonuçta isyanı engelledi. Bir kısmı çatışmada ölen ve bir kısmı da kaçan isyancıların geri kalanlarından 300 kişiyi Kurtuba nehrinin kenarında astırdı. Daha sonra ise, güvenlik gerekçesiyle Rabaz semtinin boşaltılmasını ve orada oturanların Endülüs dışına sürülmesini emretti. Buradan ayrılanlar Fas, İskenderiye ve Girit'e giderek yerleştiler.²⁵⁷

²⁵¹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 70; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 125.

²⁵² İspanya'nın yerli halkından önemli bir kısım fetih sonrası Müslüman olmuştu. Zamanla Arap ve Berberi Müslümanlarla evlilikler kurulmuş ve bu birliktelikten yeni bir nesil ortaya çıkmıştır. İşte bu yeni nesil Müvelledûn olarak isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, Mehmet, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

²⁵³ Hişam devrinde önemli bir sayıya ve etkin bir güce ulaşan Mâlikî fakîhleri Hakem devrinde ve Müvelledûn ile birlikte hareket ederek yöneticilere başkaldırmışlardır. Endülüs toplumunda fukahânın saygınlığı her zaman var olmuştur. Fakîhler de bu güçlerini hükümdarlara karşı sürekli kullanmışlar ve bu amaçla sık sık etnik, dînî, ekonomik vb. toplumsal başkaldırılarda aktif olarak yer almışlardır. Endülüs'te baş gösteren ayaklanmalar ve ulemânın bu konudaki rolü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbrâhîm Beydûn, *ed-Devletü'l-Arabîyye fî İsbânyâ, Dâru'n-Nahdati'l-Arabîyye*, Beyrut 1986, s. 222-225; Lapidus, *age*, s. 516.

²⁵⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 64-67.

²⁵⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 71-72.

²⁵⁶ Beydûn, *age*, s. 223.

²⁵⁷ Emîre başkaldıranlar, çoğunlukla sarayın yakınında bulunan Rabaz adı verilen şehrin güneyinde ve Vâdi-i Kebîr'in karşı yakasında bulunan mahallenin yerleşimcileri idi ve Hakem bin Hişam onlara

Endülüs'ün bir çok yerinde patlak veren isyanlar, Fransız ve İspanyol saldırılarını da cesaretlendirdi. Hakem, bir yandan isyanları bastırmakla uğraşırken bir yandan da Hıristiyan saldırılarına cevap vermek zorunda kaldı. Fransa kralı Şarlman'ın oğulları Lui ve Şarl, Endülüs'ün kuzey doğusuna çeşitli saldırılarda bulundu. Bunun üzerine Hakem, Abdülkerim b. Muğîs komutasında bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Abdülkerim, çeşitli baskın ve yağmalarda bulunmak suretiyle Fransızları bezdirdi ve elden çıkan bazı vilayetleri de geri alarak Fransızları Pirenelerin ötesine sürdü.²⁵⁸

Kuzey batıda ise Galiçyalı Alfonso, Aragon'u istila etme girişiminde bulundu. Bunun üzerine Hakem bir ordu hazırlayarak bizzat kendisi ordunun başında Galiçya üzerine yürüdü. Ordusunun bir kısmını Tuleytula'da bıraktıktan sonra Galiçya'ya giren Hakem, buradaki Hıristiyanları mağlup etti ve bölgede hâkimiyeti yeniden tesis etti.²⁵⁹

Hakem, bu tarihten sonra bir daha sefere çıkmamış ve altı yıl sonra (206/822 yılında) vefat etmiştir.²⁶⁰

Aynı zamanda bir edîb ve şair olan Hakem kuzeydeki Hristiyan krallıklarına karşı başarılı bir mücadele yapmıştır. Ancak, Hakem'in asıl başarısı Endülüs'ün bütünlüğünü koruma konusunda gösterdiği çabaları olmuştur. Hakem devri, Endülüs'te büyük toplumsal hareketlerin başladığı dönemdir. Etnik ve dinî temelleri olan bu başkaldırıları siyasî açıdan Endülüs'ün birlik ve bütünlüğünü tehdit eder hale gelmişlerdi. Ancak, emîr Hakem bu konuda gösterdiği tavizsiz tutumuyla siyasi bölünme ve parçalanmanın önüne geçmiştir. Bu nedenle, Hakem daha çok Kurtuba'da baş gösteren ayaklanma karşısındaki tutumu ile anılmış ve kendisine "Rabazî" lakabı verilmiştir.²⁶¹

Hakem er-Rabazî, aynı zamanda Endülüs'te ilk düzenli orduyu kuran kişidir. Bunu yaparken Me'mûn ve Mu'tasım'ın Türklerden bir ordu oluşturmasını örnek almıştır. Hakem, silahları toplayıp saymış ve maiyetinin sayısını artırmış, nehre uzanan

ölüm ve sürgün cezası vermişti. Bu nedenle kendisine Hakem er-Rabazî lakabı verilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 68-69; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 76-77; Dabbî, *age*, s. 14; Humeydî, *age*, s.10; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 126; İnan, *age*, s. 253-245; Yaylalı, Ahmet Nâsır, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişam b. Abdurrahman (Siyasî ve Askerî Faaliyetleri)*, Selçuk Üniversitesi, (Basılmamış yüksek Lisans Tezi), Konya 2004, s. 24.

²⁵⁸ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 75; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 125-126.

²⁵⁹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 126.

²⁶⁰ Mes'ûdî, *age*, s. 332; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 77.

²⁶¹ Humeydî, *age*, s. 10.

köşkün güney kapısında süvârîler konuşlandırmış, köleler edinmişti. Arapça konuşamadıkları için kendilerine “Hürs=Dilsiz” denilen bu köle askerlerin sayısı 5.000 kadardı.²⁶² Diğer taraftan, Hakem’in halkın ahvalini takip eden casusları vardı. Bir isyancının isyân edeceği posta ile ona ulaştığında o kişinin haberi olmadan bir anda etrafı kuşatılırdı.²⁶³

Hakem devrinde ayrıca, Kurtuba büyük bir su baskını yaşamıştır. Kurtuba nehrinin taşması neticesinde şehirdeki evlerin çoğu tahrib olmuştur.²⁶⁴

d) *Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat-Ebu'l-Mutarrif) (206-238/822-852)*

Hakem’in içerde ve dışarıda verdiği başarılı mücadelenin olumlu sonuçları vefatıyla birlikte yerine geçen oğlu Abdurrahman döneminde ortaya çıkmıştır. Abdurrahman el-Evsat, Endülüs Emevî Devleti’nin iyice güçlendiği bir ortamda emîrlik tahtına oturmuş ve bu durumu en iyi bir şekilde kullanmıştır. Emîr el-Evsat, 30 yıllık iktidarında önemli idarî düzenlemeler yapmış ve Endülüs’te büyük bir eğitim ve bilim hamlesi gerçekleştirmiştir. Onun teşvik ve destekleriyle başlayan bilimsel hareketlilik emirlik devrinin sonlarında meyvelerini vermeye başlamış ve Kurtuba bir bilim ve kültür merkezi olarak seçkin bir yere sahip olmuştur.

Hakem’in vefatıyla 30 yaşında Endülüs tahtına geçen emîr Abdurrahman el-Evsat²⁶⁵ ilk yıllarda babası ve dedesi gibi amcası Abdullah’ın saltanat mücadelesi ile uğraşmak zorunda kaldı. Aynı zamanda kendi döneminde bir çok isyanla karşılaşan Abdurrahman asıl mücadelesini Hıristiyan ordularıyla yapmıştır.

Endülüs’te artan ve uzun süren isyanlardan istifade eden Fransız ve İspanyollar Müslümanların yaşadıkları yerlere çeşitli baskınlar yaparak yağma ve talanda bulundular. Leon kralı II. Alfonso Aragon bölgesine girdi ve etrafında topladığı Hıristiyan kalabalıklarla Müslümanlara saldırdı. Bunun üzerine el-Evsat bir ordu gönderip onları mağlup etti ve Leon’u yağmalattırdı. Hıristiyan askerlerle girilen bir savaşın akabinde cizye karşılığı anlaşma yapıldı. Diğer taraftan bu dönemde 208/823 Fransız, Katalan ve Navarra Hıristiyanları da yenilgiye uğratıldı. Abdurrahman el-Evsat devrinde ayrıca Normanlar (Normandlar ya da Vikingler) güney sahillerine saldırdılar

²⁶² İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 127; Yaylalı, *age*, s. 88-89.

²⁶³ Sâlim, *age*, I, 55-56.

²⁶⁴ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 70.

²⁶⁵ Dabbî, *age*, s. 14; Humeydî, *age*, s.10; Merrâküşî, *age*, s. 48; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 5; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74.

ve 230/845'te İşbiliye'yi ele geçirdiler. Abdurrahman onlarla anlaşma yapmak suretiyle geri çekilmelerini sağladı. Yine bu dönemde Bizans imparatoru, Abbâsîlere karşı Endülüsle işbirliği teklifinde bulunmuş, ancak beklediği ilgiyi bulamamıştır.²⁶⁶

Abdurrahman b. Hakem Hıristiyanlara karşı gerçekleştirdiği başarılı mücadeleleri yanında önemli i siyâsî karışıklıklarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunlardan birincisi, Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan İspanyol Hıristiyanları arasında fanatik/mutaasıb bir grubun ortaya çıkmasıdır. Bu grup, Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanları Endülüs kültürü içerisinde dinlerini ve dillerini unutmakla ve kendi kültürlerine ilgisiz kalmakla suçlamışlardır. Bununla da kalmayarak câmilere gitmek sûretiyle İslâm'a ve Müslümanlara hakaret etmeye başlamışlar ve şehirlerde huzursuzluk çıkarmışlardır.²⁶⁷ Abdurrahman, dağlara çıkarak eşkıyalık yapmaya başlayan bu fanatik Hıristiyanları engellemek için çeşitli tedbirler almış ve bu amaçla elebaşlarını cezalandırmıştır.²⁶⁸

Abdurrahman devrinde ortaya çıkan bir diğer önemli iç karışıklık ise Yemenî/Mudarî kavgasıdır. Yemenîler ile Mudarîler arasındaki kadim etnik mücadele bu dönemde yeniden ortaya çıkmış ve yedi yıl sürmüştür.²⁶⁹ Nihayet Abdurrahman'ın gayretleriyle 213/828'de bu kavga sükûn bulmuştur. Abdurrahman'ın karşılaştığı üçüncü önemli iç karışıklık ise, Tuleytula'da ortaya çıkan başkaldırı hareketidir. Endülüs Emevî Devlet'inden ayrılarak bağımsız olmayı hedefleyen bu isyan zorlukla bastırılmıştır.²⁷⁰

Emîr el-Evsat devrinin en önemli hâdiselerinden birisi de Norman sadırısıdır.²⁷¹ 231/846 yılında çok sayıda Norman gemisi Endülüs'ün güney kıyılarına yanaşmış ve İşbiliye, Kâdis, Mâleka gibi şehirlere girerek zarar vermiştir. Henüz Endülüs donanmasının bulunmadığı bu dönemde Abdurrahman karada savaşmak sûretiyle bu orduya cevap vermeye çalışmıştır.²⁷²

²⁶⁶ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 85-87; İnan, *age*, s. 262-264.

²⁶⁷ İnan, *age*, s. 267-273.

²⁶⁸ Batılı araştırmacıların üzerinde çok durduğu bu konu ile ilgili tartışmalar için bkz. Coope, Jessica A., *The Martyrs of Cordoba*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1995.

²⁶⁹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 48. İbn Haldun bu isyanlar sırasında yaklaşık 3000 kişinin öldüğünü söyler. Bkz. İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 128.

²⁷⁰ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 128; İnan, *age*, s. 257-259.

²⁷¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 49.

²⁷² İbn İzârî, *age*, c. II, s. 87-88; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 129.

El-Evsat devrinin sonlarına doğru Endülüs iki büyük doğal âfetle karşı karşıya kalmıştır. 233/848 yılında büyük bir kıtlık yaşanmıştır. İki yıl sonra (235/849-850) Vâdi-i Kebîr taşmış ve Kurtuba başta olmak üzere nehir kıyısındaki yerleşim yerlerini tahrip etmiştir.²⁷³

Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat)'in ülkedeki karışıklarla geçen saltanatı 238/852 yılında vefatıyla son bulmuştur.²⁷⁴

Endülüs Emevî Devlet'inin kurumlaşması ve düzenli bir devlet haline gelmesi el-Evsat devrine denk gelir. Emir el-Evsat, devlet kurumlarının görev ve sorumluluk alanlarını belirlemiş ve yeni bir takım müesseseler oluşturmuştur. Önceleri çarşı güvenliğini sağlayan organ şehir güvenliğinden de sorumlu idi ve Abdurrahman el-Evsat polis (Şurta) teşkilatını kurmak suretiyle şehir güvenliğini müstakil bir kurumun denetimine verdi. Aynı şekilde önceleri Endülüs'te Emevî ve Abbâsî paraları tedavülde iken, el-Evsat Daru's-Sikke'yi kurmuş ve ilk defa kendi ismiyle para bastırmıştır. Abdurrahman el-Evsat aynı zamanda ilk olarak Kurtuba sarayında vezirler için bir Vezâret binası yaptırmıştır.²⁷⁵

Emîr Abdurrahman el-Evsat, ilim ve kültür düzeyi yüksek bir şahsiyet olup din ve felsefe ilimlerinde yetkindi. Aynı zamanda şair olan Abdurrahman, şair ve edîblere iltifat ederdi.²⁷⁶ Abdurrahman, Bağdat sarayında ne varsa Endülüs'e getirme konusunda hırslı olmuş ve Abbâsî kültüründen istifade yoluna gitmiştir. Bunun sonucunda Kurtuba, Abdurrahman b. Hakem devrinde yoğun bir şekilde Irak etkisinde kalmıştır.²⁷⁷ Özellikle sanat ve edebiyat alanlarında belirginleşen bu Irak etkisi, yerleşik Şam gelenekleri ile çatışmış ve bu durum Kurtuba halkının tepkisine sebep olmuştur. Ancak, zamanla bu her iki gelenek Endülüs medeniyetinin iki ana unsuru olarak yaşamaya devam etmiştir.²⁷⁸

el-Evsat devrinde, Abbâsî halîfesi Mehdî'nin mevlası olup Bağdat sarayındaki musikî üstatlarına talebelik yapmış olan Ziryâb lakabıyla meşhur şarkıcı Hasan b. Ali b.

²⁷³ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 89.

²⁷⁴ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 91; Dabbî, *age*, s. 14.

²⁷⁵ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 46; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 130; İnan, *age*, s. 274-277; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 56.

²⁷⁶ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 93; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 130.

²⁷⁷ Lapidus, *age*, s. 513; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 77.

²⁷⁸ İnan, *age*, s. 278; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 56-57.

Nafi h.206 yılında Kurtuba'ya gelmiştir. Ziryâb'ı Kurtuba'da bizzat emir el-Evsat karşılamış ve onu şehirdeki en güzel evlerden birine yerleştirmiştir. Abdurrahman el-Evsat, Ziryâb'a çeşitli ikramlarda bulunmuş ve ilaveten kendisine maaş bağlamıştır.²⁷⁹

Ziryâb, Endülüs mûsikî okulunun kurucusu kabul edilir. Onun sadece sesi ve müzikteki yeteneği değil, davranışları ve giyimi de Kurtuba halkı üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Dolayısıyla yalnızca Endülüs müziğinin değil, Endülüs kültürünün tümünde Ziryâb'ın ve Bağdat'ın kalıcı izleri vardır.²⁸⁰

Abdurrahman el-Evsat, Kurtuba sarayını Bağdat sarayı düzeyine çıkarmayı başarmıştır. Doğu İslâm ülkelerinde ilim, sanat ve edebiyatla ilgili ne var ne yoksa bu dönemde Endülüs'e taşınmıştır. Kitaplara oldukça önem veren Abdurrahman, özellikle eski ve kıymetli kitapları bulup getirmesi için Abbas b. Nâsîh el-Cezirî adlı kişiyi doğuya göndermiş ve onun vasıtasıyla Sind Hind gibi klasikler Endülüs'e girmiştir.²⁸¹

Doğu ile kurulan bu bağ sayesinde daha sonra gelen Endülüs hükümdarları ilim, sanat ve edebiyat alanlarında diğer İslâm ülkelerinde yaşanan gelişmeleri kendi ülkelerine taşımışlardır. Bunun sonucunda Kurtuba, Bağdat ile yarışır hale gelmiştir.²⁸²

Abdurrahman el-Evsat devrinde Kurtuba bir başka açıdan da önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. Bu dönemde Kurtuba ilk siyâsî elçileri ağırlamıştır. Bizans imparatoru Teophile 225/840 yılında bir grup elçiyi Abdurrahman b. Hakem'e hediyelerle birlikte göndermiştir. Elçiler Abdurrahman'a imparatorun bir de mektup getirmişlerdir. Bizans imparatoru mektupta Endülüs hükümdarı ile yardımlaşma teklifinde bulunmuş ve Abbâsî halifelerinin aldığı bazı toprakları geri alma isteğinden bahsetmiştir. Abdurrahman b. Hakem ise imparatora mukabelede bulunmak üzere içlerinde Yahyâ el-Gazzal'in de bulunduğu bir elçi grubu göndermiştir. Elçilerle birlikte gönderdiği mektupta ise imparatorun tekliflerini ayrıntılı bir şekilde ele almış ve tartışmıştır.²⁸³

e) *Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886)*

El-Evsat'tan sonra Endülüs tahtına geçen emîr Muhammed, devraldığı mirası çok iyi bir şekilde muhafaza etmiştir. Onun döneminde Endülüs önemli isyan

²⁷⁹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 47; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 127; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 57.

²⁸⁰ Lapidus, *age*, s. 514.

²⁸¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 45.

²⁸² Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 58; Lapidus, *age*, s. 514.

²⁸³ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 48; İnan, *age*, c.I, s. 282; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 66-67.

hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Endülüs tarihinde önemli bir yere sahip olan ve devletin güvenliğini ciddi bir şekilde tehdit eden İbn Hafsûn ayaklanması bu dönemde ortaya çıkmıştır. Emîr Muhammed, bir yandan babası Abdurrahman el-Evsat'ın başlattığı ilmî ve kültürel çalışmaların devamını ve gelişmesini sağlamaya çalışırken öte yandan da her yerde baş gösteren büyük isyan hareketleriyle mücadele etmiştir.²⁸⁴

Emîr Muhammed'in saltanatı²⁸⁵ da el-Evsat devri gibi iç ve dış karışıklıklarla mücadele ile geçmiştir.²⁸⁶ Nitekim Abdurrahman el-Evsat'ın vefatını fırsat bilen Tuleytulalı Müsta'ribler/Mozaraplar²⁸⁷ hemen yerli Hıristiyanlarla ittifak yapıp başkaldırdılar. Durumdan haberdar olan Muhammed bir ordu hazırlayarak isyancıların üzerine gönderdi. Bunu öğrenen Tuleytulalılar Leon kralı I. Ordone'dan yardım istediler. O da yardım ve destek için Comte du Bierzo komutasında bir ordu yolladı. Tuleytulalılarla birleşen bu Hıristiyan ordusu Müslüman askerler tarafından 254/868 yılında Salit Vâdîsi yakınlarında pusuya düşürüldü ve hemen hemen tamamı imha edildi.²⁸⁸ Bozguna uğrayan Tuleytulalular muhtariyet şartıyla itaate râzı oldular. Tuleytula'da bu gelişmeler olurken Kurtuba'da isyan hazırlığı içinde olan fanatikler de niyetlerinden vazgeçtiler.²⁸⁹

Emîr Muhammed devrinde Endülüs, Tuleytula'nun bağımsızlık için ayaklanması gibi büyük ve ciddi iç karışıklıklara sahne olurken kuzey ve güneydeki sınır bölgelerinde de Hıristiyan askerlerle önemli savaşlar yaşanmıştır.²⁹⁰

Diğer taraftan bu dönemde Galiçya, Leon ve Navarra Hıristiyanlarının da saldırıları artmıştı. Üzerlerine gönderilen Müslüman orduları karşısında geri kalelerine çekilip yeniden toparlanarak İslâm topraklarını yağma ve tahribe girişmişlerdir. Bu duruma bir son vermek isteyen emîr Muhammed ilk olarak 251/865 yılında Kurtuba ve

²⁸⁴ Endülüs Emevî Devleti'nin bekâsını tehlikeye sokan ciddi başkaldırı hareketleri ilk olarak Muhammed döneminde ortaya çıkmış ve ondan sonra gelen Münzir ve Abdullah devirlerinde de bu durum devam etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 79-87.

²⁸⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 86; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 5-6; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74.

²⁸⁶ Merrâküşî, *age*, s. 49.

²⁸⁷ Müsta'rib ya da Mozarab, Endülüs'te Müslümanlar ile bir arada yaşayan ve bunun neticesinde zamanla Arap-İslâm kültürünü bemsimseyerek onun bir parçası haline gelen Hristiyanlardır. Bunlar, Hristiyan kalmaya devam etmekle birlikte Endülüslü olmakla diğer Hristiyanlardan ayrılmışlardır.

²⁸⁸ İnan, *age*, s. 291-293.

²⁸⁹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 94-95.

²⁹⁰ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 130-131.

Marida ordusu ile üzerlerine yürümüş ve Hıristiyanları sulh yapmaya mecbur etmişti.²⁹¹ Ancak, kuzey bölgesinin istikrarı çok geçmeden yeniden bozulmuştur. Maridalılar 254/868 yılında muhtedilerden Abdurrahman b. Mervan başkanlığında isyan ettiler. Emîr Muhammed'in üzerlerine gönderdiği orduyu II. Alfonso'nun da yardımıyla yenen Abdurrahman anlaşma ile bölgeye hâkim olmuştur.²⁹²

Endülüs ordusu bu dönemde kuzeyde kara savaşı yaparken aynı zamanda güney sahillerine saldıran Normanlarla deniz savaşına girilmiştir. Her iki cephede de başarılı olan Endülüs ordusu, kuzey sınırlarında güvenliği sağlarken 60 gemi ile Mâleka sahillerine gelen Norman donanmasını buradan uzaklaştırmıştır.²⁹³

Muhammed b. Abdurrahman devrinde başlayan ve 4 hükümdarın saltanatı boyunca devam eden başka bir isyan hareketi daha vardır. Ömer b. Hafsun adında birisi Endülüs'ün güneydoğusunda istiklâlini ilan etmiş ve Ronda ile Mâleka arasındaki dağlık bölgeyi bütünüyle kontrol altına almıştı. İbn Hafsun'un ayaklanması Endülüs'te başka ayaklanmaları da tetikledi ve isyancılara cesaret verdi.²⁹⁴ Emîr Muhammed'in emriyle oğlu Münzir, Saragusta (Zaragoza), Kartaca (Cartegena), Lerida ve Aragon bölgelerinin itaatlerini sağlamıştır. Ancak çok sürmeden Saragossa yeniden Basklıların eline geçmiş ve Ömer b. Hafsun dağlara kaçmıştır. 273/886'da bölgeye ikinci bir sefer yapan Münzir, babasının vefatı üzerine Kurtuba'ya geri dönmüş ve tahta geçmiştir.²⁹⁵

Emîr Muhammed b. Abdurrahman ilme ve özellikle hadis ilmine değer veren birisi olarak tanınmıştır. Onun âlimlere verdiği önem için şu örnek dikkat çekicidir. Kurtuba'ya gelen Bakî b. Mahled, İbn Ebî Şeybe'nin Mûsânef'ini okutmaya çalışınca Endülüs uleması buna tepki göstererek yasaklanmasını istemişlerdir. Bunu haber alan Muhammed, Bakî b. Mahled'i dinledikten sonra kitabından bir nüsha da kendi kütüphanesi için yazmasını istemiş ve her yerde ders verebileceğini bildirmiştir.²⁹⁶

²⁹¹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 98-99.

²⁹² İbn İzârî, *age*, c. II, s. 100; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 131.

²⁹³ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 96-97; İnan, *age*, s. 296-297.

²⁹⁴ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 132.

²⁹⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 103-104.

²⁹⁶ Dabbî, *age*, s. 15; İbn İzârî, *age*, c. II, s. 109-113; Humeydî, *age*, s.11.

f) *Münzir b. Muhammed (273-275/886-888)*

Münzir başa geldiğinde²⁹⁷ Endülüs isyan ve ihtilâllerle kaynıyordu. Kuzeyde Hıristiyanlar, güneyde ise Ömer b. Hafsun devlet için ciddi bir tehdit oluşturuyorlardı.²⁹⁸ Babası Muhammed zamanında ordu komutanı olarak önemli savaşlara katılmış olan emîr Münzir, tahta çıkar çıkmaz seferlere başladı. Hıristiyan saldırıları ve isyancılar karşısında başarılı mücadeleler veren Münzir son olarak Ömer b. Hafsun'un bulunduğu Bobastro'yu kuşattı.²⁹⁹ Ancak emîr Münzir'in hükümdarlığı kısa sürdü³⁰⁰ ve bu kuşatma sırasında zehirlenerek öldü.³⁰¹

Emîr Münzir, kısa süren hükümdarlığı döneminde kendisini büyük bir karışıklık içinde bulmuştur. Muhammed b. Abdurrahman devrinde ortaya çıkan büyük başkaldırı hareketleri onun vefatıyla büyük bir ivme kazanmış ve devletin varlığını tehdit etmeye başlamıştı. Dolayısıyla Münzir vaktinin çoğunu isyancılarla mücadele etmeye ayırmıştı. Ancak, emîr Münzir, bütün bu olumsuz şartlara rağmen babası Muhammed'in bıraktığı devlet düzenini başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Kendisi, ilme ve âlimlere çok değer vermiş ve ilmî toplantılara katılmakta istekli davranmıştır.

g) *Abdullah b. Muhammed (275-300/888-912)*

Abdullah b. Muhammed,³⁰² kardeşinden oldukça karışık ve netameli bir devleti teslim aldı. Bir yandan Araplar ile İspanyol Müslümanlar arasındaki çekişmeler, diğer taraftan Yemenîler ile Mudarîler arasındaki kadîm etnik mücadele ve son olarak da Suriyeliler ile Medineliler arasındaki kavgalar bu dönemde iyice artmıştı. Emir Abdullah Endülüs'ü zaafa uğratan bütün bu çatışmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır.³⁰³

Bu dönemde Ömer b. Hafsun da faaliyetlerini oldukça hızlandırmıştı. Berberîlerle sık sık kavga eden İşbiliye'deki Benî Haccac kabilesi Ömer b. Hafsun ile ittifak kurarak isyan etti. Emîr Abdullah'ın gayretleri sonucunda Beni Haccac'ın reisi İbrahim b. Haccac itaatini arz etmekle birlikte İşbiliye'de vali olarak önemli imtiyazlar elde etti.³⁰⁴ Diğer taraftan Endülüs tahtına göz diken Ömer b. Hafsun, iç karışıklıkları

²⁹⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 114; İbn Kesîr, *age*, c. X, s. 74; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 6; İnan, *age*, s. 318.

²⁹⁸ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 117-119; İnan, *age*, c.I, s. 322-326.

²⁹⁹ Humeydî, *age*, s.11.

³⁰⁰ Münzir'in saltanatı 2 yıl sürmüştür. Bkz. Dabbî, *age*, s. 14.

³⁰¹ Merrâküşî, *age*, s. 52.

³⁰² İbnü'l-Kûtiyye, *age*, s. 115; İbnü'l-Faradî, *age*, s. 6.

³⁰³ Humeydî, *age*, s.12; Merrâküşî, *age*, s. 53.

³⁰⁴ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 134-135; İnan, *age*, c.I, s. 337.

fırsat bilerek isyan bayrağını açtı. Bu sefer hedefi doğrudan Kurtuba'yı ele geçirmektir. Ancak 278/891 yılında Abdullah ile giriştiği savaşta yenilerek kaçmak zorunda kaldı. Savaş sonrasında tahtını iyice sağlamlaştırmış olan Emîr Abdullah, Elbîre (Elvira), Ceyyân (Jaen) ve Belay (Pena de Pelayos)'da devlete itaati yeniden sağladı. Ömer b. Hafsun bir süre sonra yeniden ayaklansa da 288/901 yılında Abdullah ile yeni bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu şekilde güney doğu Endülüs'te devletin otoritesi yeniden tesis edilmiş oldu.³⁰⁵

Emîr Abdullah, uzun süren saltanat yıllarında başarılı mücadeleleriyle Endülüs'te iyice artmış olan isyanları bastırarak ve ülkede istikrar ve huzuru sağlamıştır. Abdullah b. Muhammed'in yoğun gayretleri neticesinde Endülüs'ün bütünlüğü korunmuş ve Endülüs Emevî Devlet'i parçalanmaktan kurtulmuştur. Abdullah'ın bazı valilere verdiği imtiyazlar devletin karşı karşıya kaldığı tehlikenin boyutlarını ortaya koymaktadır. Ancak, Abdullah'ın gerçekleştirdiği siyasî ve askerî mücadeleler neticesinde Endülüs dağılmaktan kurtulmuş ve devlet, büyüklüğünü korumuştur.

Emîr Abdullah'ın 300/912 yılında vefatıyla³⁰⁶ tahta çıkan Abdurrahman ile birlikte, Endülüs yepyeni bir döneme girmiş ve medeniyetin zirvesine ulaşmıştır.

2. Halîfelik Devri

Abdurrahman b. Muâviye (ed-Dâhil), Endülüs'ü siyâsî olarak Kuzey Afrika ya da Şam'a bağlı bir valilikten çıkarıp müstakil bir devlet haline getirmiştir. Ancak, yeni kurulan Endülüs Emevî Devleti bilim ve kültürde büyük ölçüde diğer İslâm ülkelerini takip etmiştir. Endülüs emîrleri Kâhire, Medîne ve Bağdat'ta bilim ve kültür adına ne varsa Kurtuba'ya taşıma konusunda oldukça istekli davranmışlardır. Bunun sonucunda Endülüs kültürü başta mîmârî olmak üzere her alanda doğunun izlerini taşır hale gelmiştir. Diğer İslâm ülkelerinden Endülüs'e taşınan yoğun bilgi ve kültür akışı zamanla doyuma ulaşmıştır. Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır)'in tahta çıkışıyla birlikte Endülüs yeni bir döneme girmiştir.

Halîfelik devri olarak adlandırılan bu dönem, Endülüs'ün başlı başına bir medeniyet olarak ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde Endülüs, siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel açıdan en güçlü ve en yetkin duruma yükselmiştir. Artık farklı etnik, dinî ve

³⁰⁵ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 131-133; Yıldız, *age*, c.IV, s.295-296.

³⁰⁶ Dabbî, *age*, s. 16.

sosyal unsurların hep birlikte ortaya koyduğu bir ortak kimlik oluşmuştur. Endülüslülük adı verilen bu kimlik, Müslüman, Hıristiyan, Yahûdi, Arap, Berberî ve İpanyol gibi alt kimliklerin üzerinde bir üst kimlik haline gelmiştir.

Şüphesiz Endülüs kimliğinin ve Endülüs medeniyetinin oluştuğu ve ortaya çıktığı en mühim yer halîfelik merkezi Kurtuba'dır. Kurtuba, X. asırda ulaştığı mükemmellik ile Bağdat, Kâhire ve İstanbul ile rekabet eden medeniyet şehirleri arasına girmiştir. Avrupa'da ise o dönemde Kurtuba ile kıyaslanabilecek başka bir şehir bulunmamaktadır.

Halîfelik devrinde Kurtuba siyasî, sosyal, kültürel, iktisâdî ve bilimsel açılardan en parlak devirlerini yaşamıştır. Bu dönemde şehir, Müslüman ve Hıristiyan ülkelerden çok sayıda elçiyi misafir etmiş ve siyasî ilişkiler en yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Diğer taraftan Kurtuba, bu dönemde dünyanın önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Emirlik devrinde başlayan ilmî seyahatler bu devirde daha da yoğunlaşmış ve Kurtuba ilmî faaliyetler için gelenlerle dolup taşmıştır. Avrupa'dan da çok sayıda öğrenci gelerek buradaki ders halkalarında eğitim görmüş ve burada öğrendikleri bilim ve kültürü kendi ülkelerine taşımışlardır. Endülüs'te eğitim gören Avrupalı ilim adamları yaptıkları telif ve çevirilerle Rönesans'ın ortaya çıkışına zemin hazırlamışlardır.

Halîfelik devri büyük devlet adamlarının geldiği ve Endülüs'ün her bakımdan en parlak günlerini yaşadığı dönemdir. Bu devirde Kurtuba dünyanın sayılı ilim ve kültür merkezleri arasında yerini almış ve Endülüs medeniyetinin beşiği olarak bir câzibe merkezi olmuştur. Bu dönemin sonunda, Endülüs ciddî bir karışıklık içine girmiş ve bu durum Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışıyla son bulmuştur. Dönemin en büyük devlet adamları arasında halîfe Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır), halîfe Hakem b. Abdurrahman (el-Mustansır) ve hâcip Mansûr b. Ebî Âmir başta gelmektedir.

a) Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır li-dînillâh) (300-350/912-961)

Babası, amcaları ile giriştiği taht kavgasında ölen Abdurrahman en-Nâsır, küçük yaştan itibaren dedesi Abdullah tarafından himaye edildi ve yetiştirildi. Sarayda büyütülen Abdurrahman 22 yaşında tahta çıktığında³⁰⁷ Kurtubalılar onun bilgi, tecrübe ve yeteneğine güven duyuyorlardı. Endülüs'ün en kudretli hükümdarlarından birisi olan Abdurrahman emîr olduğunda içerde yükselen ihtilal ve isyan hareketleri, dışarıda ise

³⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *age*. s. 7.

artan Hıristiyan saldırıları ile karşı karşıya idi.³⁰⁸ Bununla birlikte, Abdurrahman b. Muhammed kendisini bekleyen bütün bu sorunları kısa sürede çözmeyi başardı ve halifelik ünvanını da alarak ülkede huzur, güvenlik ve istikrarı tesis etti.³⁰⁹

Abdurrahman en-Nâsır tahta çıktığında İşbiliye’de Abdurrahman b. Haccac, Carmona’da ise onun oğlu Muhammed isyan etmişlerdi. Ancak her ikisi de Abdurrahman’ın gayretleriyle 301/913 yılında teslim oldular.³¹⁰

Diğer taraftan yaklaşık 20 yıldır Endülüs devletine karşı bayrak açmış Ömer b. Hafsun bu dönemde de başkaldırısını sürdürüyordu. Ömer b. Hafsun, Abbâsî ve Ağlebîlerden yardım istemiş ancak beklediği desteği bir türlü bulamamıştı. Nâsır karşısında topraklarını birbir kaybeden Ömer b. Hafsun nihayet 305/917 yılında ölmüş ve Endülüs Emevî hükümdarları da ezeli düşmanlarından kurtulmuşlardı.³¹¹ Abdurrahman en-Nâsır isyan eden yerleri teker teker yeniden almış ve ülke içinde istikrarı sağlamıştı.³¹² Bu dönemde İsticce, Ceyyan, İlbire, Tudmir ve iki yıllık kuşatma sonunda 320/932 yılında da Tuleytula teslim zorlanmış ve itaatleri sağlanarak bölgede hâkimiyet yeniden kurulmuştur.³¹³

Abdurrahman en-Nâsır içeride huzuru tesis ettiği gibi uzun zamandır sınır bölgelerini sık sık yağma ve talan eden ve en kritik günlerinde Endülüs’e musallat olan Hıristiyan krallara karşı da başarılı bir mücadele vermiştir.

Nâsır’ın tahta çıktığı yıllarda Leon kralı II. Ordone Maride ve Alanej’i alırken Navarra prensi Sanço, Todola ve Elbinara’yı yağmalamışlar ve üzerlerine gönderilen orduyu da yenmişlerdir. Abdurrahman en-Nâsır bu saldırı ve işgaller karşısında hemen faaliyete geçmiş, 306/918 yılında hâcip Bedr komutasında bir orduyu kuzeye göndermiş ve Hıristiyan ordularını dağıtmıştır. Nâsır, 308/920 yılında ise bizzat kendisi sefere çıkmış ve kuzeyde işgal edilen bölgeleri yeniden almıştır. Bölgedeki Hıristiyan

³⁰⁸ Küçüksipahioğlu, Birsal, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, (Basılmamış yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s. 14-15.

³⁰⁹ Haines, *age*, s. 86-88; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 96.

³¹⁰ İnan, *age*, c.II, s. 376-377; Yıldız, *age*, c.IV, s.312-313.

³¹¹ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Sâlih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, c.III, s. 822.

³¹² İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 137.

³¹³ Dabbî, *age*, s. 17; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987, c.III, s. 465-466.

ordularını imha eden Abdurrahman en-Nâsır, Navarra/Pamplona'ya girerek Hıristiyan askerlerin sığındığı kale ve burçları yıkmıştır.³¹⁴

Abdurrahman en-Nâsır 309/921 ve 317/929 yıllarında II. Ordone ve Sanço ile yeniden savaşa girmiş ve galip gelmiştir. Aynı şekilde 322/934 yılında isyan eden Pamplona valisi de itaate zorlanmıştır. Halife, Kastilya, Leon, Aragon ve Navarra Hıristiyanları ile yaptığı başarılı mücadele neticesinde onların geri çekilmelerini sağlamış ve kuzey sınırlarını güvenli bir hale getirmiştir.³¹⁵

Abdurrahman en-Nâsır döneminde Endülüs ordusu bir yandan kuzeyde Hıristiyan askerlerine karşı savaşırken aynı zamanda güneyde de Kuzey Afrika'da Ağlebiler'in yerine kurulmuş olan Fatimîlerle savaşmak zorunda kalmıştır. Akdeniz ve Kuzey Afrika sahillerinde Fatimîlerle çeşitli savaşlar yapan Nâsır, Septe, Cezayir ve Oran'ı ele geçirmiş ve buralara vali tayin etmiştir. Diğer taraftan Abbâsî halîfesinin manevî gücünden istifade eden Fatimîlerin halîfelik propagandasına karşı kendisi de halîfeliğini ilân etmiştir.³¹⁶ Endülüs Emevî hükümdarları, önceleri kendilerini “emîr” olarak nitelerken Abdurrahman b. Muhammed'in 316/928 yılında “halîfe” ünvanını almasıyla durum değişmiş ve bundan sonra Endülüs hükümdarları bu ünvanla anılmışlardır.³¹⁷

Endülüs Emevî Devlet'inin karşı karşıya kaldığı problemlerin başında iç siyâsî mücadeleler bulunmaktaydı. Halife Abdurrahman bu konuda problemin çözümüne yönelik önemli bir takım yapısal değişikliklere gitti. Bu amaçla Arap ve Berberî kökenlileri devlet yönetiminden ve ordudan uzaklaştırarak yerlerine Slav asıllı köleleri getirdi. Bu şekilde halife kendisine sadık olabilecek bir grup oluştururken devlete karşı isyan etme potansiyeli bulunan etnik grupları da tasfiye etmiş oluyordu.³¹⁸

³¹⁴ İnan, *age*, c.II, s. 391-398; Algül, *age*, c.III, s. 466-467.

³¹⁵ İnan, *age*, c.II, s. 399-400; Hitti, *age*, c.III, s. 824-825; Algül, *age*, c. III, s. 467.

³¹⁶ Humeydî, *age*, s.13; Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Târîhu'l-Endelûsî Mine'l-Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukûtu Gırnata*, Dâru'l-İ'tisâm, Kâhire 1983, s. 300-301; Hitti, *age*, c.III, s. 823-825; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 108.

³¹⁷ Mes'ûdî, *age*, s. 332-333. Mağrib'de Fâtımîler'in ortaya çıkışı Endülüs Emevî Devleti için büyük bir tehlike arz ediyordu. Bunu gören Nâsır, çeşitli vesilelerle Fâtımîler'e savaş açtı. Aynı maksatla h. 316 (928 m.) yılı Zi'l-ka'de ayının 28'inde ilk defa halîfelik ünvanını kullandı. Nâsır'ın halifelik ünvanını kullanışı ve bunun nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haccî, *age*, s. 300-301; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 160.

³¹⁸ Abdurrahman'ın devlet kademelerinde Slav köleleri istihdam ettiği uygulama, İslâm tarihindeki diğer bazı devletlerin uygulamalarına benzemektedir. Abbasilerde İran ve Türk unsurunun devlet kademesinde önemli görevlere getirildiğini biliyoruz. Nitekim Samarra şehri Bağdat'a yakın bir

Hâlîfe Abdurrahman en-Nâsır 350/961 yılında vefat ederken, geride her yönden müreffeh ve zengin bir ülke bırakmıştır. İçeride huzuru ve dışarıda güvenliği tesis edilen Endülüs, Abdurrahman'ın yarım asırlık saltanatında altın devrini yaşamıştır.³¹⁹

Bu dönemde Kurtuba'nın ulaştığı yüksek medeniyet düzeyi, İslâm dünyasında Bağdat ve İstanbul'a denk tutulmuş, Avrupa'da ise başka bir dengi bulunamamıştır. Nâsır döneminde Kurtuba, her yönüyle Avrupa için kıyaslanamayacak derecede muhteşem idi. Burada gerçekleştirilen eğitim ve bilim faaliyetleri yanında endüstri, ticaret ve ziraat alanında ortaya konan uygulamalar Avrupa için örneklik teşkil etmiştir.³²⁰

Nâsır devrinde Kurtuba daha önce hiçbir başkentini yaşamadığı bir bolluk ve ihtişâmı yaşamıştır. Abdurrahman en-Nâsır Endülüs'ün sahip olduğu bu zenginliği çok iyi değerlendirmiş ve başta yapılaşma konusunda olmak üzere önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu duruma gelinmesinde vezirlerinin de önemli etkileri olmuştur. Özellikle Abdülmelik b. Cevher ve Zü'l-Vizâreteyn lâkaplı Ahmed b. Abdülmelik b. Şüheyd'in katkıları burada kayda değer.³²¹

Halife Abdurrahman en-Nâsır Kurtuba'yı halîfelik merkezine uygun bir hâle getirmeye çalışmış ve şehirleşmeye çok önem vermiştir. Halîfe, elde edilen gelirin üçte birini burası için tahsis etmiştir. Tahsis edilen bu parayla Kurtuba'da çeşitli binalar yapılmış, fidanlar dikilmiş, atölyeler ve köşkler yapılmıştır.³²² Nâsır, atalarının yaptığı ve ona kadar gelen yapılardan ne varsa ya yenilemiş ya da ekler yaparak genişletmiş ve güzelleştirmiştir. Bu dönemde Kurtuba Câmii genişletilirken Zehrâ sarayının inşasına da başlanmıştır.³²³ Halîfe Abdurrahman en-Nâsır'ın Kurtuba'nın kuzey batısında

mesafede, halifenin kendi güvenliği için hazır beklettiği Türk askerleri için kurulmuştur. Aynı şekilde, Osmanlı devletinde de Devşirme yoluyla alınan Gayri Müslim çocukları devlet kademesinde önemli görevlere getirilmiştir. Bu örneklerle bakıldığında iktidarın kendisini korumak ve güvende hissetmek için potansiyel bir muhalefet teşkil etmeyecek yabancı grupları istihdam ettiği söylenebilir. Nitekim Endülüs'te Abdurrahman'ın oluşturduğu bu yapıyı Amiri vezirlerinin bozmasıyla birlikte ülke hızlı bir çöküşe girmiştir. Sakâlibe konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, *age*, c.I, s. 448-451; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 5; Hitti, *age*, c.III, s. 829; Algül, *age*, c. III, s. 468-469; Küçüksipahioğlu, *age*, s. 70.

³¹⁹ Dabbî, Abdurrahman en-Nâsır'ı Benî Ümeyye'nin en uzun süre saltanat süren hükümdarı olarak niteler. Bkz Dabbî, *age*, s. 17.

³²⁰ Küçüksipahioğlu, *age*, s. 65-66.

³²¹ Haccî, *age*, s. 302-303; Yıldız, *age*, c. IV, s. 369; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 60-61.

³²² İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 144.

³²³ İnan, *age*, c. II, s. 435-440; Haccî, *age*, s. 303-304.

yaptırıldığı Madinetü'z-Zehra (Medina Azahara) adlı saray Endülüs'ün o dönemdeki ihtişam ve görkemini göstermesi açısından önemlidir.³²⁴

Diğer taraftan, Abdurrahman en-Nâsır devrinde Endülüs ile diğer İslâm ülkeleri arasında çok yoğun bir ticârî ve kültürel alışveriş yaşanmıştır.³²⁵ İlmî çalışmalara büyük önem veren Nâsır büyük dilbilimci Ebû Ali İsmail b. Kâsım el-Kâlî el-Luğavî'yi Endülüs'e bizzat davet etmiştir. Halife, 330/942 yılında Endülüs'e gelen Ali el-Kâlî'yi karşılaması için oğlu ve veliahdı olan Hakem'i görevlendirmiştir. Hakem el-Mustansır sürekli onunla ilgilenmiş ve her zaman izzet u ikrâmında bulunmuştur.³²⁶

Nâsır devrinde müzik kültürü de oldukça gelişmiştir. Bu dönemde diğer İslâm ülkelerinden gelen müzisyenlerle Kurtuba bir kültür şehri haline gelmiştir. Halife bizzat doğudan şarkıcıların gelmesini sağlamış ve bu amaçla 344/955 yılında İskenderiyye'den çok sayıda şarkıcıyı ülkesine getirmiştir.

Endülüs Emevî halifelerinin en büyüğü kabul edilen Nâsır zamanında Endülüs siyasi açıdan mükemmel bir seviyeye ulaşmıştır. Daha önce ayrılmış olan bütün bölgeler onun zamanında birleşmiş, isyancılar yok edilmiştir. Onun devrinde Endülüs, siyâsî ve iktisâdî yükselmenin zirvesine ulaşmıştır.³²⁷

Nâsır dönemi ihtişamıyla yabancı ülkelerin anlaşmak için elçiler gönderdiği bir dönem olmuştur.³²⁸ Gelen elçileri karşılamak için halifelik sarayında görkemli törenler yapılmıştır.³²⁹

Kurtuba'da yapılan elçi karşılama merasimleri arasında 338/949 yılında gerçekleşeni oldukça meşhurdur. Bizans imparatoru VI. Konstantin'in halife Abdurrahman en-Nâsır'a gönderdiği bu elçiler için büyük bir tören düzenlenmiştir. Kurtuba sarayında düzenlenen bu törende halife ve oğulları başta olmak üzere devlet erkânı derecelerine göre yerlerini almışlardır. Karşılama salonu Bizans elçilerini büyüleyecek bir şekilde süslenmiştir.³³⁰

³²⁴ Nayîf, *age*, s. 171; Hitti, *age*, c. III, s. 828-829.

³²⁵ Küçüksipahioğlu, *age*, s. 66.

³²⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 59; Hitti, *age*, c.III, s. 840.

³²⁷ Haccî, *age*, s. 300-303; Yıldız, *age*, c. IV, s. 368.

³²⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 111-115.

³²⁹ İnan, *age*, c.II, s. 451-452; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 67.

³³⁰ İnan, *age*, c.II, s. 452-456.

b) *Hakem b. Abdurrahman (el-Mustansır billâh)(350-366/961-976)*

Abdurrahman'ın vefatı üzerine Endülüs tahtına oğlu Hakem geçmiştir.³³¹ Hakem, babasının içeride ve dışarıda huzurlu ve güvenli hale getirdiği güçlü bir Endülüs devraldı ve onu ilmî ve kültürel çalışmalara verdiği destekle en ileri seviyeye çıkardı. Endülüs medeniyeti onun döneminde bütün görkemiyle ortaya çıktı. Kurtuba, bir medeniyet merkezi olarak hem İslâm dünyasında hem de Avrupa'da seçkin bir yere sahip oldu.

Hakem, tahta çıkar çıkmaz babasının ölümünü fırsat bilen kuzeydeki Hıristiyanlara ve güneyde bir tehdit oluşturan Fâtımîler'e karşı mücadeleye girişti. Kuzeyde Leon, Navarra, Kastilya, Katalonya ve Galiçya krallıkları sık sık yaptıkları gibi iktidar değişiminden faydalanarak Endülüs devleti ile yaptıkları anlaşmaları bozdular ve İslâm topraklarına saldırdılar. Bu esnada Hıristiyan krallarından birisi olan II. Ordone Kurtuba'ya ziyaret için gelmiş bulunuyordu. Hakem, bu ziyaretten istifade ederek II. Ordone'yu yanına aldı ve bizzat onu bir ordunun başına geçirerek diğer Hıristiyan krallara karşı savaşa gönderdi. II. Ordone'nun desteğini de alan Endülüs ordusu karşısında fazla dayanamayan Sanço ve Garcia özür dileyerek sulh istedi. Kastil kralı Ferdinand Gonzalez ise kaçıp gitti.³³²

Bununla birlikte, Hıristiyan kralların her zaman olduğu gibi anlaşmayı bozması çok uzun sürmedi ve hep birlikte yeniden isyana kalktılar. Bunun üzerine Hakem, Gâlib komutasında yeni bir orduyu üzerlerine gönderdi. Saragusta valisi Yahyâ'nın da katılımıyla güçlenen Endülüs ordusu Sanço başta olmak üzere Hıristiyan kralları yeniden itaate mecbur etti. 355/966 yılında yapılan anlaşmayla kuzeyde huzur ve sükûn bir süreliğine tesis edildi.³³³

Kuzeyde istikrarı sağlayan Hakem bu tarihten sonra dikkatini daha çok Güneye hasretmiş ve Fâtımîler'den gelebilecek tehlikelere karşı tedbir almıştır. Bu amaçla 361/972 yılında Kuzey Afrika'ya bir sefer düzenlemiştir. 363/974 yılında ise Mağrib-i Aksâ'yı Endülüs'e bağlamıştır.³³⁴

³³¹ İbnü'l-Faradî, *age*, s. 7.

³³² İnan, *age*, c.II, s. 484-485; Hitti, *age*, c.III, s. 838-839.

³³³ Humeydî, *age*, s. 16.

³³⁴ İnan, *age*, c.II, s. 492-497.

Endülüs'ün iç ve dış tehlikelerden korunduğu ve istikrar içinde olduğu bir dönemde tahta çıkmış olan Hakem, Abdurrahman'dan devraldığı ortamı çok iyi bir şekilde değerlendirmeyi başarmış ve Endülüs onun döneminde en parlak devrini yaşamıştır. Bir huzur ve istikrar devri olan Hakem döneminde Endülüs medeniyeti zirvesine ulaşmıştır. Kurtuba, ortaçağın diğer büyük şehirleri olan Bağdad, Roma ve İstanbul'la genişlikte, planlamacılıkta ve medeniyette yarışır hale gelmiştir.³³⁵

Nâsır devrinde Kurtuba'da başlayan îmâr faaliyetleri Hakem devrinde artarak devam etmiştir. Hakem, 325/937 yılında Nâsır tarafından başlatılan Medînetü'z-Zehrâ sarayının inşâsına devam etmiş ve yapımını tamamlamıştır. Ancak, Hakem bununla kalmayarak Kurtuba'da başka saray ve köşkler de inşa etmiştir. Münyetü'n-Nâ'ûre bu dönemde yapılan köşklere birisidir. Bu dönemde ayrıca, Kurtuba sarayı yeni salon ve odalar eklenilerek genişletilmiştir.³³⁶

Hakem'in ilme ve âlimlere verdiği önem sayesinde, Kurtuba Avrupa'nın biricik ve İslâm dünyasının da sayılı ilim ve düşünce merkezleri arasına girmiştir. Hakem, kitaplara çok önem vermiş ve Kurtuba sarayında oluşturduğu büyük kütüphanesine dünyanın her tarafından eserler getirtmiştir.³³⁷

Halife Hakem, değerli kitapları edinmek amacıyla para harcamaktan da hiçbir zaman kaçınmamıştır. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin Kitâbü'l-Ağânî'sini getirtmek için bir adam göndermiş ve bu amaçla 1000 dinar ödemiştir. Ebu'l-Ferec kitabın bir nüshasını daha Bağdad'da yayınlamadan ona göndermiştir. Yine halife için Benî Ümeyye ensâbından bahseden bir kitap yazıp göndermiştir. Diğer taraftan, Hakem eski eserlere ise özel bir önem vermiş ve onlar için Zehrâ sarayında bir oda ayırarak muhafaza etmiştir.³³⁸

Hakem'in 366/976 yılında vefatıyla birlikte Endülüs vezirlerin (hâcipler) hükümdarlardan daha güçlü oldukları ve yönetimi ellerinde bulundurdukları yeni bir döneme girmiştir.

³³⁵ Dabbî, *age*, s. 18-21.

³³⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 71-74.

³³⁷ Humeydî, *age*, s. 13; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 146.

³³⁸ İnan, *age*, c.II, s. 505-509.

c) *Hâcip İbn Ebî Âmir (el-Mansûr Billâh) ve Âmirîler (366-399/976-1009)*

Hakem, vefatına yakın yaşı küçük olmasına rağmen biricik oğlu Hişam'ı yerine halef bıraktı. **Hişam (el-Müeyyed)** Endülüs tahtına geçtiğinde 12 yaşında idi.³³⁹ Bu durum devlet yönetiminde başvezir/hâcip'in öne çıkmasına ve hükümdarın gölgede kalmasına yol açtı. Nitekim Hakem devrinde ordu komutanlığı ve Kâdı'l-Kudâtlık gibi önemli görevlerde bulunan İbn Ebî Âmir, onun vefatıyla vezir oldu ve kısa sürede işleri eline aldı.³⁴⁰

Hişam'ı devlet işlerine bulaştırmamaya özen gösteren İbn Ebî Âmir, devlet ve ordu kadrolarına kendine yakın kişileri getirmek suretiyle gücünü artırdı ve sağlaştırdı. Mansûr, Endülüs Emevî Devlet'inde önemli bir yere sahip olan fukahânın da desteğini alarak Endülüs'ün fiilen hâkimi olmayı başardı. Hişam'ın halîfeliği müddetince, Endülüs'te Âmirîler iktidarın fiilî hâkimi olmayı sürdürdüler. Hükümdardan sonra en önemli makam olan hâciplik Hişam'ın vefatına dek İbn Ebî Âmir ve iki oğlunda kalmıştır.³⁴¹

Hişam'ı iktidardan uzak tutan Mansûr, Nâsır'ın devlet ve orduda oluşturduğu düzeni bütünüyle değiştirdi. Önceden iktidar için bir denge ve güvenlik unsuru olan Sakâlibe'yi ordudan uzaklaştırdı ve onların yerine Kuzey Afrika'dan getirttiği Beberiler ile kuzeydeki Hıristiyan İspanyol krallıklarından elde ettiği Hıristiyanları yerleştirdi. Devlet işlerinde bir diktatör gibi davranarak hasımlarını tek tek öldüren ve cezalandıran Mansûr, Endülüs'ün gücünü korumayı ve onu daha da ilerletmeyi başarmıştır.³⁴²

İçeride bir çok düzenleme yaparak yerini sağlaştıran ve muhâliflerinin komplolarını başarılı bir şekilde bertaraf eden İbn Ebî Âmir, kuzey sınırlarında önemli askeri mücadelelerde bulunmuştur. Leon kralı III. Ramiro'ya karşı 371/981 yılında düzenlediği seferlerle Endülüs'ün gücünü ve hâkimiyetini kabul ettirmiş ve muzaffer bir şekilde Kurtuba'ya dönmüştür. Mansûr, 374/985'te ise Katalonya'ya sefer açmış ve Barcelona'yı geri almıştır. Daha sonra Leon kralı III. Bermudo'nun üzerine yürümüş ve topraklarının çoğunu ele geçirmiştir.³⁴³ Son olarak hâcip Mansûr b. Ebî Âmir, 392/1002

³³⁹ İbnü'l-Faradî, *age*, s. 7.

³⁴⁰ Dabbî, *age*, s. 21; Humeydî, *age*, s.17; Hitti, *age*, c. III, s. 841-842.

³⁴¹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 147; İnan, *age*, c.II, s. 521-527.

³⁴² İnan, *age*, c.II, s. 531; Hitti, *age*, c. III, s. 842; Yıldız, *age*, c. IV, s. 394-399.

³⁴³ İnan, *age*, c.II, s. 541-543.

yılında Santiago de Compostela ve Kastilya krallığına düzenlediği seferlerde başarılı olmuş ve Kurtuba'ya dönerken hastalanarak ölmüştür.³⁴⁴

Mansûr'un vefatıyla yerine hâcib olarak oğlu Abdülmelik b. Muhammed el-Muzaffer³⁴⁵ geçmiş ve o da babası gibi halife Hişam'ı iktidardaki 7 yıl süresince devlet işlerinden uzakta tutmuştur. Diğer taraftan Kuzey Afrika'dan Berberileri getirmiş ve ordusunu güçlendirmiştir. Ancak Mansûr'un orduda ve devlet görevlerinde başlattığı ve Abdülmelik'in de sürdürdüğü bu uygulama Endülüs'ün yerleşik düzenini bozmuştu. Bu durum ise Kurtuba eşrafında, orduda ve halkta Âmirî hâkimiyetine karşı ciddi tepkilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zamanla bu tepkiler Emevî Hânedânı lehine bir propagandaya dönüşmüştür. Endülüs yavaş yavaş kaynamaya başlarken Abdülmelik, kuzeyde Hıristiyanlara karşı önemli başarılar elde ediyordu. Abdülmelik 393/1003'te Katalonya'ya, 395/1005'te Pamplona'ya ve 397/1007'de Kastilya'ya önemli seferler düzenlemiş ve galip gelmiş, nihayet 399/1008'de zehirlenerek ölmüştür.³⁴⁶

Kurtuba son dönemlerinde Mansûr b. Ebî Âmir ile birlikte bir ihtişam daha yaşamıştır. Hâcib Mansûr, Zehrâ'nın bir benzeri olacak şekilde Kurtuba'nın doğusunda Zâhire sarayını inşâ etti. Zâhire'nin etrafı kısa sürede yapılarla dolup taşı ve Zehrâ gibi Kurtuba'nın 5 büyük semtinden biri haline geldi. Mansûr, Zâhire civarında bir çok köşk yaptı. Bunlar arasında kendisine nisbetle Münyetü Âmiriyye denilen köşk meşhur olmuştur. İbn Ebî Amir devrinde Kurtuba en geniş sınırlarına ulaştı ve hem genişlikte hem de semtlerinin büyüklüğünde Bağdad'la yarışır hale geldi.³⁴⁷

Hâcib Mansûr döneminde Kurtuba'daki yapılaşma çok ileri düzeye çıktı.³⁴⁸ Bu dönemde şehir doğu-batı yönünde gelişti ve Zehrâ, Zâhire ve Kurtuba'daki yapılar birbiriyle birleşti. Bu dönemde, Zehrâ'dan Zâhire'ye uzanan kandillerle aydınlatılmış bir caddede on mil boyunca yürünebiliyordu.³⁴⁹

³⁴⁴ Hitti, *age*, c. III, s. 843; Yıldız, *age*, c. IV, s. 414-417; Ünlü, c.I, s. 325-326.

³⁴⁵ Humeydî, *age*, s.17.

³⁴⁶ Ünlü, c.I, s. 326.

³⁴⁷ Scales, Peter, C., *The Fall of The Caliphate of Cordoba*, E. J. Brill, Leiden 1994, s. 38-39; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 62.

³⁴⁸ İnan, *age*, c.II, s. 575-576.

³⁴⁹ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 60.

Endülüs'te, Abdülmelik'in vefatı üzerine hâciplik görevine kardeşi Abdurrahman eş-Şancül³⁵⁰ gelmiştir.³⁵¹ Devlet işlerinde pek fazla yeteneği olmayan ve sefahate düşkün olan Abdurrahman'ın davranışları kısa sürede fukahânın ve halkın tepkisini çekmiştir. Bütün tepkilere rağmen Abdurrahman, kendisini Hişam'a veliaht olarak ilan ettirmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Kurtubalılar Abdurrahman'ın Leon seferinde bulunduğu bir sırada **Hişam**'ı halifelik tahtından indirmiş ve yerine **Muhammed el Mehdî**'yi getirmişlerdir. Durumdan haberdar olan Abdurrahman ise Kurtuba'ya geri dönmüş, ancak Mehdî'nin adamları tarafından yakalanarak katledilmiştir.³⁵²

d) Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müstâîn billah

Muhammed el Mehdî'nin tahta çıkmasıyla birlikte bir süredir (366-399/976-1009) Endülüs'te hâkim olan Âmirî diktatörlüğü sona ermiştir. Ancak, Amirî vezirlerinin Endülüs'teki siyâsî ve etnik yapıda yaptıkları değişiklikler ülkeyi bir çöküş ve yıkılış ortamına sürüklemiştir.³⁵³ Bir yanda Berberîler, öte yanda Sakâlibe ve diğer yanda da Kurtuba halkının müdahaleleri Endülüs'teki istikrarı çok hızlı bir şekilde bozmuştur.³⁵⁴ Özellikle Âmirîlerin Kuzey Afrika'dan getirdiği Berberîler Endülüs'teki ihtilaf ve karışıklığın ana sebebi olarak gösterilmiştir.³⁵⁵

Muhammed el-Mehdî Endülüs tahtına çıkar çıkmaz İbn Ebî Âmir'in yaptırdığı Zâhire'yi yerle bir etti ve Endülüs ordusundaki Berberîleri ordudan uzaklaştırdı. Ancak, Mehdî'nin ordudan uzaklaştırdığı Berberîler, kısa süre sonra Kurtuba'dan bazı kişilerin desteğini alarak isyan ettiler. Kastilya kralının desteğini de alan bu isyancı grup 400/1009'da Kurtuba'ya girerek Mehdî'yi yendiler ve Süleyman el- Müstâînbillah'a biat ettiler.³⁵⁶

Kurtuba'da yenilgiye uğrayan Muhammed el-Mehdî Tuleytula'ya çekildi ve çok geçmeden Barcelona ve Urgel kontlarının da desteğini alarak Kurtuba'ya yeniden

³⁵⁰ Abdurrahman'ın annesi Navarra kralı Şanso'nun kızı olduğu için kendisine küçük Şanso anlamında Şancül lakabı verilmiştir. Bkz. Hitti, *age*, c. III, s. 845; Yıldız, *age*, c. IV, s. 429; Algül, *age*, c.III, s. 483.

³⁵¹ Scales, *age*, s. 40-41.

³⁵² Dabbî, *age*, s. 21; Humeydî, *age*, s.17; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 149-150; Scales, *age*, s. 51-52.

³⁵³ Gomez, Emilio Garcia, "Ruina De La Cordoba Omeya", *Al-Andalus*, 1947, vol. XII, Fasc. II, s. 269-273.

³⁵⁴ Scales, *age*, s. 52.

³⁵⁵ Dabbî, *age*, s. 22; Hitti, *age*, c. III, s. 846.

³⁵⁶ Dabbî, *age*, s. 22; Humeydî, *age*, s.17.

girmeyi başardı. Şehirden uzaklaştırılan Müstaîn ve beraberindeki Berberîler Vâdî-i Kebir etrafında toplanarak şehre baskın yaptılar. Bunun üzerine Katalonya askerlerinin şehri yağmalamalarından da rahatsız olan Kurtuba halkı 400/1010 yılında Mehdî'yi öldürdü ve yerine **II. Hişam**'ı tahta çıkardı.³⁵⁷ Bu esnada, 403/1013 yılına kadar şehri kuşatmayı sürdüren Müstaîn Billâh, nihayet bu tarihte Kurtuba'ya girerek tahta çıktı.³⁵⁸ Müstaîn tahta çıktıktan sonra hâciplik ve vezirlik gibi önemli devlet makamlarına Berberîler'i getirdi. Bu durumdan rahatsız olan Kurtubalılar çok geçmeden Müstaîn'den de kurtulmanın yollarını araştırdılar. Nihâyet Kurtuba halkı çareyi Ali b. Hammûd'u davet etmekte buldular.³⁵⁹

e) Hammûdîler ve Son Endülüs Halîfeleri

Berberî idârecilerin baskısından bıkan Kurtuba halkı, Müstaîn'in 4 yıl süren hükümdarlığı döneminde duyduğu rahatsızlık nedeniyle İdrisîlerden Ali b. Hammûd'a bel bağlamıştı.³⁶⁰ Kurtuba halkının teşvik ve desteğini alan Ali b. Hammûd 406/1016 yılında şehre girdi ve halîfeliğini ilan etti.³⁶¹ Ancak Ali b. Hammûd'un iktidarı çok fazla sürmedi ve o da öldürüldü.³⁶² Bununla birlikte, Ali b. Hammûd öldürülse de Hammûdîlerin Endülüs'teki hâkimiyet ve iktidarları 40 yıl kadar sürmüştür. Ali b. Hammûd'un yerine geçen kardeşi Kasım b. Hammûd ve yeğeni Yahyâ b. Ali Endülüs'te uzun süre iktidara hâkim olmuşlardır.³⁶³

Hammûdîler Endülüs tahtına önce **Abdurrahman el-Mürtezâ** (408-410/1017-1019)'yı daha sonra **Abdurrahman el-Müstazhir** (410-414/1019-1023)'i geçirdiler. Müstazhir zamanında Kurtuba karışıklıklarla sarsıldı. Şehirde iç çatışmaların artması sonucunda el-Müstazhir öldürüldü, yerine **Muhammed el-Müstekfî** (414-416/1023-1025) seçildi. Ancak o da bir isyan neticesinde kaçtı ve tahtı **Hişam el-Muted/el-Mu'temîd** (418-422/1027-1031)'e bıraktı. Hişam'ın bazı uygulamalarından rahatsız olanlar ise 422/1031 yılında vezirini öldürünce Hişam da çareyi kaçmakta buldu. Bunun

³⁵⁷ Willis, *age*, s. 557-561.

³⁵⁸ Humeydî, *age*, s. 18-19; Gomez, *agm*, s. 271-272.

³⁵⁹ Dabbî, *age*, s. 24-26; Humeydî, *age*, s.19.

³⁶⁰ Özdemir, "Endülüs", s. 214.

³⁶¹ Humeydî, *age*, s. 19-20; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 152.

³⁶² Ali bin Hammûd'un iktidarı yaklaşık iki yıl kadar sürmüştür. Bkz. Dabbî, *age*, s. 27; Humeydî, *age*, s. 22.

³⁶³ Dabbî, *age*, s. 27-30; Humeydî, *age*, s. 24-25; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 155.

üzerine Kurtuba'nın ileri gelenleri bir araya gelerek halîfeliği bütünüyle ilga etme kararı aldılar.³⁶⁴

Böylece son halîfe Hişam el-Muted'le birlikte Endülüs Emevî hükümdarlığı son bulmuştur. Bu tarihten itibaren Endülüs yarım asırdan fazla bir süre birbirinden bağımsız devletçikler tarafından yönetilirken Kurtuba da eski ihtişamını kaybederek bu devletçiklere bağlı bir şehir haline gelmiştir. Kuzey Afrika'da kurulan Murâbitlar'ın hâkim oluşuna kadar da bu dağınıklık ve parçalanmışlık devam etmiştir.³⁶⁵

D- ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN YIKILIŞINDAN SONRA KURTUBA

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışı, Endülüs'te Tavâif-i Mülûk denilen şehir devletleri döneminin başlangıcını oluşturmuştur. Merkezî iktidarın ortadan kalktığı ve parça parça olduğu bu dönemde Endülüs, kuzeydeki Hıristiyan kralların işgal ve saldırıları için en uygun hale gelmiştir. Zamanla Tavâif emirleri Hıristiyan saldırıları karşısında çaresiz kalmışlar ve Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Murâbitlar devletinden yardım istemişlerdir. Yardım talebine olumlu cevap veren Murâbitlar, kısa sürede Hıristiyan saldırılarını bertaraf etmişler ve Endülüs'e yerleşerek hâkimiyet kurmuşlardır. Daha sonra yine Kuzey Afrika'da ortaya çıkarak Murâbitlar'ı yıkan Muvahhidler uzun bir süre Endülüs'te hükümler olmuşlardır.

XIII. yüzyılın ortalarında artan Hıristiyan saldırıları karşısında tutunamayan Muvahhidler Endülüs'ten çekilmiş ve güney doğu Endülüs'te hâkim olan Gırnata Benî Ahmer Emirliği dışında bütün Endülüs şehirleri Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmiştir. İzlediği başarılı politikalarla yaklaşık iki buçuk asır boyunca Endülüs medeniyeti sancağını taşıyan Benî Ahmer Emirliği de 897/1492'de Gırnata'nın düşmesiyle tarihe karışmıştır. Endülüs'ün son kalesinin de düşüşüyle İberya yarımadasında yaklaşık 8 asır boyunca devam eden Müslüman hâkimiyeti son bulmuştur. Bu tarihten sonra Hıristiyan hâkimiyetinde oldukça zor şartlar altında yaşamaya çalışan Endülüslüler, büyük ölçüde, 1018/1609 yılında onaylanan sürgün kararıyla İberya'dan çıkarılmış ve diğer İslâm ülkelerine göç etmeye zorlanmışlardır.

³⁶⁴ Humeydî, *age*, s. 25-28; Hitti, *age*, c. III, s. 847-848; Gomez, *agm*, s. 274-277.

³⁶⁵ Dabbî, *age*, s. 31-36; Nasrullah, Sa'dûn Abbas, *Devletü'l-Murabûtin fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Ahdü Yusuf bin Taşfin Emîrî'l-Murabûtin*, Daru'n-Nahdatü'l-Arabiyye, Beyrut 1985, s. 58; Wasserstein, David, J, *The Caliphate in The West*, Oxford 1993, s. 34-39.

1. Tavâif-i Mülûk Devrinde Kurtuba

Endülüs Emevî Devlet'i V./XI. yüzyıl başlarında iç karışıklıklar ve iktidar mücadeleleri ile parçalanma sürecine girmiştir. Halîfeliğin 422/1031 yılında resmen ilga edilmesiyle Endülüs coğrafyası tek bir devlet bütünlüğünden uzaklaşmış ve sayıları 20'yi geçen bağımsız şehir devletçikleri/müstakil emirlikler ortaya çıkmıştır.³⁶⁶

Hilâfetin ilgâsı esnasında Endülüs'te kurulan şehir devletleri arasında Cehverîler (Kurtuba), Abbâdîler (İşbiliyye), Hammûdîler (Mâleka), Benî Zinnûn (Tuleytula), Zîrîler (Gırnata) ve Benî Hûd (Saragusta) en büyükleridir.³⁶⁷ Bu şehir devletlerinden Cehverîler, Abbâdîler ve Zünnûnîler Kurtuba üzerinde nüfuz mücadelesi vermişlerdir.

Kurtubalılar, 422/1031 yılında halîfeliğin ilgasına kara verdikten sonra, âlim bir kişi olan Ebu'l- Hazm b. Muhammed İbn Cehver'i şehre yönetici olarak seçtiler.³⁶⁸ Ebu'l-Hazm bir emir ya da sultan gibi davranmak yerine kendisini cemaatin hizmetçisi olarak görmüş ve öyle davranmıştır.³⁶⁹ Nitekim kendisi Kurtuba hâkimi olmasına rağmen oturduğu doğu semtinden (er-Rabâzu's-Şarkî) Kurtuba sarayına taşınmamış ve 435/1044 yılında vefat edene kadar da orada ikamet etmiştir. Ebu'l-Hazm'ın dönemi, tam bir güven, itmi'nan ve huzur devri olmuştur. Uzun süren fitne ve karışıklık döneminden sonra Kurtuba kısa süreli de olsa bir huzur ve refah ortamı yaşamış, ilim kültür ve sanat faaliyetleri artmıştır. Kurtuba'nın çarşı ve pazarları hareketlenmiş ve bu durumu öğrenen Endülüs'ün diğer şehirlerine dağılmış olan Kurtubalılar tekrar kendi şehirlerine dönmüşlerdir.³⁷⁰

Ebu'l-Hazm'ın 435/1044 yılında vefatıyla, yerine oğlu Ebu'l-Velîd Muhammed b. Cehver geçmiştir. Ebu'l-Velîd babasının oluşturduğu huzur, güven ve refah ortamını başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Onun döneminde, Ümeyye eşrâfindan şehirde kalanlar İbnü'l-Mürtezâ adlı bir Ümeyye gencini yönetici yapmak için çalışmaya başlamışlar, bunun üzerine, Ebu'l-Velîd fitnecileri Kurtuba'dan çıkarmış ve Endülüs'ün doğusuna göndermiştir. Dolayısıyla Emevî asıllı kişilerin isyan düşüncelerini ortaya çıkmadan engellemiştir. Bununla birlikte, Ebu'l-Velîd'in daha sonraki yıllarda ortaya koyduğu

³⁶⁶ Humeydî, *age*, s. 30; İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 155.

³⁶⁷ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 151; Hitti, *age*, c. III, s. 850; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 143.

³⁶⁸ İnan, *age*, c. III, s. 21-22; Wasserstein, David J., "Toledan Rule in Cordoba", *Israel Oriental Studies*, Leiden 1993, c. XIII, s. 249.

³⁶⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 146.

³⁷⁰ Wasserstein, *agm*, s. 250; Sâlim, a.g.e., I, 132-133.

davranışlar, Cehverî hükümlerinin sona ermesine yol açmıştır. Kurtuba halkının tepkisini çeken konular arasında Kurtuba'nın yönetimini iki oğlu Abdurrahman ve Abdülmelik arasında paylaşırması başta gelir. Oğullarının görev ve yetkilerini belirleyen Ebu'l-Velîd daha sonra Abdülmelik'i veliaht olarak seçmiş ve halka ilan etmiştir. Bu durum Kurtubalılara istibdat ve saltanatı hatırlatmış ve aşırı tepkilerine neden olmuştur. Bunun sonucunda, Kurtuba'nın ileri gelenleri Cehverî hükümlerine son verip başka alternatif arama yoluna girmişlerdir. Bu tarihten sonra dönemin en güçlü hânedânlarından Benî Zinnûn ve Abbâdîler Kurtuba üzerinde bir nüfûz mücadelesine girmişlerdir.³⁷¹

Cehverîlerden sonra Kurtubaya bir müddet Abbâdîler hâkim olmuştur. Abbâdîler, Endülüs'ün en güçlü şehir devleti olup İşbiliyye başkentleri idi. Ancak Kurtuba bu dönemde de önemini koruduğu için Tuleytula hâkimi İbni Zünnûn şehri ele geçirmeye niyetlenmiş ve bunu başarmıştır.³⁷² Ne var ki, İbni Zünnûn'un Kurtuba'daki hâkimiyeti fazla uzun sürmemiş, 5 ay sonra 467/1075 yılında vefat etmiştir. Bunu fırsat bilen Mu'temid b. Abbâd Kurtuba'ya gelmiş ve yeniden şehri İşbiliyye'ye bağlamıştır. Bu tarihten sonra Kurtuba Abbâdî hükümlerinde tam 17 sene kalmış ve bu durum Murâbî hükümdarı Yusuf b. Taşfin'in gelişiyle sona ermiştir.³⁷³

Tavâif devrinde Kurtuba, vîrân bir şehir görünümündedir. Halîfelik devrinin sonlarında patlak veren karışıklıklar ve iç savaşlar esnasında Kurtuba harabe bir şehir halini almıştır. Zehrâ ve zâhire başta olmak üzere şehirdeki, bütün saray ve köşkler yıkılmış ve talan edilmiştir. Bunun sonucunda Endülüs Medeniyeti'nin beşiği olan Kurtuba, tüm Ortaçağı aydınlatan bir ışık olmaktan çıkmış ve fetih öncesi sadeliğine bürünmüştür. Kurtuba'nın bu dönemdeki görüntüsü, ilk fetih yıllarını andıracak şekilde sade ve basit bir hal almıştır. Tavâif devrinde Kurtuba, diğer Endülüs şehirleri ile bağımlı siyasî olarak koparmıştır. Bu devirde Kurtuba yalnızca kendi başının çaresine bakmaktadır. Diğer şehirler üzerinde bir belirleyiciliği ve üstünlüğü kalmamıştır. Ancak Endülüs halkının hatırasında Kurtuba her zaman müstesna yerini korumaya devam etmiştir. Nitekim bu dönemin akabinde Kuzey Afrika devletleri Murâbîtlar ve

³⁷¹ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 159; İnan, *age*, c. III, s. 25-28.

³⁷² Wassetstein, *agm.*, s. 252-253.

³⁷³ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 1526-158; İnan, *age*, c. III, s. 28-30; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 146.

Muvahhidler Endülüs'e hâkim olduğunda Kurtuba'yı başkent yapmışlar ve ona ayrı bir değer vermişlerdir.

2. Endülüs'te Kuzey Afrika Hâkimiyeti: Murâbitlar ve Muvahhidler

Endülüs coğrafyasının bu bölünmüş ve parçalı hali kuzey Hıristiyanlarının işgal ve saldırıları için uygun bir ortam oluşturmuştur. Merkezî bir yönetimin olmamasını fırsat bilen İspanyol krallar, Endülüs'teki devletçikleri birer birer yok etmek suretiyle yarımadayı bütünüyle ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Ancak, Hıristiyan krallıklar bu yayılma hedeflerini gerçekleştirmede başarısız olmuşlar ve Kuzey Afrika'da peşpeşe kurulan iki Müslüman devletin (Murâbitlar ve Muvahhidler) yardım ve müdahalesi sayesinde uzun bir süre (yaklaşık bir buçuk asır) Endülüs topraklarına girememişlerdir.³⁷⁴

Abbâdî hükümdarı el-Mu'temid, Kastilya kralı VI. Alfonso'nun yağma, talan ve saldırıları karşısında Kurtuba'da 13 Endülüs emirinin imzaladığı bir davet mektubunu Murâbit hükümdarı Yûsuf b. Taşfin'e gönderdi ve yardım istedi.³⁷⁵ Bunun üzerine daveti kabul eden Yûsuf, ordusuyla Endülüs'e geçerek ilerledi.³⁷⁶ Bu durumdan haberdar olan Alfonso da ordusuyla onun üzerine yürüdü. Nihayet 479/1086 yılında Batalyevs (Badajoz) yakınındaki Zellâka mevkiinde VI. Alfonso'nun askerleriyle Yûsuf b. Taşfin'in ordusu karşı karşıya geldiler. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Hıristiyan ordusu büyük bir hezimete uğradı ve Alfonso 300 askeri ile kaçarak kurtulmayı başardı.³⁷⁷

Tarihe Zellâka adıyla geçen bu savaş sonucunda Murâbitlar Endülüs'ün kontrolünü ellerine almışlar ve Hıristiyan işgalini uzun bir süre daha ertelemişlerdir.³⁷⁸ Murâbitlar, Hıristiyanların elinde kalan Tuleytula ve Saragusta'daki Benî Hûd idâresi dışında Endülüs'ün tümüne hâkim olmuşlardır.³⁷⁹

³⁷⁴ Özdemir, Mehmet, "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 27-28.

³⁷⁵ Nasrullah, *age*, s. 66-75; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 160.

³⁷⁶ Haccî, *age*, s. 391-392.

³⁷⁷ Nasrullah, *age*, s. 77-91; Haccî, *age*, s. 391-392; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 165.

³⁷⁸ Endülüslüler Zellâka savaşını Kâdisiyye ve Yermuk savaşları ile aynı derecede görmüşlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nasrullah, *age*, s. 95-97; Özdemir, "Endülüs", s. 215; Şeyban, Lütfi, *Reconquista*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 149-154.

³⁷⁹ Dabbî, *age*, s. 42.

Murâbitlar yaklaşık yarım asır boyunca Endülüs'te hüküm sürmüş ve Hıristiyanlarla sık sık savaşlar yaparak yayılmalarını önlemişler, Müslüman topraklarına yapılan saldırıları bertaraf etmişlerdir.³⁸⁰ Bu konuda, Endülüs'te önemli yeri olan Murâbit hükümdarları arasında Yûsuf b. Taşfin, Ali b. Yûsuf ve Taşfin b. Ali zikredilebilir.³⁸¹ Bununla birlikte, Berberî yöneticilerin tavırları Endülüs'ün yerli halkı arasında (Müslüman/Mozarap) sürekli bir hoşnutsuzluk sebebi olmuştur.³⁸² Zamanla Endülüs'teki itibar ve saygınlıklarını yitiren Murâbitlar, Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Muvahhidler tarafından yıkılmış ve 540/1146 yılında Endülüs Muvahhidlerin kontrolüne geçmiştir.³⁸³

Murâbitlar'ı yıkarak onların yerine geçen Muvahhidler, Endülüs'te bir çok problemle karşı karşıya kalmışlardır. Her şeyden önce, kendileri gibi Berberî olan Murâbitlar yenilgiyi bir türlü kabullenmemişler ve Hıristiyan kralların da desteklerini alarak sık sık Muvahhid idâresine başkaldırmışlardır. Diğer taraftan Endülüs halkı Berberîlere karşı sürdürdüğü olumsuz tavrını Muvahhidlere karşı da devam ettirmişler ve hiçbir zaman tam olarak benimsememişlerdir.

Bununla birlikte, yaklaşık bir asır boyunca Endülüs'e hâkim olan Muvahhidler, bir taraftan kuzeydeki İspanyol kralları ile başarılı bir şekilde mücadele ederlerken, diğer taraftan da Endülüs'te birlik ve düzeni sağlamışlardır. Nitekim Muvahhidler döneminde gerçekleşen Erek/Arak (Alarcos) savaşı, Endülüs'te Reconquista hareketi karşısında Müslümanlara önemli bir avantaj sağlamıştır.³⁸⁴ Ayrıca bu dönemde - Murâbitlardan farklı olarak- eğitim, mîmârî ve sanata oldukça önem verilmiş ve bizzat hükümdarlar destek vermişlerdir. Bu devirde Endülüs eski parlak günlerini yeniden yaşamış ve yükseliş devrinin kültürel ortamını tekrar yaşama şansı elde etmiştir.

Muvahhidler döneminin şaşaası ve görkemi çok fazla sürmemiş, Endülüs bu sefer de Haçlı askerlerinin saldırısına maruz kalmıştır. XIII. asır başlarında Avrupa'da gittikçe yükselen Haçlı ruhu, doğuda olduğu gibi batıda da Müslümanlar karşısında

³⁸⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 166.

³⁸¹ Nasrullah, *Devletü'l-Murabîtin*, s. 151-179; Dendeş, İsmet Abdüllatif, *Devru'l-Murabîtin fi neşri'l-İslâm fi Garbi İfrikiya*, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, İskenderiyye 1988, s. 130-132.

³⁸² Murâbitlara karşı Endülüs'te ortaya çıkan isyanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şeyban, *Reconquista*, s.186-188.

³⁸³ Nasrullah, *Devletü'l-Murabîtin*, s. 101-151; Şeyban, *Reconquista*, s.190-194.

³⁸⁴ Erek savaşı İslâm tarihçileri tarafından Murâbitlar döneminde gerçekleşen Zellâka savaşına benzetilmiştir. Bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 176-178; Şeyban, *Reconquista*, s. 263.

Hıristiyanlar'a önemli bir avantaj sağlamıştır. Sınır boylarında Hıristiyan akınları gittikçe artmıştır.

Nihayet Muvahhid hükümdarı Muhammed 609/1212 yılında bir ordusuyla Hıristiyanlara karşı yola çıkmış ve Sierra Morena sıra dağlarının eteğinde Hısn el-Ukban (Las Navas de Tolosa) denilen mevkide büyük bir Haçlı ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. İki ordu arasında meydana gelen savaşta İslâm ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır.³⁸⁵ Savaştan kurtulmayı başarabilen Muhammed ise Merakeş'e kaçarak zevk ü sefa içinde yaşamaya başlamıştır. Bu savaştaki yenilgiden sonra Muvahhid hükümdarları Endülüs'ü Kuzey Afrika'dan yönetmeye devam etmişler ve çok geçmeden Endülüs'teki bütün etkinliklerini yitirmişlerdir.³⁸⁶

Murâbitlar ve Muvahhidlerin hüküm sürdüğü yaklaşık iki asır boyunca Kurtuba'nın fizikî yapısında ne gibi değişiklikler olduğu konusunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak yine de bir takım bilgilerden yola çıkarak bazı kanaatlere varmak mümkündür. Berberî ayaklanması sonrasında Kurtuba'da yerleşim alanının oldukça daraldığı ve verimli arazilerin çorak ve kuru hale geldiği söylenebilir. Bu dönemde yerleşim yeri olarak yalnızca el-Medînetü'l-Vüstâ, el-Medînetü's-Şarkıyye ile Garbiyye'nin bazı kısımları ve Şekunde semti kullanılmıştır.³⁸⁷

Dolayısıyla bu dönemde yerleşim alanı olarak Vâdî-i Kebîr'in iki tarafının yoğun olduğunu, şehrin diğer kısımlarının fakir ve sakin kaldığı söylenebilir. Ancak yine de Muvahhid hükümdarları Kurtuba'nın şa'şaa ve güzellikleri karşısında hayran kalmışlardır. O dönemde Kurtuba, caddelerinin genişliği, havasının mutedil oluşu, Vâdî-i Kebîr ve yüksek binaları ile dikkati çekmekte ve diğer şehirlere fark atmaktadır.

Murabıtlar devrinde Kurtuba'da bazı köşkler yapılmıştır. Bunlar arasında Murabıtların Kurtuba valisi tarafından yaptırılan Münyetü Zübeyr şehrin meşhur ve önemli yapıları arasındadır. Bu sarayın bahçesi ve güzellikleri şiirlere konu olmuştur. Muvahhidler devrinde de Kurtuba'da bir takım saraylar yapılmıştır. Bunların en meşhurlarından birisi şehrin dışında yapılan Kasru's-Seyyid'dir. Meşhur Mâlekâlî

³⁸⁵ Şeyban, *Reconquista*, s. 275-280.

³⁸⁶ Hitti, *age*, c. III, s. 869-870; Şeyban, *Reconquista*, s. 297-299.

³⁸⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 227.

mühendis el-Hâc tarafından nehir üzerine yapılan bu saraydan Endülüslü şâirler övgüyle bahsederler.³⁸⁸

Endülüslü edebiyatçı Ebû Bahr Safvan b. İdris, bir defasında emîr Abdurrahman b. Yûsuf'la şehirlerin üstünlükleri ve farklılıkları üzerine konuşuyor ve bu arada Kurtuba'dan da bahsediyor. O, bu konuşmasında Kurtuba'nın diğer Endülüs şehirlerinden daha eski ve daha hayırlı olduğunu, Kurtuba halkının da diğerlerinden daha hayırlı olduklarını söyleyerek diğerlerini kınıyor.³⁸⁹

Hicârî, Kurtuba'nın bu devirdeki durumunu aşağıdaki mısralarla çok güzel bir şekilde tasvir etmiştir: “Mervânîler devrinde Kurtuba İslâm'ın kubbesi, varlıkların en seçkinlerinin toplandığı ve Mervânî halifeliğinin istikrar bulduğu yerdir. Mudar ve Yemen kabilelerinin hülâsası orada toplanmıştır. Ziyâret ona yapılır, çünkü o yer kürenin merkezi ve ulemânın madenidir. Kurtuba'nın Endülüs'teki konumu, başın cesetteki yeri gibidir. Nehri, nehirlerin en güzelidir. Etrafı merâlarla kuşatılmış ve çiçeklerle bezenmiştir. Kuşlar etrafında ötüşüyor, öküzler böğürüyor, çiçekler tebessüm ediyor. İki küpesi olan Zehrâ ve Zâhire kralların, nimetlerin ve sevinçlerin merkezi...”³⁹⁰

Yukarıdaki satırlar, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra uzun bir zaman geçmiş olsa bile Kurtuba'nın seçkin bir yere sahip olduğunu ve güzelliklerini koruduğunu göstermektedir. Murâbıt ve Muvahhid hükümdarlarının Endülüs'e hâkim olduklarında Kurtuba'yı başkent yapmaları şehrin önemini korumaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

3. Kurtuba'nın Hıristiyanlar Tarafından İşgâli

Muvahhidler'in İspanya'dan uzaklaşarak buradaki hâkimiyetlerini büyük ölçüde yitirmeleri ile Endülüs yeniden birleştirici bir merkezî idâreden yoksun ve parçalanmış bir hale gelmiştir. Bu durum, Müslüman topraklarını Haçlı saldırıları karşısında oldukça savunmasız ve korunaksız bir konuma sokmuştur. Nitekim çok geçmeden, Hıristiyan orduları karşısında Endülüs şehirlerinin bir kısmı savaşarak bir kısmı ise sulh ile teslim olmuşlar ve birer birer elden çıkmışlardır.

³⁸⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 228.

³⁸⁹ Makkarî, *age*, c.I, s. 172.

³⁹⁰ Makkarî, *age*, c. I, s. 153.

Kastil kralı III. Fernando 633/1236'da Kurtuba'yı, 639/1241'de Mâleka'yı, 644/1246'da Ceyyan ve Mürsiye'yi ve 646/1248'de de İşbiliye'yi ele geçirmiştir. Aragon kralı ise 635/1238'de Valensiye'yi almıştır. XIII. asrın ortasına gelindiğinde, Endülüs'te mevcut olan üç büyük devletten İşbiliye'deki Beni Hud ve Valensiye'de kurulan Beni Zeyyân bütünüyle Hıristiyanların kontrolü altına girmiş, yalnızca Gırnata Beni Ahmer emirliği uzun bir süre daha yarımada tutunabilmiştir. Bu şekilde Endülüs'ün geri kalan bütün bölgeleri Hıristiyanların eline geçmiştir.³⁹¹

İlk olarak Kastilya kralı VII. Alfonso, Muvahhid idaresindeki Kurtuba'yı almak için 40.000 kişilik bir orduyla şehri muhâsara etti. Bu esnâda şehri savunan komutan Ebu'l-Gamr es- Sâib idi. Durumdan haberdar olan ve Merakeş'de bulunan Abdü'l-Mümin b. Ali, Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Yağmûr komutasında bir destek kuvveti gönderdi. Kastilya ordusu ise bu durumu öğrenince üç gün süren kuşatmayı kaldırdı ve geri çekildi.³⁹²

Yahyâ b. Yağmûr, Kurtuba ve İşbiliye'ye vali olarak atandı. Daha sonra Abdülmü'min, 549/1154 yılında onu azlederek yerine Ebû Yezîd b. Bekit'i getirdi. Onun akabinden 553/1158 yılında Kurtuba ve İşbiliye'ye Ebû Ya'kûb Yûsuf vali oldu. Bu dönemde Kurtuba birincil konumunu İşbiliye'ye devretmişti. Ancak yine de bir çok konuda önde idi. Ebû Ya'kûb, Kurtuba ulemâsından ders almış, edebiyat, felsefe ve dilbilimi öğrenmişti. İbn Rüşd'ün de talebesi olan Ebû Ya'kûb, oğlu Ebû Yahyâ'yı Kurtuba'ya vali olarak atadı. Ebû Yahyâ Kurtuba'ya çok önem verdi ve Vâdi-i Kebîr'in kıyısında kendisi için bir köşk yaptırdı. Ancak, Kurtuba'nın Ebû Yahyâ devrindeki sükûnet ve refahı çok sürmedi ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan iktidar kavgaları Kurtuba'nın işgaliyle sonuçlandı.³⁹³

Muvahhid hükümdarlarından el-Mustansır'ın 620/1223 yılında vefatıyla ülkede bir iktidar kavgası başladı. Bu durum Hıristiyan kralları Endülüs'ü işgal etme konusunda cesaretlendirdi. Zâten Muvahhid hükümdarı Nâsır'ın 609/1212 yılında Vâkı'atü'l-İkâb (Las Navas de Tolosa) savaşındaki yenilgisinden sonra Hıristiyanlar güçlerini artırmışlardı. O tarihten itibaren Muvahhid hükümdarları Endülüs'ten uzak durmaya çalışmışlardır. Muvahhidlerin iç kavgalara girmesini fırsat bilen Hıristiyan

³⁹¹ Sâlim *Kurtuba*, c. I, s. 149-154.

³⁹² İnan, *age*, c. II, s. 418.

³⁹³ Sâlim, a.g.e., I, 149-150.

orduları 620/1223'lerde Endülüs'ü işgal etmeye ve şehirleri teker teker almaya başladılar.³⁹⁴

Hristiyan istilâsı sırasında Benî Hûd sülalesinden Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Hûd, Endülüs'ün güney doğusunda bir çok şehri elinde tuttuğu gibi İşbiliye ve Kurtuba'yı da nüfûzu altına almıştı. Ancak bu durum çok fazla sürmedi. Nihâyet 632/1235 yılında Kastilya ve Leon kralı III. Fernando Kurtuba'yı kuşattı ve öncelikle "Şarkiye" denilen doğu semtine girdi ve burada karargâh kurdu.³⁹⁵

Kastilya ordusu Kurtubalıların şiddetli savunması karşısında şehir merkezine hemen giremedi ve yaklaşık dört ay boyunca şehri muhâsara etti. Bu esnâda Kurtubalılar İbn Hûd'a haber gönderip yardım isterken, Kastilyalılar da destek istediler. Ancak İbn Hûd yardım gönderemezken, Hristiyan ordusu gelen askerlerle güçlendi. Nihayet Kurtubalılar kuşatmaya daha fazla dayanamayıp 23 Şevvâl 633/30 Haziran 1236'da şehri teslim ettiler.³⁹⁶

Hristiyan ordusu şehre girince Kurtuba Câmîine haç işaretini asarken Kurtuba Sarayı'na da Kastilya bayrağı çektiler. Bu esnada Müslüman halk şehri terk ederek başta Gırnata olmak üzere Endülüs'ün diğer şehirlerine dağıldılar.³⁹⁷

4. Endülüs Müslümanlarının Son Kalesi: Gırnata Benî Ahmer Emîrliği

Kurtuba'dan sonra İşbiliye gibi Endülüs'ün büyük şehirleri birer birer Hristiyanların eline geçti. Bu târihten sonra Endülüs'te faaliyet gösteren yalnızca iki devlet kaldı. Birisi Gırnata Benî Ahmer hânedânı olup güney doğu Endülüs'ü Hristiyan istilâsından iki asır kadar uzak tutabildi. Diğeri ise Fas'ta kurulan Merinî Devleti'dir. Uzun yıllar Merinîler Endülüs'e girerek Hristiyan topraklarını yağmalamış, bu esnâda Kurtuba'yı da defalarca muhâsara etmişler ve Hristiyanlara göz açtırmamışlardır. Benî Ahmer hükümdarları da bu konuda zaman zaman Merinîlerle birlikte hareket etmiş ve İspanyol orduları ile savaşlar yapmışlardır.³⁹⁸

³⁹⁴ Sâlim, a.g.e., I, 151.

³⁹⁵ İnan, *age*, c. II, s. 418; Sahibzada, Mesud Hasan, *History of Muslim Spain*, Lahore 1991, s. 342-343. Şeyban, *Reconquista*, s. 304; Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 89.

³⁹⁶ Lomax, Derek W., *The Reconquest of Spain*, London 1978, s. 144-147; Sâlim, a.g.e., I, 152-153.

³⁹⁷ İnan, *age*, c. II, s. 425; Şeyban, *Reconquista*, s. 306-307.

³⁹⁸ Sâlim, a.g.e., I, 154-155.

Muhammed b. el-Ahmer en-Nâsırî tarafından kurulan Benî Ahmer Hânedânî Hıristiyan devletlere karşı izlediği başarılı politikalarla yaklaşık iki buçuk asır kadar (629-898/1232-1492) İber yarımadasında tutunmayı başarmıştır.³⁹⁹ Gırnata, Endülüs'ün son kalesi olarak şehirleri işgal edilen Müslüman halk için bir sığınma yeri olmuştur. Nüfusu kısa sürede Kurtuba'nın yükseliş devrindeki sayısına yaklaşan Gırnata, Kurtuba'da yaşanan Endülüs medeniyetinin de yeniden ve en parlak bir şekilde yaşanmasına sahne olmuştur.⁴⁰⁰

Güneydoğu Endülüs'te yaklaşık 1800 km'lik bir sahil şeridini kapsayan Beni Ahmer Hânedânî'nda 21 hükümdar gelmiştir. Bu hükümdarlar arasında Muhammed el-Ahmer, Muhammed el-Fakîh, Nasr b. Muhammed, Ebu'l-Velid İsmail, Ebu'l-Haccac Yûsuf, Muhammed b. Yûsuf ve Ebu Hasan Ali en meşhurlarıdır.⁴⁰¹

Aragon kralı Ferdinand ile Kastil kraliçesi İzabella'nın 873/1469 yılında evlenmeleri neticesinde iki ülkeyi birleştirme kararı almaları İspanya Hıristiyanlarını Müslümanlar karşısında daha güçlü bir konuma yükseltmiştir.⁴⁰² Bu durumun farkına varan Hıristiyan orduları Benî Ahmer topraklarına saldırarak yavaş yavaş ele geçirmeye başlamışlardır. Bu esnada Benî Ahmer devleti ise taht kavgaları nedeniyle oldukça güçsüz ve zayıf durumda idi. Müslümanların bu korunmasız durumundan istifade eden Hıristiyan krallar sürdürdükleri planlı bir işgal hareketi sonucunda 895/1490 yılına gelindiğinde Gırnata dışındaki bütün Müslüman şehirlerini ele geçirmişlerdir.⁴⁰³

Bu tarihten itibaren Gırnata şehri sıkı bir kuşatma altına alınarak dış dünya ile irtibatı kesilmiştir. Etrafındaki çember iyice daralan Gırnatalılar, Kuzey Afrika ve Osmanlı Devleti'nden de bekledikleri yardım ve desteği elde edemediler. Nihayet Müslümanlar 897/1492 yılında belirli şartlarla şehri teslim etmeye karar verdiler.⁴⁰⁴

³⁹⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 186; Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 93.

⁴⁰⁰ Simonet, Don Francisco Javier, *Descripcion Del Reino De Granada Bajo La Doninacion De Los Nasaritas*, Imprenta Nacional, Madrid 1860, s. 22.

⁴⁰¹ Gırnata Benî Ahmer hükümdarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, *age*, c. VIII, s. 95-115.

⁴⁰² Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 96.

⁴⁰³ Hitti, *age*, c. III, s. 875-878; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 189, 191.

⁴⁰⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 197; Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 96.

Gırnata'yı ele geçiren Ferdinand ve İzabella ikilisi anlaşma şartlarına uymadılar ve kısa süre sonra yarımada'daki İslâm izlerini yok etmek için seferberlik başlattılar.⁴⁰⁵

Engizisyon adı verilen bu zorla Hıristiyanlaştırma ve toplu yok etme politikası 1018/1609 yılına kadar şiddetli baskılarla sürdürüldü.⁴⁰⁶ Nihayet bu tarihte III. Filip tarafından yayınlanan bir genelge ile İspanya'ya dağılmış olan sayıları 3.000.000 civarındaki Müslüman'ın derhal yarımada'dan çıkarılması ve sürülmesi emredilmiştir. Zor şartlar altında ülkelerinden sürülen Endülüs Müslümanlarının önemli bir kısmı Kuzey Afrika'ya giderek yerleşirken bir kısmı yolculuk esnasında ölmüş ve az bir kısmı da Osmanlı gemileri ile Anadolu'ya getirilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Agapida, Fray Antonio, *A Chronicle of the Conquest of Granada*, (Editör.Washington Irving, Arapçaya tercüme eden Hani Yahya Nasri), İntişarü'l-Arabî, London/Beyrut 2000, S. 405-413; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 205.

⁴⁰⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c.I, s. 209-218.

⁴⁰⁷ İspanya'dan en son göç eden Endülüs Müslümanlar, oldukça sıkıntılı bir yolculuk yaşamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bir bilgi için bkz. Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Moriskoların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1999. Ayrıca bkz. Hitti, *age*, c. III, s. 880-882.

İKİNCİ BÖLÜM
FİZİKÎ VE İDARÎ YAPI

A- YERLEŞİM ALANLARI VE FİZİKÎ YAPILAR

1. Yerleşim Alanları

a) Coğrafi Konum

İslâm tarihçileri IV. İklimde⁴⁰⁸ bulunan Endülüs'ü doğu, batı ve orta olmak üzere üç bölgeye ayırmışlardır.⁴⁰⁹ Doğusunda başlıca Mürsiye (Murcia), Belensiye (Valencia), Dâniye (Denia) ve Sehle (Albarracin) şehirleri bulunurken batısında İşbiliye (Sevilla), Mâride (Merida), Uşbûne (Lisbao) ve Şilb (Silves) şehirleri yer alır. Ortasında ise, başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün önemli şehirlerinden Gırnata (Granada), Tuleytula (Toledo), Ceyyân (Jaen), Meriyye (Almeria) ve Mâleka (Malaga) bulunur.⁴¹⁰

Kurtuba, Seville nehri vasıtasıyla güneyde Akdeniz'e ulaşırken kuzeyde de ana ticaret yollarından Via Augusta'ya bağlanır.⁴¹¹ Şehrin denizden yüksekliği 100 ile 123 metre (320–370 feet) arasında değişir.⁴¹² Şehir kuzeyden Kurtuba Dağı'na (Cebel-i Arûs)⁴¹³, güneyden ise Vâdî-i Kebir (Baetolupis/Guadalquivir)⁴¹⁴ nehrine bitişirken batısında Zujar Vâdîsi, doğusunda ise Fahs al-Bellût (Guadalmez) Vâdîsi yer alır.⁴¹⁵ Şehrin kuzeyinde meraları, bağları ve zeytin ağaçlarıyla zengin dağlar uzanırken aynı

⁴⁰⁸ İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları kuzey yarım küreyi 7 ana bölgeye (Seb'atü Ekâlîm) ayırmışlardır. Ekvator çizgisinden kuzeye doğru paralel bir şekilde sıralanan bu bölgeler içinde 3.ve 4. İklimler umrânın en yoğun olduğu yerlerdir. Bkz. Himyerî, Muhammed bin Abdülmü'min, *er-Ravdü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984, s. 32.

⁴⁰⁹ Makkarî, *age*, c.I, s. 136.

⁴¹⁰ Kaynaklarda Kurtuba ile diğer Endülüs şehirleri arasındaki mesafe ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Bkz. İdrîsî, Şerîf, *Sifatü'l-Mağrib ve Arzi's-Sûdân ve Mısr ve'l-Endelüs*, (Nüzheti'l-Müştâk fi İftirâki'l-Âfâk adlı eserin bir bölümüdür), E. J. Brill, Leiden 1966, s. 212-213; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 41; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: M.J.De. Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 89; (İbn Rüsteh, *Kitâbu A'lâki'n-Nefise*, E.J.Brill, Apud 1967, c. VII, s. 354-355; Makkarî, *age*, c.I, s. 165-167; Kalkaşandî, *age*, c.V, s. 219.

⁴¹¹ Hitti, Philip K., *Capital Cities of Arab Islam*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973, s. 135.

⁴¹² Seybold, C. F., "Cordoba", *First Encyclopaedia of İslâm*, Leiden 1987, Vol. II, s. 877; Irwing, *age*, s.100.

⁴¹³ Himyerî, *age*, s. 456; Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J. Brill, Leiden 1967, s. 233.

⁴¹⁴ Himyerî, *age*, s. 458; İbn Rüsteh, *age*, c. VII, s. 354; Meri, Josef W., *Medieval Islamic Civilization*, Routledge, Newyork/London, 2006, vol. 1, s. 175; Irwing, *age*, s. 6; Atî, Muhammed İbrahim, Endelüs: *Târîhu Hükûmet-i Müslimîn der Avruba*, Behmen Mâh, Tehrân 1320, s. 92.

⁴¹⁵ Hammâd, Muhammed Abdullah, "et-Tahdîdü'l-Umrânî li-Müdüni'l- Endelüs el- İslâmiyye", *Al-Andalus*, Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-Âmme, Riyad 1996, vol. 3, s. 102.

şekilde güneyinde de zeytinlikler, meyve bahçeleri, çiçekler ve kuşlarla dolu bir vadi bulunur.⁴¹⁶

Kurtuba şehri, Kurtuba Dağı'nın (Cebel-i Arûs) eteğinde geniş bir düzlükte kurulmuştur. Bu dağ, Kurtuba'nın kuzeyinde uzanan Cebelü's-Sevdâ (Sierra Morena)⁴¹⁷ sıra dağlarından birini oluşturur ve üzüm, zeytin gibi çeşitli ağaçlarla kaplıdır. Başta gümüş olmak üzere değerli madenleriyle meşhur olan şehrin kuzeyindeki dağdan beyaz ve kırmızı mermer çıkarılır.⁴¹⁸

Vâdî-i Kebir –fetihten önce Baetis ve bugünkü adıyla Guadalquivir- Endülüs nehirleri içinde Arapça isimlendirilen biricik nehir⁴¹⁹ olup batıya doğru akarak güney İspanya'daki en önemli tabii yolu oluşturur. Cebel-i Şekûre (Segura de la Sierra)'den doğan bu nehir daha sonra iki büyük kola ayrılır. Onlardan birisi doğuya doğru akarak Mürsiye (Murcia)'ye kadar uzanır. Batıya doğru akan diğer kol ise Kurtuba ve İşbiliye (Sevilla)'ye uğradıktan sonra Atlas Okyanusu'na dökülür. Ayrıca bu kol da el-Vâdî'l-Ahmar (Guadalimar) ve Vâdî Bilun (Gudal Bullon) gibi bir çok küçük kola ayrılır.⁴²⁰

Vâdî-i Kebir, Endülüs nehirleri içinde deniz ticaretinin en fazla ve en yoğun olduğu yerdir. Nehir kanalıyla Kurtuba şehri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Nehrin kenarında kurulmuş olan şehir, nehir ticaretinin nimetlerinden istifade etmiş ve diğer Endülüs şehirlerinden daha şanslı olmuştur. Sahil şehirlerinden Kurtuba'ya gelen eşyalar küçük gemilerle İşbiliye (Sevilla)'ye taşınıyor ve oradan da mahallî tüccarlar aracılığıyla diğer şehirlere dağıtılıyordu.⁴²¹

Kurtuba, İspanya'da ziraat üretimin en fazla yapıldığı bölgelerden olup verimli ve mahsulü bol olan bir araziye sahiptir. Tarım üretiminin ve tarımın yoğun olarak yapıldığı yer ise Kurtuba'nın güneyindeki el-Kambanya (La Campania) denilen kısımır. Zeytin ziraatında öne çıkan bu bölgede sabun ve yağ endüstrisi kurulmuştur.⁴²²

⁴¹⁶ Makkarî, *age*, c. I, s. 460; Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed bin Hâris bin Esed el-Kayravânî, *Kudâtu Kurtuba*, Dâru'l-Mısriyye, yrsz 1966, s. 6; Amîd, *age*, s. 187; Sâlim, Seyyid Abdülazîz, *Tarihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, s. 292-293.

⁴¹⁷ Atî, *age*, s. 92.

⁴¹⁸ Ziyâ Paşa, *age*, s. 492.

⁴¹⁹ Makkarî, *age*, c. I, s. 458.

⁴²⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 16.

⁴²¹ Constabl, *age*, s. 61-62.

⁴²² Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 16.

İberya yarımadasının orta yerinde ve ana ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Kurtuba, bu yönüyle stratejik bir konuma sahiptir. Bölgedeki en eski yollardan birisi Kartaca kültüründe Herakl yolu diye bilinir. Urbûne (Narbonna)'yi Kartaca'ya bağlayan bu yol Berşelûne (Barcelona), Tarrakûne (Tarakonna), Belensiye (Valencia) ve Şâtibe (Jativa)'den geçer. Daha sonra bu yol İmparator Agustus tarafından Şâtibe (Jativa)'den Kastelûne (Kastellon)⁴²³'ye kadar uzatılmıştır. Buradan Kurtuba'ya ulaşan yol, ikiye ayrılarak Vâdî-i Kebir'in iki tarafından devam eder ve oradan da İstece (Ecija) ve İşbiliye (Sevilla)'ye uğrayarak Kâdis (Cadiz)'e ulaşır ve orada son bulur.⁴²⁴

Fetihten sonra Müslümanlar iç taşımacılıkta bu Roma yolunun bazı kısımlarını kullanmışlardır. Kullanılmayan bazı bölümleri ise atıl kalmıştır. Nitekim İslâmî dönemde Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras) Endülüs'ün Kuzey Afrika'ya geçiş köprüsü olunca Kâdis (Cadiz) eski önemini yitirmiştir. Buna bağlı olarak Kurtuba'dan başlayıp Cezîretü'l-Hadrâ'ya ulaşan bir başka Roma yolu, daha yoğun olarak kullanılmıştır. Bu nedendir ki Kurtuba'nın güneye açılan kapısına Bâbü'l-Cezîre ismi verilmiştir. Agustus yolunun bir başka kolu da Kurtuba'yı Vizigotların başkenti Tuleytula'ya bağlar. el-Hamrâ'dan başlayan bu yol, Tuleytula (Toledo)'ya uğrar ve oradan da Sarakusta (Zaragoza) ve Berşelûne (Barcelona)'ye uğrayarak Tarrakûne (Taraconna)'de ana yolla birleşir.⁴²⁵

b) Şehrin Surları, Burçları ve Kapıları

Kurtuba şehri surlarla çevrili olduğu gibi kuzey-doğu ve batı taraflarında ayrıca hendek de bulunmaktadır. Surların ve hendeklerin uzunluğu konusunda tarihçiler ihtilâf etmişlerdir.⁴²⁶ Günümüzde yapılan araştırmalarda kadîm şehri (el- Kasabatü'l-Atîka) çevreleyen surun uzunluğu 4 km olarak tespit edilmiştir. Aynı şekilde ilk olarak 189/805 yılında Hakem er-Rabazî tarafından açtırılan hendeğin uzunluğu konusunda kaynaklarda 14 ve 22.5 km şeklinde iki farklı rivayet bulunmaktadır.⁴²⁷

Eski Kurtuba'yı çevreleyen Roma surları Endülüs vâlisi Semh b. Mâlik el-Havlânî tarafından restore edilmiş ancak vilâyet devrindeki yapılaşma karşısında fazla

⁴²³ Endülüs kaynaklarında ayrıca Kaştâle (Kastil), Kaştâliye (Kastilya) biçiminde de kullanılmıştır.

⁴²⁴ Azîzürrahman, Seyyid, *The Story of Islamic Spain*, Goodwork Books, New Delhi 2002, s. 402-403.

⁴²⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 164-165.

⁴²⁶ Bkz. İbn Havkal, *age*, s. 112; Makkarî, *age*, c.I, s. 458, Amîd, *age*, s. 190.

⁴²⁷ Ziyâ Paşa, *age*, s. 491-492.

ayakta duramamıştır.⁴²⁸ Fetih sonrası akın eden göçlerle şehrin surları batı ve kuzeyden açılmıştır. Önce Arap ve Berberîler, daha sonra ise Şamlıların gelmesiyle özellikle batı surları önemli ölçüde tahrib olmuştur. Bunun sonucunda vilâyet devrinde meydana gelen iç karışıklıklarda şehir oldukça savunmasız bir hale gelmiştir.⁴²⁹

Bu durumun farkına varan Abdurrahman ed-Dâhil, Endülüs Emevî Devlet'ini kurduktan sonra yeni bir sur yapmaya karar vermiş ve 150/767 yılında şehrin surlarını yenilemiştir. Hakem döneminde Kurtuba'nın surları tekrar yenilenmiş ve 189/804 yılında şehrin etrafı hendekle çevrilmiştir.⁴³⁰ Ayrıca fitne ve karışıklık döneminde Kurtuba'yı dışarıdan gelebilecek saldırılardan korumak amacıyla bir sur daha yapılmıştır. Rabazların etrafını çevreleyen bu sur, Abdurrahman eş-Şencul tarafından yaptırılmış ve etrafı da hendekle çevrilmiştir.⁴³¹ Ancak, Kurtuba'nın sur ve kapılarından yalnızca İsbiliye kapısı ile Roma surlarının bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.⁴³²

Fitne döneminde Kurtuba'nın etrafı kerpiçten yapılan bir surla çevrilmiş ve bu surun 4 tarafı da burçlarla desteklenmiştir. Sayıları 207 olan bu burçlar kare veya dikdörtgen biçiminde yapılmıştır. Bu burçlardan doğu tarafında bulunan bir tanesi vardır ki büyüklüğü ile diğerlerinden ayrılır. Neredeyse bir kale büyüklüğünde olan bu burç, savaş esnasında şehir halkı için bir sığınak vazifesi görmüştür. Kurtuba şehrinin meşhur yapıları arasında olan bu burç aynı bölgedeki mahalleye de ismini vermiş ve burası "Rabazü'l-Burc" diye anılmıştır. Aynı şekilde "Makberetü'l-Burc" denilen mezarlık da ismini buradan almıştır. Kurtuba, Kastilya ordusu tarafından istila edildiğinde bu burç hala ayakta idi. Hıristiyan askerler ilk önce burayı alarak karargâh edinmişler ve daha sonra bütün şehri ele geçirmişlerdir.⁴³³

Kurtuba'nın surlarından açılan kapılarının sayısı fetih esnasında beş tane iken hilâfet devrinde bu sayı yediye çıkmıştır.⁴³⁴ Sonradan eklenen iki kapıdan birisi Âmir el-Kureşî kapısıdır ve Kureyş kabristanına ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla 302/915

⁴²⁸ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 102.

⁴²⁹ Amîd, *age*, s. 195.

⁴³⁰ Amîd, *age*, s. 196.

⁴³¹ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 103.

⁴³² Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 166.

⁴³³ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 218.

⁴³⁴ İbn Havkal, *age*, s. 113; Hammâd, *agm*, vol. III, s. 103. Makdisî, şehrin kapılarının beş tane olduğunu söylemiştir. Bkz. Makdisî, *age*, s. 233.

yılında açılmıştır. İkinci kapı ise, doğu surlarının güneyinde açılmış olan Bâbü'l-Cedîd ya da Bâbü Saragosta'dır.⁴³⁵

Şehrin güneyinde ve kuzeyinde birer, doğusunda iki, ve batısında üç kapı bulunmaktadır. Güneydeki kapı şehrin en büyük kapısıdır ve Bâbü'l-Kantara, Bâbü'l-Cisr, Bâbü'l-Kıbelî, Bâbü'l-Cezîre, Bâbü's-Sûre, Bâbü'ş-Şikâl, Bâbü'l-Vâdî ve Bâbü'l-Mihce gibi isimlerle anılır. Doğu tarafındaki iki kapıdan Birincisi, fetihten sonra açılan Bâbü'l-Cedîd ya da Bâbü Saragosta adı verilen kapıdır. İkinci kapı ise, Bâbü Abdülcebbar'dır. Bu kapı şehrin ana caddesini (Sikke-i Uzmâ) Roma'ya bağladığı için Bâbü Rûmîyye ve Tuleytula'ya açıldığı için de Bâbü Tuleytula isimlerini de almıştır. Şehrin kuzeyinde Bâbü'l-Yehûd denilen ve Yahudi mahallesine açılan bir kapı daha vardır. Bu kapı ayrıca Bâbü'l-Hüdâ, Bâbü Liyon, Bâbü Talbîre ve Bâbü'l-Cevfi gibi isimlerle de anılır. Kurtuba'nın batı tarafındaki 3 kapıdan birincisi, Bâbü İşbiliye ya da Bâbü'l-Attârîn, İkincisi, Bâbü'l-Cevz ya da Bâbü Batalyevs'tir. Üçüncü kapı ise, fetihten sonra açılan Bâbü Âmir el-Kureşî'dir.⁴³⁶

Halîfe Abdurrahman en-Nâsır devrinde şehrin kapıları güçlendirilmiştir. Ayrıca 301/914 yılında iç kapılar yapılmış ve demirden sağlam kilitler kullanılmıştır. Diğer taraftan, fitne döneminde Erbâz'ın güvenliği için yapılan yeni surların doğu tarafında üç kapı açılmıştır. Bu kapılardan birisi doğu surunun güneyinde açılan Bâbü'l-Hadîd'tir. Diğerleri ise, Sikke-i Uzmâ ile Remle arasında açılan Bâbü'l-Ferec ve Bâbü Abbas'tır.⁴³⁷

c) Şehrin Alanı

Kurtuba, Vâdî-i Kebir'in kuzey yakasında ve Cebel-i Arûs'un eteğinde kurulmuştur. Şehrin sınırları batıda İşbiliye, doğuda Ceyyan ve kuzeyde Cebel-i Arûs'un yüksekliklerine kadar uzanır.⁴³⁸

Kurtuba'daki yerleşim yerlerinin fetih esnasında kapladığı alan diğer birçok ortaçağ şehri gibi çok fazla büyük değildir. Kadîm Kurtuba'yı çevreleyen surların

⁴³⁵ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Dâru Sâdır, Beyrut 1957, c. IV, s. 324; Kalkaşandî, *age*, c. V, s. 219; Azîzürrahman, *age*, s. 407.

⁴³⁶ Makkarî, *age*, c.I, s. 465; Himyerî, *age*, s. 458; Amîd, *age*, s. 197-199; Ziyâ Paşa, *age*, s. 493; Atî, *age*, s. 94; Moin, Mumtaz, "Cordova As An Intellectual Centre in Muslim Spain", *The Proceedings of The Pakistan History Conference Seventeenth Session 13-17 February 1977*, Karachi 1981, s.129.

⁴³⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 171.

⁴³⁸ Fikrî, *age*, s. 175.

uzunluğu 4 km'yi geçmemekte olup yaya olarak yaklaşık bir saatlik bir sürede şehrin etrafı dolaşılabilir. ⁴³⁹ Ancak Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti olduktan sonra bir takım göçlerle şehrin nüfusu hızla artmış ve eski şehir 4 yönden genişleyerek hilâfet devrinde çok geniş bir alana yayılmıştır. ⁴⁴⁰

Fetih esnasında Kurtuba'nın ortası bir surla ayrılmıştı. Şehir, biri batı ve diğeri doğu olmak üzere iki yerleşim yerinden oluşuyordu. ⁴⁴¹ Batı kısmında, devlet daireleri ile orduya ait binalar bulunuyordu. ⁴⁴² Bu kısım İslâmî dönemde Kasaba, Medînetü'l-Ulyâ, Medînetü'l-Vüstâ ya da Kubbetü Kurtuba şeklinde çeşitli adlarla anılmıştır. Doğu kısmı ise, halkın yaşadığı ve el-Medînetü'l-Atîka, Medîne ya da Şarkiyye denilen bölümdür. ⁴⁴³ Bu kısmın tam ortasından düz ve kaldırım döşeli bir yol geçer. Sikketü'l-Uzmâ, Mihcetü'l-Uzmâ (Via Augusta) denilen bu yol İspanya'yı Roma'ya bağlayan ana yollardandır. ⁴⁴⁴

Fetih esnasında küçük bir şehir olan Kurtuba, yarımada'nın fethini tamamlamak üzere gelen mücahid gruplarla Vilâyet devrinde büyümüş ve gelişmiştir. Şehrin İslâmî dönemde genişlemesi daha çok doğu ve batı yönlerinde gerçekleşmiştir. Kuzeyde sıradağlar, güneyde ise Vâdî-i Kebîr şehrin bu yönlerde ilerlemesini engelleyen doğal çizgiler olmuştur. Hilâfet devrinde Zehrâ ve Zâhire, etrafında yapılan binalarla birbirine bitişmiş ve şehrin iki tarafı arasında 10 mil uzunluğunda aydınlatılmış bir yaya yolu yapılmıştır. ⁴⁴⁵

Önceleri Kurtuba etrafı surla çevrili bir yerleşim yerinden oluşurken zamanla bu eski şehrin etrafında dört ayrı yerleşim alanı oluşmuş ve her birinin de kendisine ait

⁴³⁹ Müslüman Kurtuba aslen Roma Cordoba'sı üzerine kurulmuştur. Roma Cordobası ile ilgili tarihi bilgiler çok olmasına rağmen yerleşim yerleri ve sınırları konusunda kesin bir bilgi bulunamamıştır. Ancak, bilinen en önemli kalıntı, caminin yerindeki o dönemden kalma kilise kalıntısıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Balbas, *age*, s. 31-32.

⁴⁴⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 167.

⁴⁴¹ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 102.

⁴⁴² Amîd, *age*, s. 188.

⁴⁴³ Şehrin bu şekilde ikili ayrımı Roma'nın klasik ayrımına benzetilmektedir. Yani yöneticiler şehrin batı tarafında yaşarken halk doğu tarafında yaşamaktaydı ve bu durum halk ile yöneticiler arasındaki mesafeyi koruduğu gibi aynı zamanda da pekiştirmiştir. Bu durum Gotlar zamanında da devam etmiş ve Kurtuba halkı Got yöneticilerine her zaman mesafeli olmuştur. bkz. Hüseyin Munis, *age*, s. 180.

⁴⁴⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 163-164.

⁴⁴⁵ Nitekim kaynaklarda, bu dönemde Kurtubalıların kandil ışıkları altında 10 mil yürüdüğü söylenmektedir. Bkz. İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, (Tahkik: J. H. Kramers), (İkinci Basım), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 111; Makkarî, *age*, c.I, s. 456; Ziyâ Paşa, *age*, s. 492.

mahalleleri olmuştur. Hilâfet devrinde Kurtuba'daki mahallelerin (Erbâz) sayısı toplam 21'e çıkmış ve şehrin yerleşim alanı oldukça genişlemiştir.⁴⁴⁶

Murâbitlar ve Muvahhidlerin Endülüs'te hüküm sürdüğü yaklaşık iki asır boyunca Kurtuba'nın fizikî yapısında ne gibi değişiklikler olduğu konusunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu dönemdeki genel duruma bakılarak bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Nitekim bu dönemde, Berberî ayaklanmaları sonrasında Kurtuba'da yerleşim alanı oldukça daralmış ve verimli araziler çorak ve kurak hale gelmiştir. Bu dönemde yerleşim yeri olarak yalnızca el-Medînetü'l-Vüstâ denilen eski şehir, el-Medînetü'l-Atîka denilen eski kasaba ve el-Medînetü'l-Garbiyye'nin bazı kısımları ile güneydeki Şekunde kalmıştır.⁴⁴⁷

Yıkılış devrinde Kurtuba'da yerleşim daha çok Vâdî-i Kebir'in iki yakasında yoğunlaşmış ve şehrin batı ve kuzey yönleri zayıf kalmıştır. Bununla birlikte Murâbit ve Muvahhid hükümdarları Kurtuba'nın şaşaasına, binalarının yüksekliğine ve bahçelerinin güzelliğine hayran kalmışlardır. Ayrıca yine bu dönemde şehirde bazı saray ve köşkler de inşa edilmiştir. Murâbitlar'ın Kurtuba vâlisi tarafından yaptırılan Münyetü Zübeyr ile Muvahhidler devrinde yapılan Kasru's-Seyyid şiirlere konu olacak derecede meşhur olmuştur.⁴⁴⁸

d) *Şehrin Bölümleri (Müdün, Erbâz, Dürûb)*

Kurtuba ismi Endülüs'te üç ayrı idârî bölüm için kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi ve en kapsamlısı "Kûretü Kurtuba" ya da "İklîmi Kurtuba" adı verilen Kurtuba bölgesidir. Buna göre Kurtuba, Endülüs'ü oluşturan yedi bölgeden birisidir. Diğer altı bölge ise; İşbiliye (Sevilla), Batalyevs (Badajoz), Şilb (Silves), Bâce (Beja), Üşbûne (Lisboa) ve Mâleka'dır. Bu yedi bölgenin her biri çok sayıda şehirden oluşmaktadır. Kurtuba bölgesinin şehirleri 11 tanedir ve şunlardır: Kurtuba, Bülkûne (Balcuna), el-Kusayr (Alkosair), el-Müdevver (Almodovar del Rio), Murâd, Kûzne, Gâfik (Gafic), İsticce (Ecija), Kabra (Cabra), Estabbe (Estepa) ve Yüsâne (Lucana). Kurtuba şehri ise

⁴⁴⁶ Makkarî, *age*, c.I, s. 465-466; Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

⁴⁴⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 227.

⁴⁴⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 228.

beş kısma ayrılmaktadır. Bu beş kısımdan biri olan şehrin merkezi de Kurtuba olarak isimlendirilmiştir.⁴⁴⁹

Bu çalışma bütünüyle Kurtuba bölgesiyle değil, yalnızca Kurtuba şehri ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla, burada beş kısmı olan Kurtuba şehri ile her bir kısmın içerdiği mahalleler üzerinde durulacaktır.

Kurtuba, birbirinden surlarla ayrılmış beş ayrı semtten (*Müdü*)⁴⁵⁰ oluşmaktadır.⁴⁵¹ Her bir semtin câmisi, çarşısı ve Kâdisı bulunur.⁴⁵² Bu semtlerden birincisi şehrin merkezini oluşturan *Medîne*'dir. Mescidü'l-Câmi ve Kantara'nın bulunduğu bu kısım *el-Medînetü'l-Vüstâ*, *Kasaba* ve *el-Kasabatü'l-Atika* diye de isimlendirilir.⁴⁵³ Diğer dört semt ise bunun etrafında yer alır. Güneyde ve Vâdî-i Kebir'in karşı tarafında *Şekunde*, doğuda *Medînetü'z-Zâhire*, kuzeyde *Rusâfe*, batıda ise *Medînetü'z-Zehrâ* yer alır.

Medîne, fetih esnasında surlarla çevrili idi. Yıkılmış olan bölümlerini vâli Semh b. Mâlik el-Havlânî tuğla ile tamir etmiştir. Daha sonra bu kısım Abdurrahman ed-Dâhil devrinde 149/766 yılında taşlarla restore edilmiştir. *Medîne*, dikdörtgen şeklinde olup doğu-batı istikametinde yaklaşık 1,5 km uzunluğa sahipken, kuzey-güney uzunluğu ise 1km civarındadır. *Medîne*, iki mahalleden (Rabaz) oluşur. Bunlardan birisi Kurtuba Câmii'nin (el-Mescidü'l-Câmi) bulunduğu güney kısmı, diğeri ise kuzeyde kalan yerdir. Her iki mahallenin de kendisine ait yönetici ve güvenlik görevlileri vardır.⁴⁵⁴

Medîne'nin (kadim şehir) güneyinde Kantara'ya açılan ve Bâbü'l-Kantara denilen bir kapısı vardır. Aynı şekilde kuzeyinde Bâbü'l-Hüdâ adında bir kapı bulunur. Bu iki kapı, el-Mihcetü'l-Kübrâ⁴⁵⁵ denilen bir ana cadde ile birbirine bağlanır. *Medîne'nin*, bunların dışında doğu suruna açılan beş kapısı daha bulunmaktadır. Bu surun nehre yakın kısmındaki kapıya Bâbü'l-Cedîd, kuzeyde kalan kapıya ise Bâbü İbni

⁴⁴⁹ Bölge, şehir ve semt olarak Kurtuba'nın kısımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makkarî, *age*, c.I, s. 456-457; İbn Saîd, *age*, c.1, s. 35-36.

⁴⁵⁰ Kaynaklarda Kurtuba'nın semtleri şehir (*Medîne/Müdü*) şeklinde isimlendirilmiştir. Bu semtlerin her birisi camisi, çarşısı, hamamı ve yöneticisiyle İslâm tarihçilerinin şehir tasnifine uymaktadır. Bu nedenle, şehir (*Medîne*) denilmiş olması muhtemeldir. Ancak, bu çalışmada sözü edilen şehirlerin bugün daha çok ilçe ya da semtlere denk geldiği düşünülmüş ve semt kelimesi tercih edilmiştir. Bkz. İdrîsî, *age*, s. 208.

⁴⁵¹ Hilâl; Subh, *age*, s. 31.

⁴⁵² Himyerî, *age*, s. 456; Makkarî, *age*, c.I, s. 558; Amîd, *age*, s. 191; Hilâl; Subh, *age*, s. 31.

⁴⁵³ Mûnis, *age*, s. 57; Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

⁴⁵⁴ Amîd, *age*, s. 199-200.

⁴⁵⁵ Himyerî, *age*, s. 458; Azîzürrahman, *age*, s. 409; Hammâd, *agm*, vol. III, s. 103.

Abdilcebbar denilir. Diğer üç kapı ise batı suruna açılır. Bunlardan nehre yakın olanı Bâbü İşbiliye ve Bâbü'l-Attarin diye isimlendirilir. Kuzeydeki kapıya ise Bâbü Âmir el-Kureşî adı verilir. Her iki kapının ortasında bulunan üçüncü kapı Bâbü'l-Cevz, Bâbü Batalyevs ve Bâbü'l-Müdevver gibi isimler alır. Halife Abdurrahman en-Nâsır bu kapıların hepsini güçlendirmiş ve her biri için de birer iç kapı yaptırmıştır.⁴⁵⁶

Fetihten sonra Kurtuba'ya İslâm dünyasından ve diğer Endülüs şehirlerinden gelenlerle şehrin nüfusu hızla artmıştır. Zamanla yerleşim alanı surların dışına taşmış ve Medîne'nin doğusunda *Doğu Yakası (el-Canibü's-Şarkî) veya Doğu Şehri (el-Medînetü's-Şarkîyye)*⁴⁵⁷ denilen yeni bir semt kurulmuştur. İlerleyen zamanlarda veya sonraları bu iki semti birbirine bağlayan ve Bâbü Cezîreti'l-Hadrâ denilen bir kapı açılmıştır. Ayrıca, iki semt arasında Şıblar? adında bir de müşterek çarşı kurulmuştur. Bu çarşı Zahire semtine giden yol üzerinde bulunmaktadır.⁴⁵⁸

El-Medînetü's-Şarkîyye, altı mahalleden (Rabaz) oluşmaktadır. Bunlar Şıblar, Fırın Beril, el-Burc, Münyetü Abdullah, Münyetü'l-Muğire ve Zâhire'dir. Semtin etrafı surlarla çevrili olup üç kapısı vardır. Bu kapıların isimleri şöyledir: Bâbü Abbas, Bâbü'l-Ferec ve Bâbü'l-Hadîd.⁴⁵⁹

Kurtuba, aynı şekilde kuzeye doğru da genişlemiş ve burada *Rusâfe* adı verilen üçüncü bir semt kurulmuştur.⁴⁶⁰ Kadîm şehre, Bâbü'l-Hüdâ denilen bir kapı ile bağlanan *Rusâfe'nin* Bâbü'l-Hüdâ ya da Bâbü'l-Yehûd, Mescidü Ümmi Seleme ve Rusâfe adı verilen üç mahallesi vardır.⁴⁶¹

Kurtuba, doğu ve kuzey istikametinde genişlediği gibi batı yönünde de uzamış ve burada *Garbiyye* denilen dördüncü bir semt kurulmuştur. Abdurrahman en-Nasır'ın bu bölgede 325/937 yılında inşa ettiği Medînetü'z-Zehra sarayı ile birlikte semtin adı Zehrâ olarak da meşhur olmuştur.⁴⁶² Zehrâ sarayından sonra burası hızla gelişmiş ve yapılar kadîm şehirle birleşmiştir. *El-Medînetü'l-Garbiyye* aynı zamanda Kurtuba'nın

⁴⁵⁶ Makkarî, *age*, c.I, s. 465; Himyerî, *age*, s. 456.

⁴⁵⁷ Bugün de Cordoba şehrinde burası *Ajerquia* adı ile anılmaktadır.

⁴⁵⁸ Münis, *age*, s. 57.

⁴⁵⁹ Fikrî, *age*, s. 171.

⁴⁶⁰ İbn Havkal, *age*, s. 112-113.

⁴⁶¹ Abdurrahman ed-Dâhil Resafe şehrini kurmuş ve kendisi için burada bir de Münye yaptırmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *age*, c. IV, s. 324.

⁴⁶² Balbas, Leopoldo Torres, "Aspectos De Las Ciudades Hispanomusulmanas", *Revista*, 1954, vol. II, s. 82-83.

en fazla büyüyen, nüfusu ve genişliği en çok artan şehri olmuştur.⁴⁶³ *El-Medînetü'l-Garbiyye* dokuz mahalleden oluşmaktadır: er-Rekkâkîn, Mescidü's-Şifâ, Mescidü Sürûr, Balâtu Muğîs, Hammam el-Elbirî, es-Sicnü'l-Kadîm, er-Ravzü'l-Muhdes, Mescidü'l-Kehf ve Havânîtü'r-Reyhânî.⁴⁶⁴

Kurtuba'yı oluşturan beşinci semt ise *Şekunde*⁴⁶⁵ olup kadîm şehrin güneyinde ve nehrin karşı tarafında kurulmuştur. Burası aynı zamanda er-Rabazü'l-Kıbelî diye de isimlendirilmiştir. *Şekunde*, çok fazla büyümemiş olup yalnızca bir mahalleden oluşmaktadır.⁴⁶⁶ Burası, aynı zamanda *Makberetü'r-Rabaz* denilen şehrin en büyük mezarlıklarından birisinin bulunduğu kısımdır. Hakem b. Hişam'ın yaptırdığı *Münyetü Aceb* bu bölgede yer almaktadır.⁴⁶⁷ *Şekunde*, Endülüs halifelerinden Hakem b. Hişam tarafından yıktırılıp terk edilmiş bir halde bırakılmış ve daha sonraki halifeler de onu izleyerek burada yapılaşma ve şehirleşmeye müsaade etmemişlerdir.

Kurtuba'yı oluşturan beş semtin toplam 21 mahallesi vardır.⁴⁶⁸ Bu mahallelerin beş tanesi orada bulunan mescidlerin ismini almıştır. Bunlar, Mescidü's-Şifâ, Mescidü'l-Kehf, Mescidü's-Sürûr, Mescidü'r-Ravza ve Mescidü Ümmi Seleme'dir. Diğer taraftan Havânîtü'r-Reyhânî ve er-Rekkâkîn gibi bazı mahalleler de o bölgede bulunan çarşıların isimlerini almıştır.⁴⁶⁹

Kurtuba'nın semtleri ve her bir semtte yer alan mahalleler şunlardır:

1. El-Medînetü'l-Garbiyye (Zehrâ)
 - a) Havâmîtü'r-Reyhânî
 - b) Er-Rakkâkîn
 - c) Mescidü'l-Kehf
 - d) Balât-ı Muğîs
 - e) Mescidü's-Şifâ
 - f) Hammâmü'l-Elbirî (Beledî)
 - g) Mescidü's-Sürûr (er-Ravzu'l-Muhdes)

⁴⁶³ Fikrî, *age*, s. 172.

⁴⁶⁴ Fikrî, *age*, s. 172.

⁴⁶⁵ Şekunde bazı eserlerde Şikande biçiminde ifade edilmiştir.

⁴⁶⁶ Amîd, *age*, s. 190.

⁴⁶⁷ Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

⁴⁶⁸ Amîd, *age*, s. 191; Hammâd, *agm*, vol. III, s. 102; Moin, *agm*, s. 129.

⁴⁶⁹ Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

- h) Es-Sicnü'l-Kadîm
- i) er-Ravzü'l-Muhdes
- 2. El-Medînetü'ş-Şarkiyye (Zâhire)
 - a) Şiblar (Fahsu'n-Nâûre)
 - b) Fırın Berrîl?
 - c) El-Burc
 - d) Münyetü Abdullah
 - e) Münyetü'l-Muğîre
 - f) Ez-Zâhire
- 3. El-Medînetü'l-Vüstâ (Kurtuba)
 - a) El-Kasabatü'l-Atîka (Kasaba)
- 4. El-Medînetü'l-Cenûbiyye (Şekunde)
 - a) Şekunde
 - b) Münyetü Aceb
- 5. El-Medînetü'ş-Şimâliyye (Rusâfe)
 - a) Bâbü'l-Yehûd
 - b) Mescidü Ümmi Seleme
 - c) Er-Rusâfe⁴⁷⁰

e) *Kenar Mahalleler (Münyetün/Münâ):*

Endülüs emîr ve halîfeleri ile ileri gelenler, şehrin/surların dışında istirahat edebilmek için bir çok köşk ve evler inşa etmişlerdir. Önceleri dağınık olarak yapılan sayfiye amaçlı bu yapılar zamanla yerleşimci sayısındaki artışa paralel olarak birbirlerine yaklaşmışlardır. Münye adı verilen bu evler kısa sürede bitişik mahallelere dönüşmüş ve Kurtuba'yı büyük şehir haline getiren beş semtin ilk nüveleri olmuştur.⁴⁷¹

Kurtuba dışında kurulan ve daha sonra kalabalık yerleşim merkezi olan bu münyelerden birisi Münyetü Âmir b. Haşim el-Kureşî'dir. Bu münyenin etrafı zamanla yapılarla çevrilmiş ve daha sonra burası Benî Abdi'd-Dâr Mahallesi olmuştur. Şehrin batısında kurulan bu yer, Kanât-ı Âmir diye de bilinir. Bir diğeri ise Balât-ı Muğîs'dir.

⁴⁷⁰ Makkarî, *age*, c.I, 465-466; Amîd, *age*, s. 200-201; Azîzürrahman, *age*, s. 407; Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

⁴⁷¹ Amîd, *age*, s. 196.

Kurtuba'yı fetheden komutan Muğîs er-Rûmî'nin ikamet ettiği bu münye, etrafında gelişen yapılaşma sonrası şehrin önemli mahallelerinden birisi haline gelmiştir.⁴⁷²

İlk başta köşk olarak yapılan ve daha sonra birer mahalle olan münyelerin çoğu hilâfet devrinde Berberî ve Sakâlibe'nin yerleşmesiyle birer semt (Rabaz) haline gelmiştir. Bu münyelerin en meşhurları arasında şunlar sayılabilir: Münyetü'r-Rusâfe, Münyetü Nasr, Münyetü'n-Nâûre, Fahsü'l-Muttarîf, Münyetü Abdullah, Münyetü Aceb, Münyetü Muğîre, Münyetü Erhâ Nâsîh ve Münyetü Necdeh.⁴⁷³

f) *Şehrin Cadde ve Sokakları*

Kurtuba'da birbiri ile kesişen iki ana cadde bulunmaktadır. Bu caddelerden birisi es-Sikketü'l-Uzmâ ya da el-Mihcetü'l-Uzmâ adıyla anılır. Kuzeyde Bâbü'l-Hüdâ'dan başlayan bu yol, şehrin tam ortasından geçerek güneyde Bâbü'l-Kantara'da son bulur. Aynı şekilde doğuda Bâbü Abdilcebbar'dan başlayıp batıda Bâbü Ebi Amir'de biten Feccü'l-Mâide adında ikinci bir cadde daha vardır.⁴⁷⁴

Şehrin ortasında birbiriyle kesişen bu iki ana cadde biri kuzey-güney diğeri doğu-batı ekseninde olmak üzere şehri böler. El-Mihcetü'l-Uzmâ güneyde Kurtuba Camii ile Kurtuba Sarayı arasından geçer. Bu cadde şehrin –dolayısıyla- çarşının ortasından geçmektedir ve çok dar olduğundan Hakem devrinde bazı dükkânlar yıkılarak genişletilmiştir.⁴⁷⁵

Kurtuba'nın Sikke-i Uzmâ ve Feccü'l-Mâide dışında iki ana caddesi daha vardır. Bunlardan birisi ez-Zükâkü'l-Kebîr'dir ve doğu kapılarından birisi olan Bâbü'l-Cedîd'ten başlayarak Remle'ye kadar uzanır. Diğeri ise Vâdi-i Kebîr'in doğu tarafında ve sahil boyunca uzanan Remle yoludur. Bu iki caddeden birçok sokak ve patika ayrılır.⁴⁷⁶

Şehrin kapıları gece yarısından sonra kapatılır ve sokaklarda yalnızca gece boyunca şehrin güvenliğini sağlayan Derrâbîn denilen güvenlik görevlileri dolaşırlardı. Şehrin sokaklarının her birisinin ismi vardır. Özelliklerine göre Derb, Rahbe, Zükâk, Mihce ve Süveyka gibi sıfatlarla anılan bu sokaklardan bazılarının isimleri şöyledir: Derb-i İbni Şerahil, Derbi'z-Zeccâlî, Derb-i Fadl b. Kâmil, Derb-i Ebi'l-Eşheb, Derb-i

⁴⁷² Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 168.

⁴⁷³ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 168.

⁴⁷⁴ Amîd, *age*, s. 190.

⁴⁷⁵ Himyerî, *age*, s. 458.

⁴⁷⁶ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 103.

İbni Zeydûn, *Derb-i Benî Fatîs*, *Derb-i Ebi'l-Eshâb*, *Mihcetü Fehrun*, *Ezikkatü Dahîm*, *Şıblar*, *Rahbetün Âziretün*, *Rahbetü İbni Dirhemeyn*, *Rahbetü Ebbân*, *Rahbetü Handân*, *Süveykatü'l-Kums*, *Süveykatü İbni Nusayr* ve *Süveykatü İbni Ebi Süfyan*.⁴⁷⁷

2. Ana Yapılar

a) *Kurtuba Sarayı (Kasru'l-Hilâfe)*

Saray, şehrin güney batısında surlara bitişik bir yerdedir.⁴⁷⁸ Bugün mevcut olan saray (Alcazar), hilâfet devrinde olduğundan daha küçüktür. Roma vâlilerinin kaldığı bu saray, Endülüs vâlileri tarafından da vilâyet merkezi olarak kullanılmış, ancak Abdurrahman ed-Dâhil 168/784 yılında yeni bir saray yaptırarak oraya yerleşmiş ve 4 yıl sonra vefat ettiği yerde defnedilmiştir.⁴⁷⁹

Endülüs emîr ve halîfeleri el-Kasru'l-Kebir denilen Kurtuba sarayını yenilemek ve güzelleştirmek için bir hayli uğraşmışlardır. Zamanla halîfeler, sarayın içinde kendileri, vezirler ve müzisyenler için ayrı köşkler yaptırmışlardır.⁴⁸⁰ Diğer taraftan, Endülüs hükümdarları Emevî ve Abbâsî hükümdarları gibi şehrin dışında ve ona yakın bir mevkide dinlenebilecekleri Zehra ve Zahire gibi köşkler ve münyeler yapmışlardır. Ancak Kurtuba sarayı devlet işlerinin karara bağlandığı bir yer olarak her zaman önemini ve değerini korumuştur.

Kurtuba sarayı çok geniş bir alanı kaplamakta olup içerisinde birçok köşkler ve geniş bahçeler bulunmaktadır. İki kısımdan oluşan sarayın doğu tarafında divan odaları bulunurken batı tarafında halîfe ve yakınlarının kaldığı köşkler ve aynı zamanda bahçeler vardır. Saray içindeki köşklere el-Kamil, el-Müceddid, el-Hayr ya da el-Hâir, ez-Zâhî, el-Maşûk, el-Mübarek, er-Reşîk, et-Tâc, el-Bedî ve Es-Sürûr gibi isimler verilmiştir.⁴⁸¹

Sarayın bir çok kapısı bulunmaktadır.⁴⁸² Bunların en meşhur olanları Bâbü's-Sidde ve Bâbü'l-Câmi'dir. Bâbü's-Sidde ya da Bâbü's-Sathü'l-Müşrif, güney kapılarından birisi olup Abdurrahman el-Evsat tarafından açılmıştır. Bâbü'l-Cinân ya da

⁴⁷⁷ Balbas, "Aspectos...", s. 95; Fikrî, *age*, s. 178; Sâlim, *age*, s. 170.

⁴⁷⁸ Himyerî, *age*, s. 458.

⁴⁷⁹ Amîd, *age*, s. 193.

⁴⁸⁰ Nâci, *age*, s. 426.

⁴⁸¹ Makkarî, *age*, c.I, s. 464; Nâci, *age*, s. 427; Moin, *agm*, s. 129.

⁴⁸² İbn Havkal, *age*, s. 112.

Bâbü'l-Vadî isimleri de verilen bu kapı, sarayın ana kapılarından ve nehire açılır. Sarayın en önemli kapısı ise kuşkusuz şehrin ana caddesine (el-Mihcetü'l-Uzmâ) açılan Bâbü'l-Câmi'dir. Halîfeler bu kapıdan mescide gidip gelirler ve yine bu kapı önünde, cuma günü belirli bir vakitte halkın şikâyetlerini dinlerlerdi.⁴⁸³

Güney tarafında açılan diğer iki kapıdan biri Bâbü'l-Adl, diğeri ise Bâbü'l-Hadîd'tir. Bâbü'l-Kurye ile Bâbü's-Sînâa, sarayın kuzeyde kalan kapılarıdır. Ayrıca, kuzey tarafında Bâbü'l-Melik denilen bir başka kapının daha olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir.⁴⁸⁴

b) Kurtuba Câmii (el-Mescidü'l-Câmi)

Müslüman fâtiher, ele geçirdikleri yerlerde eski dînî ve sosyal merkezlerin üzerine kendi medeniyetlerini kurmuşlardır. Bunu yaparken de genellikle İslâm şehrinin –dolayısıyla İslâm medeniyetinin- bir şiarı olmak üzere her şehirde bir ulucâmi (câmi-i kebir/mescidü'l-câmi) inşa etmişler ya da şehrin en büyük tapınağını câmiye çevirmişlerdir.⁴⁸⁵ Aynı şekilde Kurtuba fethedilince ilk iş olarak bir ulucaminin yapılmasına karar vermişlerdir. Bunun için de şehrin merkezinde bulunan kilise⁴⁸⁶ ikiye bölünerek yarısı Hıristiyanlara yarısı da Müslümanlara ibadet için tahsis edilmiştir. Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanılan bu cami, Müslüman nüfusu arttıkça ek bölmeler yapılmak suretiyle genişletilmiştir. Bu mescid (Kurtuba Câmii), diğer şehirlerin fethinde olduğu gibi burada da fetihden sonra yapılan ilk iş olmuştur.⁴⁸⁷

Kurtuba Câmii, Kurtuba sarayının doğusunda ve Kantara'nın kuzeyinde bulunur. Câmi ile sarayın arasından el-Mihcetü'l-Uzmâ denilen ana cadde geçer. Kurtuba Câmii şehirdeki diğer yapılardan alanının genişliği, sağlamlığı ve güzel görünüşü ile bariz bir şekilde ayrılır. Endülüs hükümdarları câmiye özel bir önem vermişler ve sık sık değişiklikler yaparak câminin yenilenmesine ve genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.⁴⁸⁸

⁴⁸³ İbn Havkal, *age*, s. 112; Makkarî, *age*, c.I, s. 464-465.

⁴⁸⁴ Makkarî, *age*, c.I, s. 464-465.

⁴⁸⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 77-78; Moin, *agm*, s. 129.

⁴⁸⁶ Bu kilisenin adı Arapça kaynaklarda Şent Bencent (Saint Vincent) olarak geçmektedir. Bkz. Zekî, *agm*, c. VII, s. 43.

⁴⁸⁷ İbn Havkal, *age*, s. 113; Makkarî, *age*, c.I, s. 560-561; Amîd, *age*, s. 193.

⁴⁸⁸ İdrîsî, *age*, s. 208.

Kurtuba Câmii, Endülüs Müslümanları için önemli bir ziyaretgâh olmuştur. Bu nedenle, el-Câmiu'l-Mübarek ve el-Câmiu'l-Mükerrem gibi isimlerle anılmıştır. Kurtubalılar ve bütün Endülüslüler için Kadir gecesinde bu câmide düzenlenen törenin müstesna bir yeri vardır. Her yıl Kadir gecesinde Endülüs'ün her tarafından insanlar akın akın buraya gelir ve düzenlenen dînî törene katılırdı. Daha sonra kendi şehirlerine geri döndüklerinde Kurtuba şehrinin ve Kurtuba Câmiinin güzelliğini anlatır dururlardı. Diğer taraftan Endülüs şairleri Kurtuba'nın dört şey ile diğer şehirlerden üstün olduğunu söylemişlerdir. Bunlar Zehrâ, Kantara, Kurtuba Câmii ve ilimdir.⁴⁸⁹

Abdurrahman ed-Dâhil, Kurtuba'da Müslüman nüfus artınca 168/170 yılında şehirde yaşayan Hıristiyanları Kurtuba Câmiinin yalnızca Müslümanlar tarafından kullanılması konusunda -yükü miktarda para ve hediyelerle- ikna etmiştir. Daha sonra kiliseye ait olan kısmı da katmak sûretiyle câmiyi genişletmiştir. Bazı tarihçiler bu nedenle Kurtuba Câmiinin ed-Dâhil tarafından sözkonusu tarihte kurulduğunu söylerler.⁴⁹⁰

Kurtuba Câmii, Endülüs Emevî Devlet'inin yıkılışına kadar 3 defa restore edilerek genişletilmiştir.⁴⁹¹ İlk olarak Abdurrahman el-Evsat devrinde 234/849 yılında,⁴⁹² ikinci olarak da Hakem el-Mustansır döneminde 354/965 senesinde Kurtuba Câmiinin güney tarafına ekler yapılarak câmi genişletilmiştir. Üçüncü yenileme ve genişletme Mansûr b. Ebî Âmir devrinde 377/987 yılında ve bu sefer doğu tarafında gerçekleştirilmiştir. Kurtuba Câmiinin güneyinde Vâdî-Kebir, Kantara ve güney surları bulunurken, batısında da el-Mihcetü'l-Uzmâ denilen yol geçiyordu. Bu münasebetle, Mansûr doğu tarafında bulunan ev ve dükkânları satın alarak câmiyi genişletmiştir.⁴⁹³

Hıristiyanlar tarafından Kurtuba istilâ edilince Kurtuba Câmii katedrale çevrilmiş ve bir çok kısmı tahrip edilmiştir. Ayrıca, Hıristiyan krallar tarafından zaman

⁴⁸⁹ Himyerî, *age*, s. 457; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 78.

⁴⁹⁰ Makkarî, Abdurrahman ed-Dâhil'in Kurtuba Câmisinin inşasında bir rivâyette 80.000, bir rivayette ise 90.000 dinar harcadığını söyler. Kilisenin yeri için Hıristiyanlara verilen para ise 100.000 dinar civarındadır. Bkz. Makkarî, *age*, c.I, s. 545; Zekî, *agm*, c. VII, s. 44.

⁴⁹¹ Endülüs hükümdarlarının büyük çoğunluğu Kurtuba Câmii'sine çeşitli eklerde bulunmuştur. Ancak bu ekler câminin ana yapısında önemli bir değişime yol açmamıştır. Evsat, Hakem ve Mansûr devirlerinde ise câmi önemli ölçüde değişmiştir. Bu nedenle bazı tarihçiler Kurtuba Câmii'sinin üç câmiden oluştuğunu söylemişlerdir.

⁴⁹² İbn Saîd, *age*, c.I, s. 51; Zekî, Abdurrahman, "Kurtuba: el-Emcâdü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Faysal*, Riyad 1978, c. VII, s. 45-46.

⁴⁹³ Himyerî, *age*, s. 456-457; Makkarî, *age*, c.I, s. 546-547.

zaman câmide değişiklikler yapılmıştır. Günümüzde hem Hıristiyan krallıklar döneminin hem de Endülüs döneminin izlerini aynı yapıda görmek mümkündür. Bununla birlikte bugünkü yapı Kurtuba Câmii'nin özelliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Bugün Mezquita-Katedral adı verilen Kurtuba Câmiinin kapalı alanı 4.868 m2 iken avlusu ile beraber toplam çevrili alanı ise 12.189 m2'dir.⁴⁹⁴

c) *Kurtuba Çarşısı (es-Sûku'l-Uzmâ)*

Şehrin, birincisi doğu tarafında, ikincisi ise güney doğuda -Bâbü'l-Attârîn'in karşısında- yer alan iki ticarî merkezi vardır.⁴⁹⁵ İkinci ticaret merkezi diğerine göre daha önemlidir. Çünkü o Kurtuba'nın büyük çarşısıdır (es-Sûku'l-Uzmâ) ve konum olarak şehrin güney batısında Bâbü'l-Attârîn'in karşısında bulunur.⁴⁹⁶ Büyük çarşı, hilâfet devrinde genişleyerek nehir boyunca uzayan Rasîf'e kadar ulaşır. Nitekim kasap dükkânları bu yola çok yakın olduklarından bu bölge "Rasîfu'l-Kassâbîn" diye anılmıştır. "Reyhân" ve "Rakkâkîn" dükkânları da bu çarşı içerisindedir. Şehirdeki diğer çarşı ise doğuda olup büyük ölçüde "Serrâcîn" denilen eğer ve at koşumları yapılan dükkânlar ile doludur. Hakem el-Mustansır 364/975 senesinde buradaki dükkânları fakir ve yoksul çocukların eğitim ve öğretimi için kiralamıştır.⁴⁹⁷

Şehirdeki çarşılar belirli meslek gruplarına ayrılmıştı ve genellikle bir meslek grubunun bulunduğu cadde onun ismini alırdı. Çeşitli meslek gruplarını gösteren caddelerin bazıları –Arapça ve İspanyolca isimleriyle- şunlardır: Şâriu'l-Hayyâtîn=Calle de los Alfayates, el-Kassâbîn/Lahhâmîn=Carnicerros, es-Serrâcîn=Sillera, el-Hallâlîn=Vinagreros, el-Verrâkîn=Librero, Sûku'l-Hayt=Cordoneros.⁴⁹⁸

İslâm şehirlerinin önemli bir ortak ögesi olan "Kaysâriyye: Kapalı Çarşı" burada da var olup Kurtuba Câmiinin güney doğusunda bulunurdu.⁴⁹⁹ Şehrin içinde bulunan bu çarşılar dışında ayrıca sur dışında da çarşılar vardı. Bunlar arasında İşbiliye kapısına yakın olan Esvâku'l-Attârîn, Kantara'ya yakın olan Sûku's-Süradik ve Sûku'l-Haşşâbîn/Neşşârîn sayılabilir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Mûnis, *age*, s. 68.

⁴⁹⁵ Nâci, *age*, s. 428.

⁴⁹⁶ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 159.

⁴⁹⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 206.

⁴⁹⁸ Nâci, *age*, s. 428; Balbas, "Aspectos...", vol. II, s. 92.

⁴⁹⁹ Nâci, *age*, s. 428.

⁵⁰⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 182.

d) Kurtuba Köprüsü (Kantara)

Kantara, Kurtuba Câmii ve Zehrâ ile birlikte Kurtuba şehrinin sembol ve nişânelerinden sayılır.⁵⁰¹ M.Ö. I. asırda Roma İmparatoru Augustinus tarafından Vâdî-i Kebir üzerinde yaptırılmıştır. Kantara, eskiden Via Augusta diye bilinen büyük Roma yolu üzerindedir ve Kurtuba şehrini nehrin karşı tarafına, Şekunde'ye bağlar. Zamanla nehrin taşmasıyla köprü büyük ölçüde tahrib olmuştur. Fetih esnasında köprünün üstü ve kemerleri yıkılmış, geriye sadece ayakları ve temelleri kalmıştı.⁵⁰²

Kurtuba başkent olduktan sonra Kantara adı verilen köprünün onarılması vâlilerin ilk meselelerinden birisi olmuştur. Fetihden sonra Arap göçmenlerin gruplar halinde gelerek Kurtuba'ya yerleşmesi ve bunun neticesinde nüfusun artmasıyla köprünün onarılması zaruri hale gelmiştir. Diğer taraftan, sözkonusu köprünün Kurtuba'yı güney mahallesi (er-Rabazu'l-Kıbelî) olan Şekunde'ye bağlayan biricik yol olması da bu durumu acil bir ihtiyaç haline getirmiştir.⁵⁰³

Kantara ile birlikte şehrin batı surları da harabe halindeydi. İlk olarak Endülüs vâlisi Semh b. Mâlik el-Havlânî konu ile ilgilenmiş ve halîfe Ömer b. Abdülazîz'e bir mektup yazarak şehrin batı surları ile Kantara konusunda ne yapılacağını sormuştur. O da cevap olarak, öncelikle surlardan edinilecek taşlarla Kantara'nın onarılmasını ve daha sonra da kerpiçlerle surların tamir edilmesini söylemiştir. Söz konusu restorasyon faaliyetleri halîfenin belirttiği şekilde gerçekleşmiş ve 101/720 yılında bu faaliyetler bitirilmiştir.⁵⁰⁴

Kantara bugün de aslına uygun olarak restore edilmiş bir halde ayakta durmaktadır. Genişliği 8 m ve uzunluğu 223 m olan köprünün yüksekliği 15 metreye ulaşmaktadır. 17 kemer üzerine oturtulmuştur.⁵⁰⁵

e) Kurtuba Hapishanesi (Mahbes-i Kurtuba)

Kurtuba hapishanesi, Abdurrahman ed-Dâhil zamanında Vâdî-i Kebîr'in kenarında ve Kantara'ya yakın idi. Kurtuba vâlilerinden Ebu'l-Esved Yûsuf el-Fihri bir

⁵⁰¹ Himyerî, *age*, s. 458; Makkarî, *age*, c.I, s. 559; Ziyâ Paşa, *age*, s. 490.

⁵⁰² Amîd, *age*, s. 188-189; Mûnis, *age*, s. 58.

⁵⁰³ Ziyâ Paşa, *age*, s. 490.

⁵⁰⁴ Makkarî, *age*, c. I, s. 480; Himyerî, *age*, s. 458.

⁵⁰⁵ İdrîsî, *age*, s. 212. Bazı kaynaklarda köprünün 19 kemeri olduğu rivayet edilmiştir. Bkz. Himyerî, *age*, s. 458; Ziyâ Paşa, *age*, s. 491.

müddet burada hapsedilmiş ve sonra bir yolunu bulup firar ederek Tuleytula'ya kaçırmıştır. Burası Hakem er-Rabazî devrinde “Düveyre” diye isimlendirilmiştir.⁵⁰⁶

Kurtuba'da, sarayın içinde bulunan ikinci bir hapisane daha vardır. “Dâru'n-Nakîka” denilen bu hapisanede, emir Abdullah b. Muhammed kardeşi Kâsım'ı bir müddet hapsedmiş ve daha sonra Düveyre denilen eski hapisaneye nakletmiştir.⁵⁰⁷

Kurtuba'da yukarıda bahsedilen iki hapisane dışında da hapisaneler kurulmuştur. Bunlardan birisi Muhammed b. Abdurrahman'ın veziri Haşim b. Abdülazîz'in hapsedildiği “Matbak” denilen hapisanedir. Kurtuba sarayının içinde bulunan bu hapisaneye “Âmirî Hapishanesi” de denilmiştir. Devrin ileri gelenlerinden Cafer b. Osman el-Mushafî, Abdullah b. Muhammed'in kardeşi Haşim b. Muhammed, Mervan b. Abdullah, Said b. Velid eş-Şamî, Ahmed b. Hişam b. Abdurrahman ve Mûsâ b. Muhammed b. Ziyâd gibileri buraya girenler arasındadır.⁵⁰⁸

g) *Mescid, Dükkân ve Hamamlar (Mesâcid, Hammâmât, Havânît)*

Kurtuba'daki mescidlerin sayısı Endülüs Emevî Devlet'inin kurucusu Abdurrahman ed-Dâhil devrinde 491'e ulaşmıştır.⁵⁰⁹ Bu tarihten sonra mescidler hızlı bir şekilde çoğalmış ve Mansûr b. Ebi Âmir devrinde en fazla sayıya ulaşmıştır. Hilâfet devrinde, bazıları küçük, bazıları ise oldukça büyük olan bu mescidlerin sayısı hakkında – şehir merkezi ve etrafını dikkate alıp almamalarına göre- kaynaklarda 1.600, 1.700⁵¹⁰, 1.836, 3.837 ve 3.877 sayıları yer almaktadır.⁵¹¹

Endülüs kaynaklarında Kurtuba mescidlerinin birçoğunun isimleri zikredilmiştir. Ebân, İskenderânî, Emir Hişam, Ebî Halid, Havânîtü'r-Reyhânî, ez-Zeccâcîn, Rihletü's-Şitâ ve's-Sayf, es-Seyyide, es-Sînî, ez-Ziyafe, el-Gâzî, es-Seyyide, el-Leys, Mesrûr, ez-Zeytûne, en-Nahîle ve Ebi Osman bu mescidlerden bazılarıdır.⁵¹²

⁵⁰⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 218.

⁵⁰⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 219.

⁵⁰⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 219.

⁵⁰⁹ Makkarî, *age*, c.I, s. 540; Nâci, *age*, s. 428.

⁵¹⁰ Kalkaşandî, *age*, c. V, s. 219.

⁵¹¹ Makkarî, *age*, c.I, s. 540; Hammâd, *agm*, vol. III, s. 159.

⁵¹² Fikrî, *age*, s. 186.

Kurtuba'da çok sayıda hamam bulunuyordu ve hamam kültürü oldukça yaygındı. Ancak, şehirdeki hamamların sayısı hakkında kesin bir rakam vermek zordur.⁵¹³ Bununla birlikte, 700 veya 900 sayıları en çok tercih edilenleridir.⁵¹⁴

Şehirde bulunan dükkânların sayısı ise 80.455 olarak hesaplanmıştır.⁵¹⁵

h) *Mezarlıklar (Mekâbir)*

Kurtuba'da birçok mezarlık vardı ve her mezarlıkta bir veya daha fazla mescid bulunurdu. İslâmi dönemde şehrin en eski mezarlığı, güney kısmında, bulunduğu semte ismini veren Makberetü'r-Rabaz idi. Aynı bölgede ikinci bir mezarlık daha yapılmış ve Ravzatü's-Sülehâ adı verilmişti.⁵¹⁶

Şehrin batı kısmında iki mezarlık vardır. Birincisi, Bâbü Âmir'in dışında kalan "Makberetü Âmir el-Kureşî" ya da "Makberetü Kureyş" denilen mezarlıktır. İkincisi, Makberetü Kureyş'in kuzey batısında yer alan "Makberetü Müt'a" dır. Şehrin kuzeyinde ve Bâbü'l-Yehûd'un dışında bir mezarlık daha vardır ve "Makberetü Ümmü Seleme" adını alır. Bu mezarlığın kuzeyinde de "Kot Rasa?" denilen Yahudi mezarlığı bulunur. Şehrin doğu tarafında ise "Makberetü'l-Burc" adı verilen bir mezarlık vardır. Burası şehrin kapılarından Bâbü Abbas'ın batısında ve Sikke-i Uzmâ denilen ana caddeye yakın bir mevkidedir.⁵¹⁷

Yeri kesin bilinmemekle beraber yukarıda bahsedilenler dışında kaynaklarda iki mezarlığın daha adı geçmektedir. Bunlardan biri, ismini Abdurrahman el-Evsat'ın cariyesinden alan "Makberetü Mü'mine", diğeri ise "Makberetü Abbas" tır.⁵¹⁸

i) *Mesîre Yerleri (el-Müntezihât)*

Endülüs hükümdarları, Kurtuba'da içlerinde bahçeleri ve suları olan sayısız köşkler yapmakla yetinmemişler, ayrıca şehir dışında bir çok mesîre yeri (el-Müntezihât) de yapmışlardır. Endülüslü şairler bu mesîre yerlerini öven sayısız şiirler yazmışlardır. Bunlar arasında en meşhurları Rasîf, Remle, Musârâ, el-Mercü'n-Nazîr,

⁵¹³ Hammâd, h.II. asrın sonunda Kurtuba'daki hamamların sayısının 3711'e ulaştığını söyler. Ancak Mansûr devrinde bu sayının 711 olduğuna dair bir rivayet olduğunu da belirtir. Bkz. Hammâd, *agm*, vol. III, s. 160. Ancak Sâlim yalnızca İbn Gâlib ve Makkarî'nin verdiği rakamları zikretmiştir. Endülüs'te hamam kültürünün çok yaygın olduğu bilinmekle birlikte 3711 rakamının abartılı olması muhtemeldir bu nedenle burada Sâlim'in görüşü tercih edilmiştir.

⁵¹⁴ Makkarî, *age*, c.I, s. 540; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 53.

⁵¹⁵ Makkarî, *age*, c.I, s. 541.

⁵¹⁶ Fikrî, *age*, s. 187.

⁵¹⁷ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 226; Fikrî, *age*, s. 187.

⁵¹⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 226.

Fahsü's-Sürâdik, Erhâ Nâsîh, Vâdî'l-Akîk ve Hayrû'z-Zeccâlî adı verilen mesîreliklerdir.⁵¹⁹

Rasîf

Kurtuba'nın güneyinde ve Vâdî-i Kebir'in kuzey yakasında Rasîf adı verilen taş döşeli bir gezi yolu bulunmaktadır.⁵²⁰ Bu yol doğuda Bâbü Şiblar'dan başlar ve Bâbü İşbiliye (Bâbü'l-Attârîn) yakınındaki büyük çarşıya (es-Sûku'l-Uzmâ) uğrayarak batıdaki el-Musâra ya da el-Musallâ denilen yerde son bulur.⁵²¹

Rasîf güney surları boyunca uzanır ve halk bu yoldan İşbiliye'ye gidip gelen gemileri seyre dalardı. Sahil boyunca uzanan bu taş döşeli yolun manzarası saray ahalisini de oldukça cezbederdi. Bu yüzden halîfe Abdurrahman el-Evsat sarayın kulelerinden birini Rasîf kenarına yapmıştır.⁵²²

Rasîf üzerinde bulunan en dikkat çekici yapılardan biri de Kantara adı verilen köprüdür. Zaman zaman ortaya çıkan su taşkınlarında zarar gören Rasîf ve Kantara sık sık onarılmıştır.⁵²³

Özetle Rasîf, bir tarafında Kurtuba Câmii, Kurtuba Sarayı ve Çarşılar; diğer tarafında da nehir üzerinde seyreden gemiler, tarihi köprü (Kantara), meydanlar ve değirmenlerin bulunduğu bir gezi yoludur. Şüphesiz, hem şehir halkı için, hem de diğer Endülüs ve İslâm şehirlerinden buraya gelen ilim yolcuları, seyyahlar ve tüccarlar için bu yolda bir gezintiye çıkmak unutulmaz bir değere sahip olmuştur. Bu durum aynı zamanda Kurtuba şehrinin cazibesini ve şöhretini de artırmış ve Endülüs medeniyetinin simgelerinden biri haline gelmiştir.

Rasîf dışında da Kurtuba'da ve diğer Endülüs şehirlerinde başka gezi alanları ve parklar olagelmiş ve Endülüs toplumu bu özelliği ile hem İslâm şehirleri hem de Avrupa şehirleri arasında mümtaz bir yere sahip olmuştur.

Remle

⁵¹⁹ Fikrî, *age*, s. 184.

⁵²⁰ Himyerî, *age*, s. 458; İdrîsî, *age*, s. 212.

⁵²¹ İbn Havkal, *age*, s. 113; Yâkût el-Hamevî, *age*, c. IV, s. 324.

⁵²² Fikrî, *age*, s. 174.

⁵²³ Bu su taşkınlarından birisi 161/778 yılında meydana gelmiş ve Hişam bin Abdurrahman Kantara'nın hemen onarılmasını emretmiştir. Benzer durumlar 172/789, 331/942, 334/945 ve 360/972 yıllarında da meydana gelmiş ve her seferinde yeniden onarılmıştır. Bkz. Fikrî, *age*, s. 175.

Kurtuba'nın meşhur mesîre yerlerinden birisidir. Şehrin güney doğusunda ve nehir kenarında Şıblar denilen mevkide yer alır. Burası aynı zamanda Bâbü'l-Cedîd'ten Zâhire'ye giden yolun üzerindedir. Bu nedenle söz konusu yol "Tarîku'r-Remle" adını almıştır. Diğer taraftan, şehrin doğu kapısı Bâbü'l-Hadîd'ten çıkan biri güneye doğru "ez-Zükâkü'l-Kebîr" adlı yolu takip ederek Remle'ye ulaşabilir. Burası ağaçları ve yeşillikleri ile ünlüdür. Ayrıca burada bulunan bir köprü vasıtasıyla nehrin öbür tarafındaki Şekunde'ye geçilir.⁵²⁴

Musârâ/Musallâ

Musâra, düz ve açık bir alandan ibarettir. Burada Bayram namazları kılınır ve yağmur duasına çıkılırdı.⁵²⁵ Halife Abdurrahman en-Nasır 307/919 senesinde buraya bir mihrap yaptırdı. Daha sonra bu Musallâ yıkıldı ve yerine bir mahalle kuruldu. Ancak, Bayram namazları için ikinci bir Musallâ bulunuyordu. Musârâ düz ve yeşil bir alan olarak Kurtubalıların en çok kullandığı mesîre yerlerinden biridir. Endülüs şairlerinin hâtıralarında burada yaşanan güzel anlar özel bir yere sahip olmuştur.⁵²⁶

Kurtuba'da tanınan ve şiirlere konu olan öteki mesîre yerleri ise şunlardır:

Erhâ Nâsîh: Rasîf yolu üzerinde ayrıca Erhâ Nâsîh denilen bir su değirmeni bulunuyordu. Erhâ adı da verilen bu değirmen meşhur Nâûre'ye de yakındı. *Fahsü's-Sürâdik*: Kurtuba'nın güney doğusunda ve Vâdî-i Kebir'in kıyısında bulunan geniş bir düzlük olup şehrin en meşhur eğlence ve gezinti alanları arasındadır. *Hayru'z-Zeccâlî*: Şehrin kuzeyinde bulunan bu yer Bâbü'l-Yahûd'un dışında yer alır. Burası Kurtuba'nın en meşhur mesîre alanlarından birisi olan Mercü'n-Nazîr de şehrin güney doğusunda ve Remle'ye yakın bir mevkidedir. Endülüs şairlerinin şiirlerine konu olan bu yer Mercü'l-Hız diye de anılır. *Vâdî'l-Akîk ve Vâdî'd-Deyr*: Kaynaklarda ismi sıkça geçen bu yerin nerede olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Kurtuba'nın bahçeleri ve yeşillikleri ile ünlü yerlerinden birisi olduğu söylenebilir. *Bathâ Abdûn*: Yeri kesin olarak tespit edilememekle birlikte şehrin güneyinde bulunan yüksek bir düzlük olup Kurtubalıların sık sık uğradığı alanlardan birisidir. *Aynü Şehde*: Kurtuba dağının eteğinde, etrafi bahçelerle kaplı bir tatlı su kaynağıdır. *Rakîd*: Etrafi çiçek ve bitkilerle kaplı bir gölcük

⁵²⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 222.

⁵²⁵ Hammâd, *agm*, vol. III, s. 108; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 80-81.

⁵²⁶ İbn Hayyân, *age*, s. 46-47; Fikrî, *age*, s. 171.

olup yeri kesin olarak bilinmemektedir. *Es-Süddü*:_Gezinti yerlerinden birisi olup şiirlerde sıkça yer alır. *Vadî Kurtuba*: Kurtuba Vâdîsi şehir halkının en sık uğradığı bir gezinti yeridir. Vâdi-i Kebîr boyunca uzanan bu yerde geniş bahçeler, köşkler ve evler yer alır. Bu Vâdi boyunca durgun akan nehirde tekne gezisi yapılırdı.⁵²⁷

3. Saray ve Köşkler

a) Saraylar (*Kusûr*)

Zehrâ

Resmî devlet sarayı olan ve Kasru'l-Kebîr ya da Kasru'l-Hilâfe adı verilen Kurtuba sarayı dışında, Kurtuba şehrinin içinde ve yakın çevresinde emir ve halifeler tarafından yaptırılmış başka bir çok saray ve köşk bulunur. Bunlar arasında özellikle iki tanesi vardır ki Kurtuba Câmii ve Kurtuba sarayından sonra şehrin en önemli simgeleri olmuşlardır.⁵²⁸ Zehrâ ve Zâhire isimli bu saraylar aynı zamanda çevrelerindeki yapıların artmasıyla birer büyük semt (*Medîne*) haline gelmişlerdir.

Zehrâ sarayı ilk Endülüs halifesi Abdurrahman en-Nâsır tarafından şehrin kuzey batısında ve yaklaşık 5 km uzaklıkta inşa edilmiştir.⁵²⁹ İsmi halifenin cariyesi Zehrâ'dan alır.⁵³⁰ Endülüs'ün sosyo kültürel ve ekonomik bakımından en zirvesinde olduğu bir dönemde yapılan bu saray dönemin ihtişamını gösterecek nitelikte inşa edilmiştir.⁵³¹

Zehrâ'nın yapımında bir çok yerden getirilen farklı renklerde mermerler kullanılmıştır. Beyaz ve alaca mermer Meriyye ve Reyeye'den temin edilirken, Kuzey Afrika'dan da yeşil ve bordo mermer getirilmiştir. Yine bazı hükümdarlar tarafından birçok değerli taş ve eşya da sarayda kullanılmak üzere hediye edilmiştir. Nitekim sarayda kullanılan 4.000 sütunun 1.013 tanesi Kuzey Afrika'dan getirilirken 140 sütun ise Bizans imparatoru tarafından hediye edilmiştir. 325/937 yılında inşaatına başlanan bu sarayın yapımı yaklaşık olarak 40 yıl kadar sürmüştür.⁵³² Hergün 10.000 işçinin çalıştırıldığı ve 1.500 hayvanın kullanıldığı sarayın inşaatı Abdurrahman'ın 350/961

⁵²⁷ İbn Hayyân, *age*, s. 19; İdrîsî, *age*, s. 212; Makkarî, *age*, c.I, 473-479.

⁵²⁸ Ziyâ Paşa, *age*, s. 492; Ahasanullah, M., *History of The Islamic World*, Deep & Deep Publications, New Delhi 1986, s. 215-216.

⁵²⁹ İdrîsî, *age*, s. 212; Himyerî, *age*, s. 295; İbn Saîd, *age*, c. I, s. 179; Moin, *agm*, s. 130.

⁵³⁰ İbn Saîd, *age*, c.I, s. 153; Makkarî, *age*, c.I, s. 523; Kalkaşandî, *age*, c. V, s. 219; İbn Nayîf, *age*, vol.1, s. 173; Meri, *age*, vol.1, s. 175.

⁵³¹ Zekî, *agm*, c. VII, s. 39; Nâci, *age*, s. 438.

⁵³² Makkarî, *age*, c.I, s. 524; Mûnis, *age*, s. 110.

yılında vefâtından sonra da devam etmiş ve Hakem devrinde 366/977 yılında bitirilebilmiştir.⁵³³

Cebel-i Arûs'un eteğinde kurulan saray üst üste üç tabaka halinde inşa edilmiştir. Sarayın en üst kısmında halîfelerin odaları ve büyük salonlar yer alırdı. Avlu ise geniş ve uzun bahçelerden oluşmaktaydı. Sarayın en alt kısmında ise Zehrâ adlı büyük bir câmi yer alıyordu. Hayvanat bahçelerinin de bulunduğu sarayda ayrıca harp âletleri ve zînet eşyalarının imal edildiği atölyeler yer almaktaydı.⁵³⁴

Sarayın duvarları genellikle altın ve gümüşlerle süslenmiş idi. Altın nakışlı küçük havuzların bulunduğu sarayda bir de balık havuzu bulunmaktaydı. Halîfe Nâsır, Zehrâ'nın ihtiyacı olan suyu 80 km uzunluğunda bir kanal kazdırmak suretiyle Arûs dağının yükseklerinden getirtmiştir.⁵³⁵

Tarihçilerin ve seyyahların överek bitiremediği muhteşem Zehrâ sarayı ne yazık ki çok fazla ayakta duramamış ve yapımı bittikten kısa süre sonra, bir iç savaş esnasında tahrip edilmiştir.⁵³⁶ Zehrâ sarayı, nihâyet Halîfe Mehdî tarafından 399/1008 yılında bütünüyle yıkılmış ve o tarihten itibaren Kurtuba merkez edinilmiştir. Bugün harabe bir halde bulunan Zehrâ sarayının yalnızca duvarları ve sütunları bulunmaktadır.⁵³⁷

Zâhire

Meşhur hâcip Mansûr b. Ebî Âmir tarafından, Zâhire adlı büyük bir saray inşa edilmiştir.⁵³⁸ 370/980 yılında saltanat merkezi ile devlet daireleri buraya taşınmıştır.⁵³⁹ Zamanla etrafında çok sayıda bina yapılmış olan Zâhire, şehrin ana semtlerinden biri haline gelmiştir.⁵⁴⁰ İbn Ebî Âmir, sarayın alanını oldukça geniş tutarken etrafını da yüksek surlarla çevirmiştir. Sarayın birçok kapısı olup Bâbü's-Sibâ', Bâbü'l-Cinân ve Bâbü'l-Feth bunlar arasındadır.⁵⁴¹

Hâcip Mansûr, halîfedenden daha güçlü ve daha etkili bir kişi olarak hilâfet makamını şekil olarak korumuşsa da ülkenin idâresinde en yüksek güce sahip olmuştur.

⁵³³ Makkarî, *age*, c.I, s. 526; Moin, *agm*, s. 131. Zehrâ'nın hizmetlileri ve giderleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makkarî, *age*, c.I, s. 563-569.

⁵³⁴ Makkarî, *age*, c.I, s. 564; Nâci, *age*, s. 442-444.

⁵³⁵ Hasan, *age*, c. IV, s. 382.

⁵³⁶ Himyerî, *age*, s. 295.

⁵³⁷ Himyerî, *age*, s. 295.

⁵³⁸ Himyerî, *age*, s. 283.

⁵³⁹ Makkarî, *age*, c.I, s. 578-579; Zekî, *agm*, c. VII, s. 39.

⁵⁴⁰ Himyerî, *age*, s. 283.

⁵⁴¹ Himyerî, *age*, s. 284.

Mansûr, tam da bu konumuna uygun düşecek tarzda, halîfelerin mekânı olan Kurtuba ya da Zehrâ sarayını kullanmamak suretiyle bu yapıların etkinliğini azaltmış, şehrin doğusunda ve Remle adı verilen mevkide inşa ettirdiği Zâhire'nin diğer iki saraya denk düşecek bir büyüklükte ve güzellikte olmasına özen göstermiştir.⁵⁴²

Zâhire yapıldıktan sonra divanlar ve diğer devlet daireleri buraya nakledilmiştir. Bu durum kısa sürede bir yapılaşma hareketine yol açmış ve Zâhire sarayının etrafında büyük bir semt oluşmuştur.⁵⁴³ Zamanla kendisine ait çarşısı, câmisi ve güvenlik teşkilatı bulunan bir semt haline gelen Zâhire, böylece Kurtuba ve Zehrâ'nın yerini almıştır.⁵⁴⁴ İçinde bir çok saray ve köşkler inşa edilen Zâhire'nin binaları arasında Kasru Nâsîh, Kasru'z-Zâhî, Münyetü's-Sürûr⁵⁴⁵ ve Münyetü Ertanya en meşhurlarıdır.⁵⁴⁶

Zâhire'nin parlak günleri çok uzun sürmemiş ve kurulduktan 30 yıl sonra Kurtuba'da ortaya çıkan karışıklıklar sırasında yağma ve talan edilmiştir. Zâhire karışıklık döneminde Kurtuba'da ilk tahrib edilen ve en çok zarar verilen semt olmuştur.⁵⁴⁷

b) Köşkler (Münyeler)

Zehrâ ve Zâhire dışında da Kurtuba'da birçok saray ve köşk yapılmış ve büyük çoğunluğu Münye diye isimlendirilmiştir.⁵⁴⁸ Şehrin dört tarafına yayılan ve genellikle surların dışında yer alan bu yapıların çoğu hilâfet devrinde yapılaşmanın artmasıyla birer mahalleye dönüşmüşlerdir. Zamanla birbirine bitişen bu mahallelerin bir kısmı şehrin en önemli ve en büyük rabazları haline gelmiştir.⁵⁴⁹

Tekil olarak Münye, çoğul olarak da Münâ ya da Münyât diye isimlendirilen bu köşklere en meşhurları Münyetü Rusâfe, Münyetü'n-Nâûre ve Münyetü Nasr'dır.

Münyetü Rusâfe

⁵⁴² Şehrin doğusunda bulunan bu saray, konumu ve özelliği itibariyle Zehrâ'nın bir alternatifini olarak düşünüldüğü varsayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nâci, *age*, s. 448-450; Callaghan, *age*, s. 139.

⁵⁴³ Makkarî, *age*, c.I, s. 579; Himyerî, *age*, s. 284.

⁵⁴⁴ Makkarî, *age*, c.I, s. 579.

⁵⁴⁵ Makkarî, *age*, c.I, s. 617; Atî, *age*, s. 93.

⁵⁴⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 260-261.

⁵⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 261-263.

⁵⁴⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 39.

⁵⁴⁹ Hüseyin Mûnis, münyelerin çoğunun 1811 yılında farklı isimlerle ayakta olduğunu belirtiyor. Bkz. Mûnis, Hüseyin, *Rihletü'l-Endelüs: Hadîsü'l-Firdevsi'l-Mev'ûd, dâru's-Su'ûdiyye, trsz ve yrsz*, s. 56.

Endülüs Emevî Devlet'inin kurucusu Abdurrahman ed-Dâhil tarafından yaptırılan Rusâfe,⁵⁵⁰ ismini Abdurrahman'ın dedesi Hişam'ın Şam'da yaptırmış olduğu saraydan almıştır.⁵⁵¹

Kurtuba'nın kuzey batısında yapılan bu köşk, hânedân üyeleri için bir dinlenme ve eğlence yeri olmuştur. Köşkün yapımına özen gösterilmiş ve alanı oldukça geniş tutulmuştur. Emîr, şehrin kuzeyinde yaptırdığı bu köşkün bahçeleri için doğudan çeşitli ağaç ve bitkiler getirtmiştir. Etrafı bahçe ve duvarlarla çevrilmiş olan sarayın zemini mermerle döşenmiştir. Rusâfe'nin çatısı ise altın ve gümüşlerle süslenmiştir.⁵⁵²

Rusâfe, diğer Endülüs hükümdarları için de tercih edilen köşklere birisi olmaya devam etmiştir. Emîr Abdullah, Münyetü Rusâfe ile Münyetü Nasr'da dönüşümlü olarak kalırdı. Aynı şekilde Kastilya kralı IV. Ardon görevinden azledilince Endülüs halîfesi Hakem el-Mustansır'e sığınmış, o da Ardon'a yardım ve destek vaadinde bulunarak onu Rusâfe'de konuk etmiştir.⁵⁵³

Endülüs emîr ve hükümdarları Rusâfe'nin îmarıyla her zaman ilgilenmişlerdir. Rusâf, hilâfet devrinde şairlerin buluşma yeri idi ve şairler onu vasfetmek için birirleriyle yarışmışlardır. Tavâif devrinde, Rusâfe sarayının odaları sağlam bir şekilde durmaktaydı. Nitekim vezir Ebu Bekir b. Ammar burayı ziyaret ederek övgü dolu bir şiir inşad etmiştir. Kurtuba Kastilyalıların eline düşünce, Rusâfe Fransisken rahiplerinin mekânı olmuştur. Bugün hala köşkün olduğu bölge Rusâfe adıyla anılmaktadır.⁵⁵⁴

Münyetü'n-Nâûre

Emîr Abdullah b. Muhammed, Kurtuba nehrinin kenarında ve Musârâ'ya bitişik bir araziyi satın alarak üzerinde bir köşk yaptırmıştı. Etrafındaki tarlaları da alarak geniş bir alan üzerine inşa ettirdiği bu köşkün birçok bahçesi de vardı. Bu bahçeler, Nâûre

⁵⁵⁰ Makkarî, *age*, c.I, 466; Himyerî, *age*, s. 269; Amîd, *age*, s. 193; Zekî, *agm*, c. VII, s. 41.

⁵⁵¹ İslâm dünyasında birden fazla Rusâfe adını alan saray vardır. Bunlardan birisi, Rakka(?) yakınlarında Hişam bin Abdülmelik tarafından yapılmıştır. Bir diğeri ise Abbâsi halîfesi Mansûr'un, oğlu Mehdî için Bağdat'ta yaptırdığı ve Askerü'l-Mehdî adı da verilen Rusâfe'dir. Yine Basra'nın bir köyü Rusâfe diye isimlendirilmiştir. Bunların dışında Kûfe, Vâsıt ve Nisabur şehirlerinde de Rusâfe adı verilen saray ve köyler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Makkarî *age*, c. I, s. 469; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 40.

⁵⁵² Makkarî, *age*, c.I, 467.

⁵⁵³ Sâlim, *Kurtuba*, c.I, s. 51.

⁵⁵⁴ Makkarî, *age*, c.I, 468-469.

denilen ve nehir kenarında kurulmuş bir değirmenin taşıdığı su ile sulandığından köşke Münyetü'n-Nâûre denilmiştir.⁵⁵⁵

Abdurrahman en-Nâsır, 329/941 yılında bu köşk için bir su yolu inşa etmiştir. Yapımı 14 ay süren bu su kanalı ile Kurtuba dağında çıkan tatlı bir su köşke getirilmiştir. Nâsır, genellikle savaş dönüşlerinde buraya gelerek birkaç gün istirahat ederdi. IV. Ardon 351/962 yılında Kurtuba'ya geldiğinde bu köşkte ikamet etmiştir. Aynı şekilde halife Hakem de Zehrâ'dan Kurtuba'ya gelip giderken buraya uğrar ve dinlenirdi. Ne var ki, Münyetü'n-Nâûre 403/1013 yılında meydana gelen karışıklıklarda tahrip edilmiştir.⁵⁵⁶

Münyetü Nasr

Kurtuba'daki meşhur köşklere biri de Abdurrahman el-Evsat'ın yardımcısı Ebu'l-Feth Nasr tarafından 206/821 yılında yaptırılan Münyetü Nasr'dır. Ebu'l-Feth'in 236/851 senesinde vefat etmesiyle, halife bu köşkü meşhur müzisyen Ziryâb'a hediye etmiştir. Burası daha sonra Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman'a intikal etmiştir. Emîr Abdullah vaktinin bir kısmını Münyetü'n-Nâûre'de bir kısmını da burada geçirmiştir. Abdurrahman en-Nâsır döneminde ise veliaht olan Hakem el-Mustansır burada ikamet etmiştir. Yine, Bizans imparatoru Konstantin'in elçileri de 338/949 yılında Kurtuba'ya geldiklerine burada ağırlanmışlardır.⁵⁵⁷

Kurtuba'da yapılmış diğer meşhur köşkler arasında şunlar da vardır:

Münyetü İbn-i Abdilaziz: Burası Kurtuba'nın batısında ve Kurtuba ile Medînetü'z-Zehra arasındaki geniş bir alanda inşa edilmiştir. *Münyetü İbn-i Ebi'l-Hakem:* Bu köşk, nehir kenarında Şamât/Şaât denilen mevkidedir. İbnü'l-Endelüsî ve kardeşi Cafer 360/971 senesinde Kurtuba'ya geldikleri zaman burada kalmışlardır. Bu esnada komutanları ise Münyetü İbn-i Abdilaziz'de ikamet etmişlerdir. *Münyetü Aceb:* Bu münyeyi halife Hakem er-Rabazî cariyesi Aceb için yaptırmıştır. Kurtuba'nın güneyinde "er-Rabazü'l-Kıbelî" de ve Rasîf'in karşısında bulunan bu münyede hastalar için vakfedilmiş birçok mesken vardır. *Münyetü'l-Mushafıyye:* Halife Hakem el-Mustansır'ın hacibi Cafer b. Osman el-Mushafî şehrin batısında kendisi için bir köşk yaptırmış ve burada ikamet etmiştir. Cafer b. Osman'dan sonra hâcip olan Mansûr b.

⁵⁵⁵ Makkarî, *age*, c.I, s. 564-565.

⁵⁵⁶ Makkarî, *age*, c.I, s. 564-565.

⁵⁵⁷ Fikrî, *age*, s. 182; Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 208-209.

Ebi Amir de burayı kullanmıştır. *Münyetü'l-Âmiriyye*: Kurtuba'nın en meşhur köşklerinden olan Münyetü'l-Âmiriyye 369/980 yılında hâcip Mansûr b. Ebî Âmir tarafından şehrin batısında inşa edilmiştir. Medînetü'z-Zehrâ'nın yakınında ve 3 km mesafede olan bu köşk şehre 9 km uzaklıktadır. Burası bahçeleri ve yeşillikleri ile ünlüdür. *Münyetü İkâb*: Kurtuba dağında bulunan bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. İbnü'l-Endelüsî'nin ikamet ettiği bu köşkte "Sanca Garsiya?" ordusu da konaklamıştır. *Münyetü Kantiş*: Kurtuba'nın batısında inşa edilmiş olan bu köşkte emîr Muhammed ikamet etmiştir. Burası, Vâdî-i Kebîr'in kenarında ve Kurtuba'dan İşbiliye'ye giden yol üzerindedir. *Münyetü Erhâ Nâsih*: Şehrin batısında bulunan bu yer Münyetü'n-Nâûre ile Medînetü'z-Zehrâ arasında yer alır. Burası Hakem el-Mustansır'ın ikamet ettiği yerler arasındadır.⁵⁵⁸

4. Resmî ve Özel Yapılar

Kaynaklarda, Kurtuba'da bulunan evler halka (raiyye) ait olanlar, ileri gelenlere ait olanlar ve resmî yapılar olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır. Makkarî, hilâfet devrinde halka ait olan evlerin 213.077 adet, eşrâfa (Emir, Vezir, Katib ve yüksek rütbeli askerler ile ileri gelenler) ait evlerin ise 60.300 adet civarında olduğunu söyler. Resmî binalar, han ve hamam gibi umumi yapılar bu sayının dışındadır.⁵⁵⁹ Murâbitlar ve Muvahhidler devrinde ise halka ait evlerin sayısı 113.000 civarında iken eşrâfa ait evlerin sayısı 6.300 olarak verilir.⁵⁶⁰

Resmî yapılar ise işlevleri ile diğerlerinden ayrılmıştır. Abdurrahman el-Evsat tarafından birisi Kurtuba sarayının batısında ve büyük çarşının (es-Sûku'l-Uzmâ) girişinde yapılan Dâru't-Tıraz ve'l-Hal, diğeri de Bâbü'l-Attârîn'e yakın bir yere yapılan Dâru's-Sikke ve'n-Nükûd olmak üzere iki resmî bina inşa edilmiştir. Bunlardan başka, Kurtuba sarayının kuzey batısında Dâru's-Sinâ'a kurulmuş, Bâbü'l-Kantara'nın yanında Dâru'r-Rehâin inşa edilmiş ve yine Kurtuba sarayına yakın bir yerde Dâru'l-Mahbes yapılmıştır. Ayrıca Hakem el-Müstansır tarafından Kurtuba Câmiinin batısında yaptırılan Dâru's-Sadaka da önemli resmî yapılar arasındadır.⁵⁶¹

⁵⁵⁸ İbn Hayyân, *age*, s. 46-47; Makkarî, *age*, c.I, 470-471, 584; Atî, *age*, s. 93.

⁵⁵⁹ Makkarî, *age*, c.I, s. 541. Hammâd, Mansûr devrinde evlerin toplam sayısının 100.000, halka ait evlerin 13.077 ve eşrâfa ait evlerin ise 60.300 olduğunu söyler. Bkz. Hammâd, *agm*, vol. III, s. 160.

⁵⁶⁰ Makkarî, *age*, c.I, s. 540. Sâlim, Kurtuba'da bulunan yapıların hangi dönemde ne kadar olduğuna dair kaynaklarda verilen bilgileri bir tablo halinde sunmuştur. Bkz. Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 184.

⁵⁶¹ Fikrî, *age*, s. 185.

a) Resmî Yapılar

Dâru's-Sikke

Müslümanlar, Kurtuba ve Endülüs'ün fethinden sonra uzun bir süre para basmaya ihtiyaç duymamışlar, Emevî ve Abbasî paralarını kullanmaya devam etmişlerdir. Abdurrahman el-Evsat emirliğe geldiğinde, Endülüs'te idarî sistemi oluştururken Dâru's-Sikke'yi de kurmuştur. Dâru's-Sikke, imâret devrinde eski şehrin (Kasaba-i Atîka) dışında ve Bâbü'l-Attârîn'e bitişik durumdaydı. İmâret devrinde burada üretilen madeni paraların (Fülüs) 60 tanesi 1 dirheme denk geliyordu. Hilâfet devrinde, Abdurrahman en-Nâsır 316/928 yılında şehrin içinde yeni bir bina yapmış ve bu binada da para bastırılmıştır. Nâsır tarafından buraya atanan Ahmed b. Musâ b. Hadîr, altın ve gümüş paraların (dinar ve dirhemler) basımını gerçekleştirmiştir. Daha sonra Medînetü'z-Zehrâ inşa edildiğinde yine Nâsır tarafından Dâru's-Sikke oraya taşınmıştır.⁵⁶²

Dâru'l-Bürdiyye ve Dâru't-Tırâz

Abdurrahman ed-Dâhil, Endülüs Emevî emirliğini kurunca hükümdarlık giysilerinin (bürûd el-emîriyye) üretimi için Dâru'l-Bürdiyye'yi inşa etmiştir. Zamanla bu müessese gelişmiş ve Abdurrahman el-Evsat döneminde genişleyerek yanına bir de Dâru't-Tırâz eklenmiştir. Burada, ilk başlarda hükümdar, ailesi, hizmetçi ve korumalarından oluşan saray ehlinin elbiselerine emirlik nakışı işlenmiştir. Ancak, zamanla Dâru't-Tırâz genişleyerek sarayın bütün elbise ihtiyacını karşılar hâle gelmiştir. Emîr Abdullah'ın, başına Zeyyân'ı getirdiği bu müesseseye, Abdurrahman en-Nâsır devrinde Halef el-Kebîr ve Hakem el-Mustansır devrinde Nizamî, yönetici olarak atanmıştır. Burada üretilen elbiselerin kalite ve modeli yönünden Kurtuba Bağdat ile yarışır hale gelmiştir. Dâru't-Tırâz'ın yeri tam olarak bilinmemekle birlikte sarayın batı tarafında olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁶³

Dâru's-Sînâa

Burası Kurtuba Sarayının kuzeyinde Ebû Osman mescidinin civarındadır. Sarayın kuzeye açılan kapısı bu nedenle Bâbü's-Sînâa diye isimlendirilmiştir. Dâru's-Sînâa, Abdurrahman el-Evsat devrinde Normanların İşbiliye'ye saldırıları akabinde

⁵⁶² Halef, *age*, c. I, s. 397-399.

⁵⁶³ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 215-216.

inşa edilmiştir. Emîrin talimatıyla burada inşa edilen gemiler 366/977 yılında “Bahru’l-Muhît”e gönderilmiştir. Ne var ki Dâru’s-Sinâa zamanla bu fonksiyonunu yitirmiş ve Abdurrahman en-Nâsır devrinde burası madenî âletler ve heykellerin (timsâl) yapımına hasredilmiştir. Endülüs şehirlerinde çokça bulunan bu heykellerden 12 tanesi Zehrâ sarayına konulmuştur.⁵⁶⁴

Kurtuba’da bunlar dışında mevcut olan resmî binalardan bazıları şunlardır:

Dâru’l-Vüzerâ: Endülüs kaynaklarında bahsedilen bu yapının yeri konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte Kurtuba sarayının bir parçası olduğu tahmin edilmektedir. *Beytü’l-Ummâl*: Burası, Kurtuba sarayının ek binalarından birisi olup saray hizmetlileri için yapılmıştır. Daha sonra hapishaneye çevrilen bu yapının şehrin eski hapishanesi olma ihtimali de vardır. *Dâru’s-Sadaka*: Hakem el-Mustansır tarafından Kurtuba Câmiinin batı tarafında inşa edilmiştir. *Dâru’r-Rehâin*: Bâbü’l-Kantara civarındadır.⁵⁶⁵

b) Konaklar

Kurtuba’nın dikkat çekici özelliklerinden biri de, şehirde saray ve köşkler dışında ileri gelen kimselere (eşraf) ait çok sayıda yapının bulunmasıdır. Sayıları on binleri geçen bu konaklardan bazıları şunlardır:

Dâru Münzir b. Said el-Belûfî: Bu bina Seyyide Kübrâ mescidinin kuzeyindedir. Burası aynı zamanda şehrin batısında olup Bâbü Âmir el-Kureşî’nin arkasında ve Makberetü Kureş’e yakın bir mevkidedir. *Dâru Bakî b. Mahled*: Bu ev şehrin dışındaki Fahsu’l-Muttarîf’de ve Mubtile caddesi üzerindedir. *Dâru Muhammed b. Tarfe*: Bâbü Âmir’in dışında ve Makberetü Kureş’e yakındır. *Dâru Sumeyl b. Hatem*: Güney mahallesi olan Şekunde’dedir. *Dâru Reyân el-Vasîf*: Bu bina Kurtuba Câmiinin minaresine yakın bir mevkidedir. *Dâru Ebi İbrahim*: Burası Müşavere meclisine katılan fakih Ebi İbrahim’in evidir ve Bâbü’s-Sinâa’nın karşısında Mescidi Ebi Osman civarındadır. *Dâru Abdullah b. Abdurrahman*: Emir Abdullah b. Abdurrahman’a ait olup Bâbü’l-Kantara’nın yakınındadır. *Dâru Abdullah b. Muhammed*: Bu ev emir Abdullah b. Muhammed’e ait olup Kurtuba’nın batı kapısına yakın bir mevkidedir. *Dâru Mutarrîf b. Abdullah*: Kantara’ya yakın bir yerdedir. *Dâru Yûsuf b. Süleyman*:

⁵⁶⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 217.

⁵⁶⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 221-222.

Şehrin ortasında bulunan bu ev Dâru İbni'l-Beyânî diye de isimlendirilmiştir. Bu binada Cafer b. Endelüsî'nin hanımları ikamet etmiştir. *Dâru Kasım b. Yaîş*: Bu ev de şehrin içinde olup Yahyâ b. el-Endelüsî'nin hanımlarının ikameti için kullanılmıştır. *Dâru Muhammed b. Said el-Emevî*: Burası şehrin doğusunda bulunan Münyetü Abdullah'tadır.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 220-221.

B- İDÂRÎ MÜESSESELER

1. Temel İdarî Müesseseler

Ortaçağdaki İslâm şehirlerinin idarî yapısı modern şehirlere göre önemli farklılıklar gösterir. Her şeyden önce, İslâm şehirlerinin idarî kurumları, yöneticileri ve sorumluluk alanları kuruluş, yükseliş ve yıkılış dönemlerine göre değişiklikler taşır. Diğer taraftan Ortaçağda İslâm toplumunun ortak değerleri vardır ki bunların başında İslâm hukuku gelir.

İslâm hukukunu temsil eden Kadılar, yöneticiler ile halk arasında bulunarak İslâm şehirlerinin en önemli ögesini teşkil ederler ve İslâm hukuku gereği şehrin genel düzeninden sorumludurlar. Ancak bir de doğrudan sosyo-kültürel şartların gereği olan Şurta, Sâhibü's-Sûk gibi örfî kurumlar vardır. İşte diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Kurtuba'da da bu iki kurumun görev ve yetkileri birbiri içine girmiş ve oldukça girift hale gelmiştir. Bu nedenle, İslâm şehirlerindeki idarî yapılar birbirinden bağımsız olarak ele alındığında kurumlar arasındaki karşılıklı geçişleri ve ortak alanları ortaya koymak zorlaşır. Aynı şekilde, İslâm şehirlerinin idarî sistemini kendi bütünlüğünden koparıp bütünüyle modern şehir tasniflerine uydurmak da tarihi gerçekliği göz ardı eder. Konunun iki şekilde de bir zorluk barındırdığı açıktır. Bununla birlikte söz konusu kurumların karşılıklı ilişkileri göz önüne alındığında önemli ölçüde açıklayıcı çalışmalar yapılabilir ve yapılmaktadır.

Bu çalışmada Kurtuba'nın idarî yapısı ele alınırken şu şekilde bir yol izlenmiştir: Öncelikle şehrin temel kurumları önem derecesine göre sıralanmıştır. Temel kurumlar dışındaki her bir teşkilat ana konusuna ait grup içinde ele alınmıştır. Sözelimi, kadılık yalnızca hukûkî bir kurum değil, aynı zamanda şehrin en önemli yönetim müessesesidir. Ancak temel alanı hukukla ilgili olduğundan yargı başlığı altında işlenmiştir. Aynı şekilde, İhtisab aslen kadılığa bağlı bir hukûkî kurumdur. Ancak ana görevi şehirdeki ticarî ilişkileri denetlemek olduğundan şehir yönetimi ve güvenliği altında ele alınmıştır.

Genel olarak Endülüs'te var olan idarî düzen ile ilgili kaynaklarda verilen bilgiler, sınırlı olmakla kalmayıp aynı zamanda karmaşık ve müphem bir durumdadır. Bununla birlikte, söz konusu dağınık bilgilerden yola çıkılarak Endülüs Emevî Devlet'inin yönetim şekilleri üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların

destekleyici unsurlarından birisi de diğer İslâm şehirlerindeki idarî yapılanmalar ile Kurtuba şehrindeki idarî sistem arasındaki benzerliklerdir. Burada da bahsedilen araştırmalar ışığında Kurtuba şehrinin idarî sistemi ve bu sistem içinde yer alan çeşitli kurumlar üzerinde durulacaktır.

Endülüs Emevî Devlet'inin kuruluş, yükseliş ve yıkılış devirlerinde geçirdiği aşamalar idarî teşkilatlarda da bazı değişikliklere yol açmıştır. Devletin zayıf olduğu zamanlarda Kurtuba'da sayıları az olan idarî kurumlar ihtişam dönemlerinde artmıştır. Endülüs toplumundaki değişim ve gelişimler şehrin idarî sistemini ve kurumlarını etkilediği gibi, kurumların önem ve fonksiyonları da toplumu önemli ölçüde yönlendirmiştir. Dolayısıyla idarî düzen şehrin diğer bütün yönleri dikkate alındığında Endülüs Kurtuba'sının anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

a) *Hükümdarlık (Vilâyet, İmâret, Hilâfet)*

Vilâyet devrinde Kurtuba'da mevcut olan idarî düzen Ortaçağda ortaya çıkmış diğer Arap-İslâm devletlerinde hâkim olan sistemden çok büyük bir farklılık göstermez. Vilâyet devrinde Kurtuba -ve dolayısıyla Endülüs- vâilileri genellikle Kuzey Afrika vâilileri kanalıyla ve Emevî halîfesi tarafından tayin edilirdi. Ancak Kurtubalılar çoğu zaman tayin edilen vâilerden memnun kalmamışlar ve sık sık isyan ve ihtilal teşebbüslerinde bulunmak suretiyle arzu ettikleri kimseyi vâililik görevine seçmişlerdir.⁵⁶⁷

İlk yıllarda Kurtubalıların seçtikleri vâilileri onaylamak durumunda kalan Şam, zamanla Endülüs'teki bütün etkinliğini yitirmiştir. Bu durum bir yönüyle hilâfet merkezinden uzaklıkla açıklanabileceği gibi aynı zamanda Abbâsîlerin faaliyetlerini artırması ve Emevî hânedânının sıkıntılı günler yaşaması ile de ilgilidir. Diğer taraftan Muvahhid hükümdarlarının Endülüs'ü Kuzey Afrika'dan yönetme teşebbüslerinin başarısız kaldığı dikkate alınırsa bu durumun biraz da İber yarımadasının bir özelliği olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle Endülüs daha ilk günlerinden başlayarak buraya yerleşen Müslümanlar tarafından yönetilmiş ve politik olarak dışarıdan çok fazla etkilenmemiştir.

Ancak, yine de ilk yıllarda Endülüs, Şam Emevî Devlet'inin ikinci dereceden (Kuzey Afrika'ya bağlı) bir eyaleti olup halîfelerin özel ilgisine mazhar olmuş ve

⁵⁶⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 115.

yöneticileri Emevî vâlisi olarak isimlendirilmişlerdir.⁵⁶⁸ Emevî hânedânından olup Abbâsî ihtilali sırasında gizlice kaçarak Endülüs'e gelen Abdurrahman ed-Dâhil'in Kurtuba'ya yerleşerek devletini kurmasıyla fiilen Kuzey Afrika ve Şam'la bağı kesilmiş olan Endülüs artık resmen bağımsız bir devlet olmuştur. Abdurrahman ed-Dâhil ile birlikte Endülüs Emevî Devlet'inin yöneticileri de “emîr” olarak anılmıştır.⁵⁶⁹ Bununla birlikte, Endülüs emirleri diğer bir çok İslâm devleti gibi Abbâsî halîfesine bağlılığını – Müslümanların ortak halîfesi olması sebebiyle- sembolik olarak sürdürmeye devam etmişlerdir.⁵⁷⁰

Endülüs emîrleri Abbâsî halîfeleriyle ciddi bir siyâsî rekâbet içine girmemişler ve Bağdat ile yakın olmaya özen göstermişlerdir. Ancak, zamanla Abbâsî devleti gücünü yitirmiş ve hilâfet makamı da bazı Müslüman devletlerin elinde önemli bir güç unsuru olarak yer almıştır. Bu durumda, Endülüs'ün en büyük hükümdarlarından Aburrahman en-Nasır, kendi döneminde halîfeliğin iyice gücünü kaybettiğini ve Fatimiler'in bir propaganda aracı haline geldiğini gerekçe göstererek kendisini de “halîfe” olarak ilan etmiştir.⁵⁷¹ Bu şekilde Fatimilerin uhdesindeki halifelik dışında İslâm dünyasında ikinci bir halîfe daha var olmuştur. Nasır'dan itibaren yıkılışına kadar Endülüs Emevî hükümdarları halîfe ünvanıyla anılmıştır.⁵⁷²

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Endülüs emîr ve halîfelerinin de en önemli görevlerinden birisi Kurtuba Câmîinde Cuma namazı kıldırmak olmuştur. Bununla birlikte, bu görevi genellikle halîfe adına başkent Kurtuba'da “Kâdî'l-Cemâa” ya da “Sahibu's-Salah” diye isimlendirilen kişiler yerine getirirken diğer şehirlerde ise vâliler icra etmişlerdir.⁵⁷³

Endülüs hükümdarlarının bunun dışında; orduyu idâre etmek/başkomutanlık yapmak, hâcîp ve vezîr gibi önemli devlet adamlarını tayin etmek ve devlet hazinesine

⁵⁶⁸ Callaghan, Joseph F.O., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, London trhsz, s. 137-138.

⁵⁶⁹ Halef, Sâlim bin Abdullah, *Nüzümü'l-Hükmi'l-Emeviyî ve Rûsûmühüm fi'l-Endelüs, el-Câmiatü'l-İslâmiyye*, Medîne, 2003, c. I, s. 32-37; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 116.

⁵⁷⁰ Callaghan, *age*, s. 138; Halef, *age*, c. I, s. 190; Fikrî, *age*, s. 285; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 116.

⁵⁷¹ Ed-Dâhil, ilk yıllarda hutbede Abbâsî halîfesinin isminin zikredilmesine müsaade etmiş ancak daha sonra bundan vazgeçmiştir. Bkz. Callaghan, *age*, s. 138; Halef, *age*, c. I, s. 167; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 117.

⁵⁷² Nâsır'ın hilâfet ünvanını kullanmasının sebepleri ve bu konuda tarihçilerin yorumları ile ilgili ayrıntılı bir bilgi için bkz. Halef, *age*, c. I, s. 189-192; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 118-119.

⁵⁷³ Halef, *age*, c. I, s. 167-175; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 129.

(Beytü'l-Mâl) tasarruf etmek gibi görev ve sorumlulukları vardı.⁵⁷⁴ Bu görevler dışında, Endülüs emîr ve halifeleri ülkelerinin kalkınmasında ve seçkin bir medeniyetin ortaya çıkmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Fetihden hemen sonra giriştikleri imar faaliyetleri, bilim ve kültüre verdikleri desteklerle Kurtuba'yı 10. asırda Bağdat ve İstanbul'un görkemli dönemlerine eş değer seviyede bir medeniyet şehri haline getirmişlerdir.

Endülüs'te halifenin başında olduğu ve bizzat yönettiği idarî düzen Hişam el-Müeyyed zamanında hükümdarlık makamının zayıflamasıyla hızlı bir çözülmeye doğru gitmiştir. Endülüs Emevî Devlet'inin yıkılışıyla sonuçlanan bu bozulmanın her şeyden önce Hâciplik kurumunun hükümdarlık makamının üzerinde bir itibar kazanması ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Hişam el-Müeyyed'in hâcibi olan İbn Ebî Âmir, devletin en önemli adamı haline gelmiş ve hükümdarın üzerinde bir güce kavuşmuştur. Bu dönemden itibaren artık devlet işlerinden uzaklaştırılan halifeler vakitlerini saray ve köşklere geçirirlerken hâcipler devletin fiili yöneticileri konumunda olmuşlardır.⁵⁷⁵

Endülüs halifeleri, hilâfet devrinin sonlarında, Abbâsî halifelerinin son zamanlarda düştükleri duruma benzer bir şekilde, hilâfet makamını şeklen sürdürmelerine rağmen fiilen devlet içinde iktidarlarını yitirmişlerdir. Bu nedenle hilâfet makamı, çok geçmeden sahip olduğu imaj ve itibarı da kaybedince Kurtuba halkının ileri gelenleri tarafından ilga edilmiştir.⁵⁷⁶

İslâm ülkelerinde hükümdarlık kurumunun ortak bir takım simge ve nişanları olduğu gibi her birinin diğerinden farklı özellikleri de olmuştur. Diğer Müslüman hükümdarlarda olduğu gibi Endülüs halifelerinin de en önemli nişanı şüphesiz hutbelerde isimlerinin ve lakaplarının okunması ve kendilerine dua edilmesidir.⁵⁷⁷

Abdurahman ed-Dâhil Endülüs Emevî Devlet'ini kurduğu zaman, ilk başlarda Abbâsî halifesinin adından sonra emîrin ismi de hutbede okunur ve dua edilirdi. Ancak yine onun zamanında çok geçmeden Abbâsî halifesinin ismi hutbelerden çıkarılmış⁵⁷⁸ ve yalnızca emîrin ismi "İmam", İbnü'l-Halâif" ve "Emîrü'l-Mü'minîn" gibi lakaplarla kullanılmaya başlanmıştır. III. Abdurrahman döneminden itibaren hutbelerde halife

⁵⁷⁴ Fikrî, *age*, s. 286.

⁵⁷⁵ Callaghan, *age*, s. 139.

⁵⁷⁶ Halef, *age*, c. I, s. 125.

⁵⁷⁷ Halef, *age*, c. I, s. 189-190.

⁵⁷⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 16-117.

ünvanı yanında saltanat lakapları da kullanılmıştır. Hişam el-Müeyyed devrinde ise hâciplik kurumu öne çıkınca, hutbelerde halîfenin isminden sonra hâcip Mansûr b. Ebî Âmir'in ismi de zikredilmiştir.⁵⁷⁹

422/1031 yılında halîfelik kurumu ilga edilmiş ve Endülüs'te melikler devri başlamıştır. Bu duruma uygun olarak hutbelerde yalnızca melikin ismi zikredilmiş ve onun için dua edilmiştir. Son olarak 484/1092 yılında Kuzey Afrika'da kurulan Murâbıtlar Endülüs'e hâkim olduğunda hutbelerde Abbâsî halîfelerinin ismi yeniden kullanılmaya başlamıştır.⁵⁸⁰

Endülüs halîfelerinin nişanelerinden biri de farklı saltanat lakabı kullanmalarıdır. Bu âdeti ilk başlatan aynı zamanda ilk halîfe ünvanını da almış olan III. Abdurrahman olup “en-Nâsir li-dînillah” lakabını kullanmış, daha sonra gelen halîfeler de bu âdeti devam ettirmişler ve “ el-Mustansır” ve “el-Müeyyed” gibi değişik lakaplar kullanmışlardır. Paralar üzerinde de “Abdullah” lafzını ve saltanat lakaplarını kullanmakta ısrarcı olan Endülüs emîr ve halîfeleri bu lakaplarıyla da anılmıştır. Aynı şekilde paraların üzerinde halîfenin isminin yazılı olması da en önemli hükümdarlık alametlerindedir.⁵⁸¹

Bir başka önemli hükümdarlık alameti ise mühürdür. Mühür üzerinde halîfenin ismi ile birlikte “*bi kazâillahi razin*” ya da “*billahi yesiku ve bihi ya'tesimu*” ibaresinin yazılması adet olmuştu. Bu ibareler aynı zamanda Endülüs ordusunun sancaklarına da nakşedilmiştir.⁵⁸² Endülüs halîfelerinin nişanlarından birisi de “Serîr” de oturmak (toplantılarda diğer devlet adamlarından daha yüksek bir kürsüde oturmak) idi. Halîfe, bayram ve törenlerde biraz yüksek bir kürsüde oturur ve diğer devlet büyükleri de etrafında belirlenen yerlere dizilirlerdi.⁵⁸³

Endülüs'te hilâfetin en önemli nişanelerinden birisi de biat merasimidir. İki aşamada yapılan biat merasiminin ilk kısmı sarayda yapılır ve önemli devlet adamları ile Kurtuba'nın ileri gelenleri burada kıdem sırasına göre halîfeye bağlılıklarını

⁵⁷⁹ Fikrî, *age*, s. 289.

⁵⁸⁰ Hilâfetin ilgasından sonra hükümdarlık ünvanlarının kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 120-124. Ayrıca bkz. Halef, *age*, c. I, s. 176-185; Fikrî, *age*, s. 289.

⁵⁸¹ Halef, *age*, c. I, s. 176-177.

⁵⁸² Fikrî, *age*, s. 287.

⁵⁸³ Halef, *age*, c. I, s. 194-195.

bildirirlerdi. Saraydaki biat merasimi bitince, Kâdı'l-Cemâa halife adına Kurtuba Câmîinde halktan biat alır ve bu şekilde biat merasimi sona ermiş olurdu.⁵⁸⁴

Endülüs emir ve halifeleri sık sık toplantılar (mecâlis) tertip ederlerdi. Bu toplantılar, katılanlara ve özelliğine göre değişik isimler alırlardı. En önemlileri arasında “Mecâlis-i Hâssa”, “Mecâlis-i Müşavere”, “Mecâlis-i Müsamere” ve “Mecâlis-i Şarab-Raks ve Gınâ” sayılabilir. Mecâlis-i Hâssa, hâcip ve vezir gibi önemli devlet adamları ile şehrin ileri gelenlerinin katıldığı ve hükümdarın huzurunda devlet işlerinin konuşulduğu toplantılardır. Mecâlis-i Müşavere, halîfenin bir takım dînî konularda bazı Kadı ve fakihlerle yaptığı istişare toplantıdır. Mecâlis-i Müsamere ise halîfenin belirli konularda uzman kişilerle yaptığı özel toplantılardır.⁵⁸⁵

Endülüs'te hükümdarlık (Emîrlik ve Halîfelik), genellikle hükümdarın büyük oğlu yoluyla devam etmiş ve bazen de kardeşler arasında sürdürülmüştür. Emîr ve halîfeler, ya kendisinden sonra gelecek kimse için sağlığında biat almışlar ya da vasiyet etmişlerdir. Endülüs'te veliahdın devlet yönetiminde belirli bir yeri ve fiili bir görevi olmamakla birlikte hükümdarın zaman zaman ordu komutanlığı gibi görevlendirmeleri olmuştur. Bununla birlikte veliahd olan kimse, merasim ve törenlerde devlet erkânı içerisinde daha yüksek bir makama sahip olmuştur.⁵⁸⁶

Endülüs emîrlerinden Abdurrahman el-Evsat, önemli devlet işlerini (el-Hutat, Kavâmü'l-Hıdme..) hizmet derecesine göre tasnif edip düzenlemiştir. Her bir kurum için de divanlar oluşturmuş ve Kurtuba sarayı içerisinde bu amaçla bir de salon (mecâlis) yaptırmıştır. Önceleri “Meclisü'l-Hıdme” denilen bu yer hilâfet devrinde “Hıdmetü'l-Halîfe” adını almış ve Mansûr b. Ebî Âmir tarafından Zâhire'ye nakledilene kadar da burada kalmıştır. Diğer taraftan Endülüs'te, önemli devlet görevlerine getirilecek kişiler Kurtuba'da yaşayan meşhur Arap ve Mevâlî aileleri (Büyûtât) arasından seçilirdi. Genellikle –cihad ve fitne zamanları dışında- hükümdar ailesinden her hangi birisi bu göreve seçilmezdi.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Endülüs hükümdarları için Kurtuba'da yapılan biat merâsîmi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halef, *age*, c. I, s. 133-140; Fikrî, *age*, s. 288-289; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 127.

⁵⁸⁵ Halef, *age*, c. I, s. 143-146; Fikrî, *age*, s. 290.

⁵⁸⁶ Halef, *age*, c. I, s. 206-214.

⁵⁸⁷ Fikrî, *age*, s. 295.

b) *Hicâbet*

Endülüs'te hicâbet makamı hükümdarlıktan sonra gelen devletin en üst makamıdır.⁵⁸⁸ Vizâretten daha üstün olan bu göreve getirilen kişi vezirler arasından seçilir ve “en yakın vezir” diye isimlendirilirdi. Hâcip, konumu itibariyle halîfenin yardımcısı durumundadır.⁵⁸⁹ Abdurrahman ed-Dâhil zamanında vezir Yûsuf b. Buht, Hakem devrinde vezir Abdülkerim b. Abdülvahid b. Muğîs, Abdurrahman el-Evsat devrinde İsa b. Şehid ve Abdurrahman en-Nâsır'ın mevlası Bedr b. Ahmed meşhur hâcipler arasındadır.⁵⁹⁰

Hâciplik makamı sembolik olarak hükümdarlıktan sonraki en yüksek makam olmakla birlikte etkinliği ve görevleri açısından “Reisü'l-Vüzerâ” kadar güçlü değildir.⁵⁹¹ Bununla birlikte önceleri görev alanları pek belirli olmayan hâcipler Hakem devrinden itibaren devlet işlerinde görevlendirilmişler ve zamanla hükümdardan da etkili bir konuma yükselmişlerdir. Özellikle hâcip Mansûr b. Ebî Âmir zamanında, hicâbet makamı fiilen hükümdarlık makamının yerini alacak derecede bir güç kazanmıştır.⁵⁹²

c) *Vizâret*

Abdurrahman ed-Dâhil, devlet işlerinde kendisine yardımcı olmaları amacıyla bazı kişileri seçmiş ve çeşitli görevler vermiştir. Ayrıca bu kişilerle kendisi arasında aracı olmak üzere bir başkan seçmiş ve hâcip ismini vermiştir. Dolayısıyla, ilk dönemlerde belirli görevleri olan ve vezir adının kullanıldığı bir Vizâret müessesesinden bahsetmek zordur.⁵⁹³ Abdurrahman el-Evsat, Endülüs'te idârî düzeni

⁵⁸⁸ Callaghan, *age*, s. 140; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 130-131.

⁵⁸⁹ Endülüs'te hâcip, görev ve yetkileri açısından Abbâsîlerdeki vezirin durumuna daha çok benzemektedir. Nitekim Vizâret müessesesi de ileride değinileceği gibi Abbâsîlerden farklı bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Mûnis, Hüseyin, *Mevsû'atü Târihi'l-Endelüs*, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kâhire 1996, c. I, s. 82; Dağlı, Muhammed Saîd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye fi'l-Endelüs ve Eseruhâ fi'l-Edebi'l-Arabî ve fi'l-Edebi'l-Endelüsî*, yrsz, 1984, s. 60; Halef, *age*, c. I, s. 411.

⁵⁹⁰ Halef, *age*, c. I, s. 412; Fikrî, *age*, s. 291.

⁵⁹¹ Endülüs'teki hâciplik kurumu ile diğer İslâm ülkelerindeki hâciplik müessesesinin bir mukâyesesi için bkz. Halef, *age*, c. I, s. 415-429; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 129-130.

⁵⁹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 131; Fikrî, *age*, s. 291-292.

⁵⁹³ Mûnis, *age*, c. I, s. 81.

oluştururken Vizâret müessesesini de Abbâsîlerdeki benzer bir şekilde kurmuş ve her bir vezirin görev ve yetki alanını da belirlemiştir.⁵⁹⁴

Abdurrahman en-Nâsır devrinde ise, Vizâret müessesesi biraz değişikliğe uğramıştır. Nâsır, aynı göreve bir çok kişi atamış ve bunun sonucunda çok sayıda vezir⁵⁹⁵ ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁶ Bu nedenle vezirlik, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te başlı başına bir kurum olmayıp devlet içinde önemli kişilere verilen bir nişan ve lakap mesabesinde görülmüştür. Nitekim vezirlerin belirli bir görevlerinin olmayışı ve farklı görevlerde bulunan birden fazla kişiye aynı anda bu ünvanın verilmesi sözkonusu kanaati doğrular niteliktedir.⁵⁹⁷

Endülüs'te kendisine vezirlik nişanı verilen kişiler arasında kâtip, asker, fakîh ve âlim gibi farklı meslekten bir çok kişi bulunmaktadır. Örneğin, Hakem'in veziri Futays b. Süleyman ile Abdullah b. Muhammed'in veziri Abdullah b. Muhammed ez-Zeccalî birer kâtip idiler. Ayrıca, Vezir Muhammed b. Velid b. Ganem "Sahibü'l-Medîne" idi. Diğer taraftan Abdurrahman en-Nâsır komutanlarının çoğuna da vezirlik nişanı vermiştir.⁵⁹⁸

Diğer taraftan, Endülüs'te Abbâsîlerde olduğu gibi bir de "Zü'l-Vizâreteyn" makamı vardır.⁵⁹⁹ Endülüs'te bazı vezirler Vizâretü's-Seyf ile Vizâretü'l-Kalem'i birleştirdiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Nitekim Bağdad'taki Abbâsî veziri Said b. Mahled'e Zü'l-Vizâreteyn ünvanı verilmiştir. Endülüs'te ise, Zü'l-Vizâreteyn ilk olarak Abdurrahman en-Nâsır tarafından Ahmed b. Şehid için kullanılmış (327/939) ve kendisi diğer vezirlerden daha üstün tutulmuştur. Buna paralel olarak Ahmed b. Şehîd'in maaşı da yükseltilmiştir.⁶⁰⁰

d) Kitâbet

Endülüs devlet idâresinin önemli kurumlarından birisi Kitâbet' (Huttatü'r-Resail) tir. Bu göreve gelen kişiye "Kâtip", "Kâtibü'r-Resail" veya "Sâhibü'r-Resail"

⁵⁹⁴ Callaghan, *age*, s. 141; Münis, *age*, c. I, s. 82-83; Halef, *age*, c. I, s. 455-459; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 130.

⁵⁹⁵ Nâsır döneminde resmî görevli 4 vezîr bulunmakla birlikte vezîr ünvanı çok sayıda kişiye verilmiştir. Bkz. Callaghan, *age*, s. 141.

⁵⁹⁶ Halef, *age*, c. I, s. 460-461; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 130.

⁵⁹⁷ Makkarî, *age*, c. I, s. 216; Halef, *age*, c. I, s. 455-464.

⁵⁹⁸ Halef, *age*, c. I, s. 460-462; Fikrî, *age*, s. 293.

⁵⁹⁹ Makkarî, *age*, c. I, s. 217; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s.131.

⁶⁰⁰ Halef, *age*, c. I, s. 471; Fikrî, *age*, s. 293.

denir.⁶⁰¹ Kitâbet, devletin resmi yazışmalarının bütün sorumluluğunu üstlenen makamdır.⁶⁰² Kâtiplik Endülüs'te itibarı çok olan bir makam idi. Endülüs'te kâtipler yalnızca resmi bilgileri ve anlaşmaları kayıt altına almakla yetinmemişler, inşa sanatında da oldukça ilerlemişlerdi. Dolayısıyla kâtipler bir yönüyle de edîb ve sanatkâr insanlar idi.⁶⁰³

Endülüs'te başlangıçta bir tane kâtip bulunurdu. Zamanla kâtibin görevleri artmış ve bunun üzerine Abdurrahman en-Nâsır farklı görevleri olan 4 kâtip tayin etmiştir. Bunlardan birincisi devlet memurlarının durumuna bakarken ikincisinin görev alanı sınır ve sahil bölgelerine hasredilmiştir. Üçüncü kâtip resmi anlaşma ve yazışmalarla ilgilenmiş, dördüncü kâtip ise halkın ihtiyaç ve talepleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Bu dört kâtibin dışında bir de halîfenin kendi özel kâtibi vardır.⁶⁰⁴

2. Yargı Müesseseleri

a) *Huttatü'l-Kazâ*

Endülüs Emevî Devlet'inde "Kazâ" teşkilatı diğer kurumlara göre daha yüksek ve daha önemli bir yere sahiptir.⁶⁰⁵ Başında bulunan kişi de şer'î hukuka göre şehrin yöneticisi durumundadır.⁶⁰⁶ Bu alanda sorumlu kişi başlangıçta "Kâdî'l-Cünd" diye isimlendirilmiştir. Abdurrahman ed-Dâhil devrinde Kâdî'l-Cünd olan Yahyâ b. Yezîd et-Tecimî'ye "Kâdî'l-Cemâa" denilmiş ve bu tarihten itibaren genellikle bu lakab kullanılmıştır.⁶⁰⁷ Ancak yine de Muhammed b. Beşir gibi bazı Kadılar Kâdî'l-Cemâa yanında Kâdî'l-Cünd lakabını da kullanmaya devam etmişlerdir. Hilâfet devrinin sonlarında ise Kadı Yahyâ b. Zelvan'dan itibaren "Kâdî'l-Kudât" lakabı kullanılmıştır.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ Makkarî, *age*, c. I, s. 217; Halef, *age*, c. I, s. 337; Fikrî, *age*, s. 295.

⁶⁰² Endülüs'te Kitâbet müessesesi görev ve yetki alanları itibarıyla Abbâsilerdeki Dîvânü'l-İnşâ'ya benzetilmektedir. Bkz. Mûnis, *age*, c. I, s. 84.

⁶⁰³ Makkarî, *age*, c. I, s. 217; Halef, *age*, c. I, s. 337-338.

⁶⁰⁴ Fikrî, *age*, s. 295; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 133.

⁶⁰⁵ Mûnis, *age*, c. I, s. 84; Callaghan, *age*, s. 143; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 194; Kebîsî, Halil İbrahim, *Devrü'l-Fukahâ fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye ve'l-İctimâiyye bi'l-Endelüs*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2004, s. 160.

⁶⁰⁶ Makkarî, *age*, c. I, s. 217.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, II. Kısım, s. 177; Kebîsî, *age*, s. 160.

⁶⁰⁸ Makkarî, *age*, c. I, s. 218; Halef, *age*, c. II, s. 620-625; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 196.

Kâdı'l-Cemâa'nın yetki ve sorumluluk alanı Kurtuba şehri ile sınırlı idi.⁶⁰⁹ Bununla birlikte diğer Endülüs şehirlerinde bulunan kadılardan daha geniş yetkilere sahiptir.⁶¹⁰ Kâdı'l-Cemâa'nın hilâfet merkezi olan Kurtuba'da bulunmuş olması başlı başına onun önemini artırmaktaydı.⁶¹¹ Nitekim emîr ve halîfeler istişarelerde bulunmak üzere sık sık Kâdı'l-Cemâa ile görüşürlerdi. Diğer taraftan Kâdı'l-Cemâa, sahip olduğu müstesna konumla öteki devlet görevlilerinden de bariz bir şekilde ayrılırdı. Endülüs toplumunun hem yöneticileri hem de halkı nezdinde aynı derecede itibarı olan biricik devlet adamı Kâdı'l-Cemâa'dır.⁶¹²

Kâdı'l-Cemâa Vasiyet, Miras, Talak ve Kaseme gibi şer'î hukuka giren bir çok konuda hüküm verme yetkisine sahiptir. Aynı şekilde, Kâdı'l-Cemâa hapis, teşhir ve tard gibi şer'î hadlerin uygulanmasına karar verir ve Sahibü's-Şurta da bu kararları infaz ederdi. Ayrıca "Şühûd" ve "Udûl"⁶¹³ tarafından imzalanan vesikaları onaylama yetkisi de Kâdı'l-Cemâa'ya aittir. Diğer taraftan, Beytü'l-Mâl'in idâre ve tasarrufundan da birinci derecede Kâdı'l-Cemâa sorumluydu.⁶¹⁴

Kâdı'l-Cemâa'nın en önemli görevlerinden biri de Cuma günü Kurtuba Câmii'nde imamlık yapması ve bayram namazlarını kıldırmasıdır. Bu sebeple kendisine "Sâhibü's-Salâh" ünvanı da verilmiştir. Ancak, zamanla imamlık ayrı bir teşkilat haline dönüşmüş ve bu işle ilgili başka görevliler tayin edilmiştir.⁶¹⁵

Kazâ teşkilatının yeri Kurtuba Câmii içinde bulunurdu. Burada fukahânın ileri gelenleri ile Kâdı'l-Cemâa gerekli gördüğünde toplantılar düzenlemek suretiyle bir araya gelirdi. Buna da "Meclisü'l-Hükm" ya da "Meclisü's-Şûrâ" denirdi. "el-Fukahâu'l-Müşevverûn" denilen bu âlimler bizzat emîr ya da halîfe tarafından tayin edilirdi. Kâdı'l-Cemâa, bu toplantılarda kıyafeti ile diğer âlimlerden ayrılırdı.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Kurtuba Kâdısı (Kâdı'l-Cemâ'a), Kurtuba ve civarından sorumlu olmakla birlikte diğer Endülüs şehirlerindeki kadıların seçiminde ve görevlendirilmesinde de en etkili kişi idi. Bu nedenle, dolaylı bir şekilde diğer kadılar Kâdı'l-Cemâ'a'ya bağlı durumda idiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mûnis, *age*, c. I, s. 8; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 140.

⁶¹⁰ Huşenî, *age*, s. 7-8.

⁶¹¹ Callaghan, *age*, s. 145.

⁶¹² Halef, *age*, c. II, s. 626-629.

⁶¹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 146.

⁶¹⁴ Kâdı'l-Cemâ'a ve yetkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halef, *age*, c. II, s.647-656; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 142-143.

⁶¹⁵ Fikrî, *age*, s. 306.

⁶¹⁶ Mûnis, *age*, c. I, s. 85; Kebîsî, *age*, s. 164-165; Dağlı, *age*, s. 60; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 145.

Kâdı'l-Cemâa'nın kendisine yardımcı olan birden fazla "Nâzır"ı vardır. Kâdı'l-Cemâa'nın kâtibi, hâcibi ve "Sâhibü'l-Ahkâm" denilen bir de yardımcısı vardı. Ayrıca şehir merkezi dışında kendisine yardımcı olan ve Müsedded denilen bir başka kadı daha vardı.⁶¹⁷

Kurtuba kadılığı Endülüs'te özel bir yere sahiptir. Kurtuba kadılarının vermiş olduğu hükümler diğer Endülüs şehirleri için örneklik teşkil etmiştir. Hatta Endülüs ve Kuzey Afrika fıkıh literatüründe Kurtuba, İslâm fıkında Medîne'nin sahip olduğu seçkin konuma benzer bir değere sahip olmuştur. Nitekim birçok hukukî konuda Kurtuba ehlinin yapıp ettikleri başlı başına bir delil teşkil etmiştir.⁶¹⁸

Diğer taraftan Kurtuba'nın siyâsî tarihinde belirleyici olan kadılar yöneticilere karşı gelişen muhalefet hareketlerinde önemli aktörler olarak ortaya çıkmışlardır.⁶¹⁹ Endülüs tarihi kaynaklarında yöneticiler karşısında cesur bir şekilde hak ve adaleti savunan kadıların hikâyeleri bolca anlatılmaktadır.⁶²⁰ Ayrıca Endülüs'e dair biyografi eserlerinde kadıların en kalabalık meslek grubu olması da bu kurumun toplumdaki yerini gösterir niteliktedir.⁶²¹

b) *Huttatü'l-Mevâris*

Endülüs yargı kurumları arasında en önemlilerinden birisi de "Huttatü'l-Mevâris'tir. Bu kurumun başında bulunan kişi mirasla ilgili problemlere bakardı. Bu konuda Müslümanlar için Mâliki fikhını, Gayri Müslimler için de ehl-i zimme hukukunu göz önüne alarak karar verirdi. Kâdı'l-Cemâa'ya bağlı olarak çalışan bu kişi aynı zamanda Beytü'l-Mâl'e nakledilen mirasların idâre ve tasarrufundan da bizzat sorumlu idi.⁶²²

c) *Huttatü'r-Redd*

Kurtuba'da Kazâ teşkilatı dışında ve onu tamamlayan yargı ile ilgili bir başka teşkilat daha vardı ki "Huttatü'r-Redd" diye isimlendirmiştir. Bu kurumun başında

⁶¹⁷ Fikrî, *age*, s. 306.

⁶¹⁸ Halef, *age*, c. II, s. 659; Fikrî, *age*, s. 304.

⁶¹⁹ Halef, *age*, c. II, s. 647-657.

⁶²⁰ Muhammed bin Beşir'in Hakem bin Hişam karşısında ve Münzir bin Said'in Abdurrahman en-Nâsır karşısında sergiledikleri cesurca tavırlar bu konuda önemli örneklerdir. Bkz. Halef, *age*, c. II, s. 651-652; Fikrî, *age*, s. 304.

⁶²¹ Mûnis, *age*, c. I, s. 84.

⁶²² Fikrî, *age*, s. 301.

bulunan kişiye de “Sahibü’r-Redd” denirdi.⁶²³ Bu teşkilat, kadıların hükümlerine yapılan itirazları ve halktan gelen şikâyetleri hükümdar vasıtasıyla Meclisü’ş-Şurâ’ya ve Kâdı’l-Cemâa’ya iletir, verilen kararı da ilgili taraflara tebliğ ederdi.⁶²⁴

d) *Huttatü’l-Mezâlim*

Huttatü’r-Redd Kurumu gibi “Huttatü’l-Mezalim” de Kazâ teşkilatını tamamlayan ve ona yardımcı olan kurumlardandır.⁶²⁵ Endülüs’te vilâyet ve imaret devrinde mevcut olmayan bu müessese ilk olarak Abdurrahman en-Nâsır döneminde ortaya çıkmıştır. Endülüs’te Sahibü’l-Mezalim, diğer İslâm ülkelerindeki uygulamalardan farklı olarak Kâdı’l-Cemâa’nın hükümlerini uygulamakla görevlidir.⁶²⁶

3. Şehir Yönetimi ve Güvenliği

a) *Huttatü’ş-Şurta*

Endülüs devlet idâresinin en önemli kurumlarından olan “Huttatu’ş-Şurta”, bir güvenlik teşkilatıdır. İlk olarak Abdurrahman ed-Dâhil devrinde Kurtuba’da çarşının güvenliğini sağlamak üzere Şurta görevlileri tayin edilmiştir.⁶²⁷ Bu dönemde Şurta, Sâhibü’s-Sûk’a bağlı olarak görev yapmıştır. Abdurrahman el-Evsat devrinde ise başlı başına bir Şurta teşkilatı oluşturulmuştur.⁶²⁸ Ayrıca onun döneminde Şurta teşkilatı “eş-Şurtatü’l-Kübrâ” ve “eş-Şurtatü’s-Suğrâ” olmak üzere ikiye ayrılmış ve vazifeleri “Ahkâmu’ş-Şurta” adıyla kâideleştirilmiştir. Şurta teşkilatı, Abdurrahman en-Nâsır devrinde “eş-Şurtatü’l-Vüstâ”nın eklenmesiyle 3 bölüm haline gelmiştir.⁶²⁹

“eş-Şurtatü’l-Kübrâ”, Kurtuba sarayının kapılarından birisinin yanında yer alır ve hem şehrin ileri gelenlerinin hem de halkın güvenliğinden sorumludur. “eş-Şurtatü’l-Vüstâ”nın görev ve sorumlulukları detaylı olarak bilinmemektedir. “eş-Şurtatü’s-Suğrâ” ise Kurtuba halkının güvenliğinden sorumlu tutulmuştur.⁶³⁰

⁶²³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 145; Kebîsî, *age*, s. 181-182.

⁶²⁴ Kebîsî, *age*, s. 182-183; Halef, *age*, c. II, s. 766-771.

⁶²⁵ Mûnis, *age*, c. I, s. 84; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 145.

⁶²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Callaghan, *age*, s. 145.

⁶²⁷ Dağlı, *age*, s. 61-62.

⁶²⁸ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 46.

⁶²⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 147.

⁶³⁰ Halef, *age*, c. II, s. 867-868; Fikrî, *age*, s. 299. Eş-Şurtatü’s-Suğrâ genellikle fakihler tarafından yönetiliyordu. Bu konuda bkz. Kebîsî, *age*, s. 201-202.

Şurta teşkilatının başında bulunan kimseye “Sahibü’ş-Şurta” denilir ve hükümdar nezdinde yeri oldukça yüksektir.⁶³¹ Kurtuba’da üç tane “Sahibü’ş-Şurta” bulunurdu. Bununla birlikte Mansûr b. Ebî Âmir kendisi için ayrıca özel bir “Sahibü’ş-Şurta” tayin etmiştir. “Sahibü’ş-Şurta”nın hükümdardan izin almadan şer’î hadleri yerine getirme yetkisi vardı. Nitekim az da olsa ölüm cezasını kendi başına uygulayan Sahibü’ş-Şurtalar olmuştur.⁶³²

b) *Huttatü’l-Medîne*

Kurtuba şehrinin en önemli idarî kurumlarından biri de Huttatü’l-Medîne’dir. Bu kurumun başında bulunan kişiye “Sahibü’l-Medîne” ya da “Vâli’l-Medîne” denirdi.⁶³³ Şehrin yönetiminde önemli bir yeri olan Sahibü’l-Medîne, Evsat devrinde aylık 100 dinara yakın maaş almıştır. Aynı dönemde “Sahibü’s-Sûk” un maaşı ise 30 dinar kadardı.⁶³⁴

Sahibü’l-Medîne’nin “Derrâbîn” denilen yardımcıları vardı.⁶³⁵ Bu kişiler geceleyin cadde ve sokaklarda dolaşarak Kurtuba şehrinin güvenliğini sağlıyorlardı. Bu nedenle Sahibü’l-Medîne’ye “Sahibü’l-Leyl” de denilmiştir.⁶³⁶ Halîfe Abdurrahman en-Nâsır zamanına dek Kurtuba’da bir tane Sâhibü’l-Medîne var idi. Nâsır, Medînetü’z-Zehrâ’yı inşa edince buraya ayrı bir Sâhibü’l-Medîne tayin etmiştir. Daha sonra Mansûr b. Ebî Âmir Zâhire şehrini yapınca orası için de ayrı bir Sâhibü’l-Medîne tayin etmiştir. Bunun sonucunda hilâfet devrinde Kurtuba’da aynı anda üç tane Sâhibü’l-Medîne bulunmuştur.⁶³⁷

c) *Huttatü’s-Sûk*

Huttatü’s-Sûk, Kurtuba’da çarşıların düzen ve güvenliğinden sorumlu bir kurumdur.⁶³⁸ “Sahibü’s-Sûk” tarafından yönetilen bu teşkilat vilâyet devrinden itibaren

⁶³¹ Makkarî, *age*, c. I, s. 218.

⁶³² Callaghan, *age*, s. 145.

⁶³³ Bermejo, Joaquin Vallve, “The Zalmedina of Cordoba”, *The Formation of al-Andalus Part I: History and Society*, (Ed. Manuela Marin), Ashgate, Aldershot 1998, s. 389.

Callaghan, *age*, s. 145; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 146-147.

⁶³⁴ Fikrî, *age*, s. 299.

⁶³⁵ Makkarî, *age*, c. I, s. 219.

⁶³⁶ Bazı kaynaklarda Derrâbîn’in şurta teşkilatına bağlı olduğu belirtilmiştir. Bunun sebebi ise, Şurta teşkilatının da Sâhibü’l-Medîne’ye bağlı olmasıdır. Bkz. Makkarî, *age*, c. I, s. 218; Halef, *age*, c. II, s. 905; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 147-148.

⁶³⁷ Halef, *age*, c. II, s. 862-863; Fikrî, *age*, s. 300.

⁶³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 148.

var olan şehrin en eski kurumları arasındadır.⁶³⁹ Sahibü's-Sûk önceleri çok geniş yetkilere sahip olarak şehrin her türlü güvenliğinden sorumlu idi. Sahibü's-Sûk'un kararı ve hükmü kâdının konumuna benzer bir şekilde kesinlik taşırdı.⁶⁴⁰ Görevi yalnızca çarşıları düzenlemek ve kontrol etmek olmayıp şehrin düzeninden sorumlu ve huzursuzluk çıkarıcıları cezalandırmakla da yetkili idi. Ancak, çok sürmeden Sahibü's-Sûk'un şehir yönetimindeki konumu değişmiş ve Abdurrahman el-Evsat, devlet idâresini düzenlerken Sahibü's-Sûk'un görev ve yetkilerini de sınırlamıştır.⁶⁴¹

d) *Huttatü'l-Hisbe*

İlk yıllarda⁶⁴² Sahibü's-Sûk'un yetki ve sorumlulukları arasında bulunan hisbe teşkilatı, hilâfet devrinde "Huttatü'l-Hisbe" adında yeni ve ayrı bir kurum olarak ortaya çıkmış, hisbe teşkilatından sorumlu olan kişiye de "Muhtesib" denilmiştir.⁶⁴³

Muhtesibler, Sahibü's-Sûk gibi ilim ve tecrübe sahibi kişilerden olup fikhî konularda mütehassis idiler. Nitekim sahip oldukları yetkiler ve uygulamalarına bakıldığında muhtesiblerin Kadılar gibi davrandıkları görülmektedir.⁶⁴⁴

4. Temel İktisâdî Kurumlar

a) *Hizânetü'l-Mâl*

Endülüs Emevî Devlet'inin önemli kurumlarından birisi de Hizânetü'l-Mâl'dir. Bu göreve getirilen kişiye "Hâzinü'l-Mâl" ya da "Sâhibü'l-Mâl" denilirdi.⁶⁴⁵ Hizâne ve Hizânetü'l-Mâl adı da verilen bu teşkilat için sarayın içinde özel bir bina vardı.⁶⁴⁶ Saraydaki hazine görevlileri genellikle bir kişiden fazlaydı ve devlet gelirlerinin arttığı zamanlarda onların sayısı da artmıştır.⁶⁴⁷

⁶³⁹ Halef, *age*, c. II, s. 843.

⁶⁴⁰ Kebîsî, *age*, s.183-184.

⁶⁴¹ Callaghan, *age*, s. 145; Fikrî, *age*, s. 297.

⁶⁴² Valilik döneminde muhtesibin görevlerini yapmak üzere belirli bir kişinin tayin edilmediği bilinmektedir. Emîrlük devrinde ise özellikle Evsat tarafından önemli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak ihtisap, bir müessese olarak halîfelik devrinde ortaya çıkmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hizmetli, Mustafa, "Endülüs'te Hisbe ve Muhtesib", *İslâmiyât*, cilt: VII, sayı: III, Ankara 2005, s. 105-107.

⁶⁴³ Makkarî, *age*, c. I, s. 218-219; Dağlı, *age*, s. 60.

⁶⁴⁴ Hizmetli, *agm*, s. 111-115; Dağlı, *age*, s. 61.

⁶⁴⁵ Callaghan, *age*, s. 141; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 137.

⁶⁴⁶ Halef, *age*, c. II, s. 374-375.

⁶⁴⁷ Fikrî, *age*, s. 298.

Saray içerisinde ayrıca halîfenin kendi özel gelirleri için ayrılmış bir bina var idi ve Beytü Mâli'l-Hâssa ya da Hâssiyetü Beyti'l-Mâl adı verilirdi.⁶⁴⁸ Hâssiyetü Beyti'l-Mâl, aynı zamanda Endülüs emîr ve halîfelerinin özel mülklerinden elde edilen gelirlerinin toplanmasından ve korunmasından sorumlu bir teşkilattır.⁶⁴⁹ Münafisûn denilen kişilerce idâre edilen bu hazinenin başında bulunan kişiye “Sâhibü'z-Zay” ya da “ez-Ziyâ” denirdi. Emîr ve halîfeler buradan elde edilen gelirleri kendi özel işlerine, köşklerin masraflarına, hizmetli ve korumalarına harcıyorlardı.⁶⁵⁰

Devlet gelirlerinin toplanıp tasnif edildiği bu iki hazineden ayrı olarak bir de Beytü'l-Mâl var idi. Sarayın dışında ve Kurtuba Câmîine bitişik bir bina olan Beytü'l-Mâl yalnızca vakıf mallarına ait olup yöneticiliğini Kadılar yapardı.⁶⁵¹

Endülüs hazinesinin gelir kaynakları, başlıca cizye, sadaka, harac, öşür, tazminat ve cezalar (zamanât ve meğârim), ithalat ve ihracat mallarından alınan vergiler ile çarşı ve pazarlardan elde edilen vergilerden oluşmaktaydı.⁶⁵²

Endülüs Emevî Devlet'inin gelirleri devletin refah ve bolluk durumuna göre değişmektedir. Hakem er-Rabazî devrinde yalnızca Kurtuba'dan elde edilen nakdî gelir 142.000⁶⁵³ dinar iken bütün Endülüs'ten elde edilen gelir ise 700.000 dinarı buluyordu.⁶⁵⁴ Abdurrahman el-Evsat devrinde toplam gelir miktarı 1000.000 dinara ulaşmıştır.⁶⁵⁵ Evsat döneminde Endülüs'te tam bir bolluk hâkimdi ve hazineler altın ve hububat ile dolmuştu. İleride bu doluluğun yararı görülmüş ve 206/822 ve 232/846 yıllarında meydana gelen kıtlık sürecinde hazînedeki mevcut birikim Kurtuba halkına cömertçe dağıtılmıştır.⁶⁵⁶

⁶⁴⁸ Callaghan, *age*, s. 146.

⁶⁴⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 138.

⁶⁵⁰ Halef, *age*, c. I, s. 368.

⁶⁵¹ Halef, *age*, c. I, s. 362-366.

⁶⁵² Callaghan, *age*, s. 146-147; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 103-105.

⁶⁵³ Makkarî, *age*, c.I, s. 541; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 107.

⁶⁵⁴ Makkarî İbnü'l-Faradî'nin Hakem devrinde Kurtuba'dan elde edilen gelirle ilgili 110.000 rakamını verdiğini belirtir ve bunun doğru olmadığını söyler. Bkz. Makkarî, *age*, c.I, s. 541. Diğer taraftan tüm Endülüs'ten elde edilen gelirin 600.000 olduğu da söylenmiştir. Bu konuda bkz. Callaghan, *age*, s. 146.

⁶⁵⁵ Endülüs'ün toplam geliri Abdurrahman ed-Dâhil devrinde 300.000 iken Hakem er-Rabazî devrinde bu rakam 700.000'e çıkmıştır. Bkz. Halef, *age*, c. I, s. 391. Diğer taraftan tüm Endülüs'ten elde edilen gelirin 600.000 olduğu da söylenmiştir. Bu konuda bkz. Callaghan, *age*, s. 146.

⁶⁵⁶ Fikrî, *age*, s. 297.

Aburrahman en-Nâsır döneminde 340/951 yılında toplam nakdî gelir miktarı 20.000.000 dinara kadar çıkmıştır.⁶⁵⁷ Nâsır devrinde yalnızca çarşılarından alınan vergiler 5.485.000 dinara ulaşmış, aynı dönemde halîfenin özel mülklerinden (Hâssiyetü Beyti'l-Mâl) alınan vergi ise 765.000 dinarı bulmuştur.⁶⁵⁸

Hakem el-Mustansır devrinde bu miktarlar kat kat artmış ve halîfe buradan elde edilen gelirlerin dörtte birini hayır işlerine ve Kurtuba halkının fakirlerine verilmek üzere tahsis etmiştir.⁶⁵⁹ Altın ve gümüşten oluşan bu nakdî gelirler dışında bir de aynî gelirler vardı. “el-Vezâifü'l-Mahzeniyye” diye isimlendirilen bu gelirler çoğunlukla depolarda saklanan hububattan oluşuyordu. Hakem devrinde “el-Vezâifü'l-Mahzeniyye” denilen aynî gelir miktarı, 53.000'i buğday ve 73.000'i arpadan olmak üzere 136.000 dinar değerine ulaşmıştır. Mansûr b. Ebî Âmir devrinde ise aynî gelirler toplam 200.000 dinarı geçmiştir.⁶⁶⁰

Kurtubalılar vergilerini 12 aya bölünmüş taksitler halinde ödüyorlardı. Ayrıca her mükellef, savaş esnasında bir askerin silah ve yiyecek ihtiyacını karşılamakla yükümlüydü.⁶⁶¹

b) *Huttatü'z-Zimam*

Endülüs'te iktisâdî konularla ilgili önemli bir devlet kurumu daha vardır ki buna “Huttatü'z-Zimam” denilir ve sözkonusu kurumun başında bulunan kişi “Kâtibü'z-Zimam” diye isimlendirilirdi. Devletin maliye ve hesap işlerine bakan bu kuruma aynı zamanda “Huttatü'l-Harac”, başında bulunan kimseye de “Sâhibü'l-İşgâl ve'l-Harac” denilmiştir.⁶⁶²

c) *Huttatu's-Sikke*

Endülüs'te fetih esnasında Vizigot paraları, Afrika ve doğuya ait paralar kullanılmaya başlandı. Bununla birlikte Vilâyet döneminden itibaren sınırlı miktarda para basılmaya başlanmış ve bu durum imâret devrinde de devam etmiştir. Bu dönemde ayrıca altın paraların (dinarlar) üzerinde vali ve emîrlerin isimleri yazılmıştır.⁶⁶³

⁶⁵⁷ İbn Havkal, *age*, s. 112; Callaghan, *age*, s. 146. İbn Havkal Nâsır'ın 20.000.000 dinara ulaşan yıllık gelirinin İslâm dünyasında dengi olmadığını söyler. Bkz. İbn Havkal, *age*, s. 112.

⁶⁵⁸ Callaghan, *age*, s. 146; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 107.

⁶⁵⁹ Fikrî, *age*, s. 297.

⁶⁶⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 106-107.

⁶⁶¹ Fikrî, *age*, s. 297.

⁶⁶² Halef, *age*, c. I, s. 348-349.

⁶⁶³ Fikrî, *age*, s. 257; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 100.

Bununla birlikte Endülüs'te uzun süre düzenli bir para basımı gerçekleştirilememiştir. Abdurrahman el-Evsat'ın, Dâru's-Sikke'yi inşa etmesiyle (Kurtuba Câmiine ve Bâbü'l-Attârîn'e yakın bir mevkide) ilk defa düzenli bir para basımı yapılmıştır.⁶⁶⁴ Endülüs'te tedavülde olan para genellikle dirhem (gümüş para) idi ve altın para (dinar) az kullanılırdı. Bu nedenle uzun bir süre Dâru's-Sikke'de yalnızca gümüş sikke basılmıştır. Halife Abdurrahman en-Nâsır devrinde ise hem altın hem gümüş sikkeler (paralar) basılmaya başlamıştır.⁶⁶⁵

Devletin gelirleri arttıkça Dâru's-Sikke'nin de önemi artmış ve Abdurrahman en-Nâsır devrinde yıllık 200.000 dinar basacak hale gelmiştir. Sâhibü's-Sikke denilen kişinin yönetiminde olan Dâru's-Sikke'de altın ve gümüşler özel bir odada saklanmıştır. Ayrıca burada, Kurtuba halkı için kendilerine ait altın ve gümüşleri dinar ve dirheme çevirebilme imkânı sunulmuştur. Yine bu dönemde Medînetü'z-Zehrâ'nın inşa edilmesiyle burada da para basılmaya başlanmıştır.⁶⁶⁶

5. Diğer İdari Müesseseler

Endülüs Emevî Devlet'i büyüdükçe Kurtuba'da bulunan önemli devlet kurumlarının (el-Huttatü'l-Kübrâ) da sayısı artmıştır. Bunlar arasında "Huttatü'l-Vesâik", "Huttatü'l-Bünyan ya da Mebânî", "Huttatü'l-Berd",⁶⁶⁷ "Huttatü's-Sâkiye", "Huttatü'l-Fahs" "Huttatü'l-Kutû", "Huttatü's-Sadaka.", "Huttatü'l-Harâc", "Huttatü's-Sînâa ya da Daru's-Sînâa" ve "Ashabü'l-Küver" sayılabilir.⁶⁶⁸

Yukarıda sayılan önemli devlet kurumları yanında müstakil olarak yalnızca Kurtuba sarayı ile ilgili olanlar da kurulmuştur. Saray içindeki bu teşkilatların en önemlileri şunlardır: "el-Beyâzire", "el-Hayl"⁶⁶⁹, "el-Matbah ve'l-Matâbih", "es-Seyf", "et-Tiraz", "et-Tıbb ve'l-Hikme" ve "el-İnzâl ve'n-Nezâil".⁶⁷⁰

Endülüs Emevî Devlet'inin idarî görevlileri genellikle aynı anda birden fazla kurumun sorumluluğunu üstleniyorlardı. Her bir kurumun bünyesinde çok sayıda memur çalışır ve her grubun ayrı bir ismi olurdu. Bu gruplar arasında en bilinenleri en-

⁶⁶⁴ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 46; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 100-101.

⁶⁶⁵ Halef, *age*, c. I, s. 403.

⁶⁶⁶ Mûnis, *age*, c. I, s. 311; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 99-100.

⁶⁶⁷ Endülüs'te posta teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halef, *age*, c. I, s. 349-361.

⁶⁶⁸ Fikrî, *age*, s. 301.

⁶⁶⁹ Halef, *age*, c. II, s. 517-518.

⁶⁷⁰ Fikrî, *age*, s. 301.

Nezzâr, el-Müşrifûn, el-Ümenâ, eş-Şühûd, el-Mütekabbilûn ve ed-Derrâbun sayılabilir.⁶⁷¹

6. Ordu

Endülüs Emevî Devlet’inde, ordu kurumu birbirine bağlı birçok teşkilattan oluşmaktaydı. Başlıca ordu müesseseleri arasında “Huttatü’l-Esliha”, “Hizânetü’s-Silah”, “Huttatü’l-Ebniye”, “Huttatü’l-Hayl”, “Huttatü’l-Arz” ve “Huttatü’s-Seyf” zikredilebilir.⁶⁷² Bununla birlikte ordunun düzenini sağlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kurtuba’da bir divan oluşturulmuş ve buraya katılan kimseler “el-Mütedevvinûn” diye anılmıştır. Divan toplantılarının yapıldığı bina sık sık yenilenmiş ve eklerle genişletilmiştir. Divan’ın büyük kısmını Kurtuba’da bulunan askerler (Cünûd) oluştururken önemli bir kısmı da kalelerde görevli askerlerden (Huşûd) oluşuyordu.⁶⁷³

Endülüs ordusunda Cünûd ve Huşûd denilen grupların dışında bir de “Mürtezika” denilen askerler vardı.⁶⁷⁴ Sakâlibe, Frenc ve Celâlîka gibi isimlerle anılan Gayri Müslim kölelerden oluşan bu ordu ilk olarak Hakem b. Hişam devrinde kurulmuştu ve sayıları 5000 askerden oluşuyordu.⁶⁷⁵ Oldukça teçizatlı olan bu askerlerin çoğu süvari idi ve “el-Huras”, “ed-Daire”, “el-Urafe” ve “Haşem” gibi isimlerle anılırlardı.⁶⁷⁶

Endülüs hükümdarları Hakem’den sonra Gayri Müslim kölelerden bir ordu oluşturma geleneğini sürdürmüşlerdir. Bunun sonucunda Sakâlibe, Kurtuba nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturur hale gelmiştir.⁶⁷⁷

Endülüs halifeleri ayrıca Müslüman Arap ve Berberîlerden oluşan bir süvari birliği de kurmuşlardır. İlk olarak Hakem el-Mustansır tarafından 700 kişilik bir süvari birliği kurulmuştur. Bu askerlerin sayıları zamanla oldukça artmış ve ordunun önemli bir kısmını oluşturmuştur. Mansûr b. Ebî Âmir, ordudaki Berberî askerlerin kıdem ve

⁶⁷¹ Fikrî, *age*, s. 302.

⁶⁷² Hannavî, Muhammed, *en-Nizâmü’l-Askerî bi’l-Endelüs*, Dâru Ebî Rakrak, yrsz, 2003, s. 128.

⁶⁷³ Callaghan, *age*, s. 147.

⁶⁷⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 153; Dağlı, *age*, s. 63; Şeyban, *Reconquista*, s. 364-365.

⁶⁷⁵ Bu askerlerden 3.000’i süvari, 2.000’i ise piyade idi. Bkz. Callaghan, *age*, s. 148; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 154.

⁶⁷⁶ Hannavî, *age*, s. 28-33. Bununla birlikte, Endülüs Emevî Devleti’nin kuruluşundan itibaren gayri Müslim kölelerin orduda yer aldığı bilinmektedir. Bkz. Şeyban, *Reconquista*, s. 364.

⁶⁷⁷ Halef, *age*, c. II, s. 489-495.

sayılarını artırmak ve bu şekilde Sakâlibe'nin gücünü kırmak için özel gayret göstermiştir. Nitekim bu durum daha sonra hilâfet merkezinde önemli ihtilâf ve karışıklıklara sebep olmuştur.⁶⁷⁸

Endülüs ordusunda Cünûd, Huşûd ve Mürtezika denilen ana gruplar dışında gönüllü olarak savaşa (cihad) katılan ve sayıları çok yüksek olan bir grup daha vardır ki bunlara “el-Mutavvaa” ya da “el-Vüfûd” adları verilmiştir.⁶⁷⁹

Kurtuba'da yaşayan aileler başta olmak üzere Endülüs'ün her yerinden Müslümanlar ya bizzat kendileri gönüllü olarak orduya katılıyorlar ya da bir başkasını kendi yerlerine gönderiyorlardı ki bunlara “Buûs” denilirdi. Muhammed b. Abdurrahman, Buûs denilen uygulamayı iptal etmiş ve bunun yerine kendisi cihada katılmayanlar için vergi koymak suretiyle bizzat katılmalarını teşvik etmiştir.⁶⁸⁰ Bunun sonucunda Muhammed devrinde 249/863 yılında Galiçya bölgesine bir gazve düzenlenmiştir. Buraya katılan gönüllü askerlerin sayısı 21.000'i bulmuştur.⁶⁸¹ Diğer taraftan yukarıda bahsedilen ordunun ana grupları dışında emir ve halîfelerin kendilerine has bir ordusu daha vardır. “el-Haşem” denilen ve köle askerleri arasından en iyileri seçilerek oluşturulan bu ordu saray muhafızı olarak görev yapmıştır.⁶⁸²

Endülüs emîr ve halîfeleri ülke sınırlarını koruma konusunda çok hassas davranmışlardır. Bu yüzden sınır boyunca uzanan kaleler yapmışlar ve sınır bölgelerini askerî açıdan A'lâ, Aksâ, Evsat ve Ednâ olmak üzere 4 ayrı bölüme ayırmışlardır. Endülüs hükümdarları ordunun silah ve asker bakımından güçlendirilmesine de özel önem vermişlerdir.⁶⁸³

Endülüs'te ordu komutanı genellikle emir ve halîfelerin bizzat kendisi olmakla birlikte bazen veliaht ya da çocuklardan birisi de görevlendirilirdi. Ordunun çoğunluğu süvarilerden oluşurken az bir kısmı yaya idi.⁶⁸⁴

Endülüs ordusu her biri kendisine ait ismi olan yukarıdan aşağıya 4 gruptan oluşmaktaydı. Ordunun en büyük grubuna “Hamîs” denir ve 4000 ila 12000 arası

⁶⁷⁸ Hannavî, *age*, s. 35-37.

⁶⁷⁹ Halef, *age*, c. II, s. 503.

⁶⁸⁰ Darîbetü'l-Huşûd ve'l-Bu'ûs adı verilen bu vergi ordunun ihtiyacını karşılamak üzere yalnızca Kurtuba ve civarından alınırdı. Bkz. Halef, *age*, c. II, s. 507-507.

⁶⁸¹ Callaghan, *age*, s. 148.

⁶⁸² Fikrî, *age*, s. 312.

⁶⁸³ Hannavî, *age*, s. 53-57.

⁶⁸⁴ Halef, *age*, c. II, s. 509-515.

askerden oluşurdu. Daha sonra “el-Ceyş”, “el-Felik” ve “el-Cahfel” denilen grup gelir ki 1000 ila 4000 askerden oluşurdu. Üçüncü sırada 500 ila 1.000 askerden oluşan “Ketîbe” gelirdi. Son olarak 50 ila 400 askerden oluşan “Seriyye” grubu gelmekteydi.

Ordudaki komuta zinciri ise aşağıdan yukarıya şu şekildeydi:

Her 80 kişinin başında bir “Nâzır”, her 5 Nâzır’ın başında bir “Ârif”, her 5 Ârif’in başında “Nakîb”, her 5 Nakîb’in başında “Kâid” bulunur ve 5 Kâid’den oluşan ordunun en başında ise emir ya da halîfe yer alırdı. Ayrıca, ordudaki her bölüğün kendisini diğerlerinden ayıran yılan ve aslan resmi gibi amblemleri vardı.⁶⁸⁵

Endülüs ordusunun savaşa gidiş ve gelişlerinde düzenlediği törenler oldukça görkemli olurdu, bu durum Kurtuba ve Kurtubalılar için unutulmaz anları ifade etmekteydi. Savaşa çıkılmadan önce şehirde iki ayrı tören düzenlenirdi. Bunlardan biri şehrin ileri gelenlerinin ve devlet erkânının katıldığı resmî tören, diğeri ise halka açık ve birincisinden daha geniş bir tören idi.

İlk olarak Kurtuba Câmîinde emîr veya halîfenin huzurunda büyük bir sancak töreni (Akdü’l-Elviye) düzenlenirdi. Askerlerin silahlarını kuşandığı ve sancaklarını teslim aldığı bu tören coşku ile geçerdi. Sancak töreninden sonra Kurtuba’da “el-Bürûz” denilen bir tören daha yapılır ve akabinde savaşa çıkılırdı. Kurtuba’nın kuzeyinde ve “Fahsü’s-Süradik” denilen meydana yapılan bu törene bütün Kurtubalılar katılırdı. Öncelikle halîfe, ordunun başında tören alanına kadar gelir ve askerleri son olarak teftiş ederdi. Daha sonra gölgeliklerle kaplı olan bu meydana büyük bir tören düzenlenirdi. “Sahibü’l-Arz” ya da “el-Muâriz”⁶⁸⁶ denilen bir kişi töreni idâre etmekle görevli idi. Bu kişi aynı zamanda askerlerin erzak ve teçhizatlarını temin etmekle sorumlu idi. Tören bittikten sonra ordu savaşa çıkardı. Savaştan muzaffer döndüğünde de Kurtuba Câmîinde ilkinde benzer bir tören yapılır ve sancaklar câmîye asılırdı.⁶⁸⁷

Kurtuba şehrinde ordu için lazım olan savaş âletleri de imal edilirdi. Medînetü’z-Zehrâ’da bulunan bu işletmede imal edilen silahlar “Hizânetü’s-Silah”⁶⁸⁸ denilen kuruma teslim edilir ve burada “Sahibü’l-Esliha”nın gözetimi altında tutulurdu.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ Hannavî, *age*, s. 125-127.

⁶⁸⁶ Halef, *age*, c. II, s. 519.

⁶⁸⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 157.

⁶⁸⁸ Halef, *age*, c. II, s. 521.

⁶⁸⁹ Fikrî, *age*, s. 312.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

A- KURTUBA TOPLUMU

1. Demografik Yapı (Dinî ve Etnik Gruplar)

Kurtuba, farklı etnik, dinî ve sosyal grupların bir arada ve uyumlu bir şekilde yaşadığı bir şehir olmuştur. Arap, Berberî, İspanyol ve Slav kökenli topluluklar ile İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi üç büyük dinî cemaatin birlikte katılımı ile Kurtuba’da yeni bir medeniyet oluştu.⁶⁹⁰ Endülüs medeniyeti adı verilen bu yeni medeniyet, yerleşimcilerinin sahip olduğu farklı etnik ve dinî kimliklerin ötesinde bir üst kimlik olarak ortaya çıkmıştır. Endülüslülük, başlı başına hiçbir etnik ve dinî nitelermeleri içermeyen bir kimlik haline gelmiş ve İslâm medeniyeti içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur.⁶⁹¹

Tarih kaynaklarında Kurtuba’nın nüfusu ile ilgili kaydedilen bilgiler birbirinden farklıdır. Ayrıca bu bilgilerin hangi tarihe ait olduğu da belirsizdir. Ancak araştırmacılar, rivayetlerin genellikle Kurtuba’nın en parlak devirleri ile ilgili olduğunu ifade etmişlerdir ki, bu da IV./X. asra denk gelmektedir. Bu dönemdeki Kurtuba nüfusu ile ilgili verilen rakamlar genellikle 300.000 ile 1.000.000 arasında değişmektedir. Bununla beraber, Endülüs araştırmacılarının büyük çoğunluğu birbirinden oldukça farklı olan bu rakamları dikkate alarak şehrin nüfusunun hilâfet devrinde 500.000 civarında olduğu kanaatine varmışlardır.⁶⁹²

Kurtuba’da çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi yaşamasına rağmen nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur.⁶⁹³ Kurtuba Câmiinin büyüklüğü ve burada namaz kılanların sayısı bu konuda önemli bir ipucu vermektedir. 380/990 yılında câminin genişliği 22.000 m²’yi bulmaktaydı. Aynı şekilde, bu dönemde burada Cuma namazı kılanların sayısı 50.000 kişiye ulaşmıştı.⁶⁹⁴ Aynı dönemde şehirdeki diğer

⁶⁹⁰ Provençal, E. Levi, “Instituciones y Vida Social e Intellectual”, *Historia de Espanya*, (Ed. Ramon Menendez Pidal), Espasa Calpe, Madrid 1957, Tomo V, s. 93-94; Camacho, Jose Manuel Escobar, “Historia Medieval”, *Cordoba y Su Provincia*, (Ed. Marcel Guarinos Canovas), Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985, s. 224.

⁶⁹¹ Endülüs medeniyetinin izlerini bugün İberya yarımadasının her yerinde ve mevcut toplumda görebilmek mümkündür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 5; Yıldız, Şevket, “Yaşayan Endülüs Kimliği”, *Kültür Dergisi*, sayı:08, İstanbul 2007, s. 38-41.

⁶⁹² Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fi’l-Asri’l-İslâmî Târîh ve Hadâre*, Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, İskenderiyye 1983, s. 247; Hilâl; Subh, *age*, s. 29.

⁶⁹³ Tâhirî, Ahmed, *Âmmetü Kurtuba fi’l-Hilâfe*, Menşûrâtu Ukâz, Rabat 1988, s. 140-141.

⁶⁹⁴ Fikrî, *age*, s. 247.

camilerin sayısının 3.000'den fazla olduğu dikkate alınır, Kurtuba Câmii ile birlikte şehirde namaz kılanların sayısının çok yüksek olduğu anlaşılır. Bu durum Kurtuba'daki Müslüman nüfusun kalabalık olduğuna dair önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir.

a) *Müslümanlar*

Fetihten önce Kurtuba halkının çoğunluğunu Hıristiyan İspanyollar oluşturmaktaydı. Yahudiler ise azınlık durumundaydılar. İslâm fetihleriyle birlikte şehre çok sayıda Müslüman grup gelerek yerleşmiş ve nüfus hızla yükselmiştir. Mûsâ b. Nusayr ile birlikte 93/711 yılında Endülüs'e gelen Arap, Berberî ve Mevâlî askerlerinin sayısı 20.000 civarındadır. Gelenler arasında Araplar genellikle Kurtuba'ya, Berberîler ise dağlık bölgelere yerleştirilmiştir.⁶⁹⁵ Bu durumda Arap nüfusu merkezde giderek yoğunlaşırken Berberîler taşrada kalabalık bir sayıya ulaşmışlardır.⁶⁹⁶ Daha sonra 97/716'da Hurr b. Abdurrahman es-Sakafî ile beraber bir grup Arap Kurtuba'ya gelmiştir. Bu ilk iki Arap kâfilesinin çoğunluğunu Yemenliler (Yemenîler) oluşturuşuyordu. Bu nedenle ilk gelenlere Belediyyûn adı verilmiştir.⁶⁹⁷

124/741 yılında Kurtuba'ya büyük bir Arap kâilesi daha gelmiştir. Bu grup, Şam Emevî Halîfeliği tarafından Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Berberî isyanını bastırmak üzere bölgeye gönderilmişti. Ancak, yaklaşık 40.000 kişiyi bulan bu Arap askerleri Berberîler karşısında yenilgiye uğramış ve yalnızca 10.000 kadarı kaçarak kurtulmayı başarmıştı. Çoğunluğu Kayslılar (Kaysîler) 'dan oluşan bu grup, Endülüse sığınmış ve valinin izniyle Kurtuba'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bu yeni gelen Araplara Şamlılar (Şâmiyyûn) denilmiştir.⁶⁹⁸

Valilik devrinde Endülüs ve özellikle de vilâyet merkezi Kurtuba, diğer İslâm ülkelerinden gelen yoğun muhacir akınıyla karşı karşıya kalmıştır. Abdurrahman b. Muâviye tarafından Endülüs Emevî Devlet'inin kurulmasıyla doğudan ve Afrika'dan

⁶⁹⁵ Makkarî, hangi Arap kabilesinin Kurtuba'da hangi bölgeye yerleştiğine dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu konuda bkz. Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. I, s. 290-298.

⁶⁹⁶ Provençal, *agm*, s. 95; Hasan, İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dînî, Sosyal- Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986, c. IV, s. 394.

⁶⁹⁷ Provençal, *agm*, s. 98; Hammâd, Muhammed Abdullah, "et-Tahdîdü'l-Umrânî li-Müdüni'l- Endelüs el- İslâmiyye", *Al-Andalus*, Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-Âmme, Riyad 1996, vol. 3, s. 164.

⁶⁹⁸ Provençal, *agm*, s. 98; Hammâd, *age*, s. 164.

Endülüs'e ve özellikle Kurtuba'ya yeni bir Müslüman göçü başlamıştır. Bu tarihten itibaren Kurtuba'daki Müslüman Arap nüfusu hızla artmıştır.⁶⁹⁹

Fatihler arasında Berberîler de önemli bir sayı ve gücü temsil etmiştir. Diğer taraftan zaman zaman yaşanan Berberî göçleriyle Endülüs'te Berberî nüfusu çoğalmıştır.⁷⁰⁰ Ancak, Berberîlerin çoğu Kurtuba'nın dışındaki diğer şehirlere yerleşmişlerdir.⁷⁰¹ Kurtuba'da yaşayan Berberîler ise hiçbir zaman yerleşik nüfus içinde önemli bir sayıyı teşkil etmemişlerdir.⁷⁰² Burada yaşayan Berberîler, kısa sürede Arap unsur içinde asimile olarak Kurtubalı Araplardan olmakla övünmeye başlamışlardır.⁷⁰³

Kurtuba'da yaşayan en büyük gruplardan birisi de Müslüman İspanyollardır. Fetihden sonra şehirde yaşamaya devam eden İspanyolların bir kısmı Müslüman olmuş ve Müsâlîme adını almışlardır. Diğerleri ise Hıristiyan olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Zamanla, İspanyollardan Müslüman olanların sayısı artmış ve Hıristiyanlar nüfus içinde azınlık haline gelmiştir.⁷⁰⁴

Müsâlîme ile Arap ve Berberîler arasında gerçekleşen evlilikler neticesinde, Müvelledûn adı verilen yeni bir nesil ortaya çıkmıştır.⁷⁰⁵ Müslüman olmakla birlikte Müvelledûn kendisini Endülüs'ün asıl temsilcisi olarak görmüş ve İspanyol aile isimlerini gururla korumuştur.⁷⁰⁶

Kurtuba'da ticaretle uğraşan ve önemli devlet görevlerine gelen Müvelledûn'un sayısı zamanla artmış ve şehrin en önemli etnik gruplarından birisini oluşturmuştur.⁷⁰⁷ Bu grup bir yanda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında köprü vazifesi görürken diğer taraftan, siyasî otoriteyi tehdit eder hale gelmiştir. Kısa sürede Kurtuba ulemasının da desteğini alan Müvelledûn, tüm Endülüs'te olduğu gibi Kurtuba'da da önemli isyanlara

⁶⁹⁹ Camacho, Jose Manuel Escobar, "Historia Medieval", *Cordoba y Su Provincia*, (Ed. Marcel Guarinos Canovas), Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985, s. 224-225.

⁷⁰⁰ Özellikle Camacho, *agm*, s. 225-226. Berberîlerin Endülüs'teki nüfuzu özellikle Âmirîler devrinden itibaren artmaya başlamıştır. Bu durum demografik bir artışı da beraberinde getirmiştir. Bu konuda bkz. Tâhirî, *age*, s. 145-146; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 6.

⁷⁰¹ Arapların genellikle merkezde ve verimli ovalarda yaşamasına karşılık Berberîler'in dağlık bölgelere yerleştirilmesi bu iki büyük Müslüman grub arasındaki ihtilafların temel sebeplerinden birisi olmuştur. bkz. Provençal, *agm*, s. 95-96.

⁷⁰² Bunun nedeni olarak Berberîlerin çoğunlukla Mürtezika (Muhâfiz) sınıfından olmaları ve orduda yer almaları gösterilmektedir. Bu konuda bkz. Fikrî, *age*, s. 242-243.

⁷⁰³ Fikrî, *age*, s. 241.

⁷⁰⁴ Camacho, *agm*, s. 227.

⁷⁰⁵ Provençal, *agm*, s. 101; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 8.

⁷⁰⁶ Hammâd, *age*, s. 166.

⁷⁰⁷ Özdemir, "Endülüs", s. 217.

girişmiştir. Kurtuba şehrinin istikrarsız bir hale gelişinde Arap-Berberî ve Yemenî-Kaysî çekişmeleri yanında Müvelledûn isyanı da önemli bir etken olarak yer almıştır.⁷⁰⁸

Araplar ve Müvelledûn, Kurtuba'nın iki temel ve büyük yerleşimci gurubunu oluşturmaktadır.

Şehirde yaşayan diğer önemli Müslüman grup da Sakâlibe adı verilen ve çoğunluğunu Slav kökenlilerin oluşturduğu köle ve cariyelerdir.⁷⁰⁹ Sakâlibe'nin Kurtuba'daki sayısı önceleri az iken hilâfet devrinde hızla yükselmiştir. İlk gelenlerin sayısı 3.750 kişi iken, hilâfet devrinde 6087 kişiye çıkmıştır. Mansûr b. Ebî Âmir devrinde ise Sakâlibe'nin sayısı 13.750'ye ulaşmıştır.⁷¹⁰ Çoğunluğu esirlerden oluşan Sakâlibe'nin ilk gelenleri Arapça'yı anlamakla birlikte konuşamıyorlardı. Ancak Kurtuba halkı arasına kısa sürede karışarak Arapça konuşma ve yazmayı öğrenen Sakâlibe arasından zamanla seçkin âlim, şair ve edipler çıkmıştır.

Sakâlibe, çoğunlukla Avrupa asıllı olup saray hizmetinde yer almıştır. Kurtuba sarayında köle istihdam eden ilk kişi Hakem er-Rabazî'dir. Hizmetine aldığı Slav asıllı köle gençlere *huras* ismini vermiştir. Abdurrahman el-Evsat zamanında Slav kölelerin sayısı artmıştır. Ancak, Sakâlibe'nin Kurtuba'da söz sahibi olduğu dönem hilâfet devridir. Halifeler Arap ailelerinin (büyûtât) güçlerini dengelemek için Sakâlibe'nin de Kurtuba'daki ağırlığını artırmıştır. Nitekim içlerinden bazılarına azat edildiğinde *Hulefâ*⁷¹¹ adı verilmiş ve halifelerin azatlıları anlamında diğer mevâlîden daha seçkin bir yere sahip olmuşlardır.

Sakâlibe içinden bir grup daha vardır ki Kurtuba toplumu içinde çok daha özel bir yere sahiptirler. *el-Fityân ya da el-Fityânü'l-Kibâr* denilen bu Slav köleler, halifelerin en yakınları arasında olup devlet içinde nüfuzu en fazla olan kimselerdir. Fityân'ın en meşhurları arasında halife Abdurrahman en-Nâsır'ın görevlendirdiği Yâsir ve Temâm yer alır ki, *el-Fityânü'l-Kebîrân* diye isimlendirilmişlerdir. İçlerinden birisi Divânü'l-Ceyş'e başkanlık ederken diğeri el-Hidmetü's-Sultâniyye denilen saray

⁷⁰⁸ Provençal, *agm*, s. 101-104; Camacho, *agm*, s. 227; Hammâd, *age*, s. 166.

⁷⁰⁹ Provençal, *agm*, s. 100; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 8.

⁷¹⁰ Fikrî, *age*, s. 250.

⁷¹¹ Hulefâ adı verilen kölelerin Endülüs halifeleri nezdindeki saygınlıklarına en önemli delil ise, bir çoğunun halifelere nisbet edilmesidir. Nitekim halife Abdurrahman'ın kölelerinden Gâlip ve Ca'fer Gâlip b. Abdurrahman ve Ca'fer b. Abdurrahman şeklinde Abdurrahman'ın oğlu olarak isimlendirilmiştir.

muhâfızlığına başkanlık etmiştir. *Fityân*'ın diğer görevleri arasında “Sâhibü'l-Matbah, Sâhibü'l-Bünyân, Sâhibü'l-Hayl, Sâhibü'l-Berîd, Sâhibü'l-Biyâze, Sâhibü't-Tırâz ve Sâhibü'l-Sâğa bulunmaktadır.

Sakâlîbe içinde bulunan bir diğer grup ise *Hisyân* denilen kölelerden oluşmaktadır. Çoğunluğunu Cermen savaşlarındaki esirlerin oluşturduğu bu köleler, Yahudi tüccarlar tarafından satın alınarak hadım edilmiş ve Endülüs'e getirilerek satılmışlardır. Kurtuba'nın ileri gelen ailelerinden pek çoğu evlerinde *Hisyân* bulundurmışlardır. Genellikle küçük yaşta Kurtuba'ya getirilen bu esirler, Endülüs kültürü içinde yetişip çok güzel Arapça biliyorlardı. Her birinin isimleri ise birer sembol niteliğinde idi. Bunlar genellikle Yümn, Yüsr ve Necât gibi remzleri; Kevkeb, Bedr gibi yıldız isimlerini; Anber, Yakût gibi mücevher isimlerini ya da Tarfe ve Züheyr gibi şair isimlerini kullanmışlardır.⁷¹²

Diğer taraftan Kurtuba'da yaşayan köleler arasında Afrikalı kadınlar da önemli bir yere sahiptiler. Afrika kökenli -özellikle Sudanlı- kadınlar saray hizmetlileri olarak zamanla şehirde etkin bir yere sahip olmuşlardır. Kurtuba eşrafı tarafından hizmetçi olarak alınan bu kişilerin çoğu, zamanla azat edilmiş ve *Ümmehâtü Evlâd* adını almıştır. Büyük çoğunluğu azat edilerek hürriyetlerine ve özgürlüklerine kavuşan bu köle ve esirler, Hâsse sınıfının önemli bir ögesi olan mevâlî arasına girmişlerdir.⁷¹³

b) Gayri Müslimler

Kurtuba'da yaşayan gayri müslim unsurların başında Yahudiler gelir. Yahudiler, “Ehlü'z-Zimme”⁷¹⁴ olarak isimlendirilmişlerdir.⁷¹⁵ Endülüs'ün orta kısmında Yahudilerin en çok yaşadığı şehirlerin başında Tuleytula'dan sonra Kurtuba gelir.⁷¹⁶ Kurtuba'da kendi isimleri ile anılan bir mahalleleri (Juderia) bulunmakla birlikte, Yahudilerin şehirdeki sayısı az idi. Ancak Hıristiyanlara göre daha fazla iltifat ve ikram

⁷¹² Fikrî, *age*, s. 249-250.

⁷¹³ Provençal, *agm*, s. 101; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 10.

⁷¹⁴ İslâm toplumları içinde yaşayan ve bazı şartlarla İslam devletlerinin tebaası olan Gayri Müslimlere Ehlü'z-Zimme ya da zimmî denilmektedir.

⁷¹⁵ Camacho, *agm*, s. 230.

⁷¹⁶ İlhan, Sinan, *Fetihten Murabıtlar Devrine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, Ankara Üniversitesi S.B.E, İ.T.S.A., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 204.

gören Yahudiler, Kurtuba'da önemli bir yere sahiptiler. Genellikle ticaretle uğraşan Yahudiler, Endülüs kültürüne karışarak o kültürün bir parçası olmuşlardır.⁷¹⁷

Kurtuba'da önceleri bir Yahudi mahallesi var iken zamanla ikinci bir Yahudi mahallesi daha kurulmuştur.⁷¹⁸ İlk Yahudi mahallesi, şehrin güney batısında ve Kurtuba Sarayı ile Kurtuba Câmîine yakın bir yerdedir. Bugün Juderia adı ile anılan bu Yahudi mahallesi⁷¹⁹ dar sokakları, cadde ve sokak isimleri ile hâlâ belirgin bir şekilde Endülüs Kurtuba'sının izlerini taşımaktadır. Burası aynı zamanda şehrin merkezinde ve ticaret alanlarına yakın bir mesafededir.⁷²⁰ Bu Yahudi mahallesinin büyük olmaması Kurtuba'da yaşayan Yahudilerin az olduğuna dair rivayetlerle de örtüşmektedir. Bununla birlikte, bu küçük mahallenin şehrin merkezinde olması ve çarşının hemen yakınında bulunması, sayılarının azlığına rağmen Yahudilerin Kurtuba içinde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.⁷²¹

Kurtuba'ya dışarıdan başka Yahudi aileler de gelerek yerleşmişler ve şehirdeki Yahudi nüfusu hızla yükselmiştir. Bu durumda mevcut Yahudi mahallesi yeterli olmamış ve yeni bir yere ihtiyaç duyulmuştur. Diğer taraftan güney batıda bulunan Yahudilere ait mezarlık da dolunca ileri gelen Yahudiler mezarlık olarak kullanmak üzere şehrin kuzeyinde bir arazi satın almışlardır. Zamanla bu bölgeye bazı Yahudi aileleri de gelerek yerleşmiş ve bunun sonucunda ikinci bir Yahudi mahallesi⁷²² daha ortaya çıkmıştır. Endülüs kaynaklarında Kurtuba'nın meşhur kapılarından birisi olarak bahsedilen ve şehrin kuzeyinde bulunan Bâbü'l-Yehûd, bu civardaki yeni Yahudi mahallesine açılır.⁷²³

Hıristiyan Avrupa'nın aksine, Endülüs Müslümanlarının yönetiminde Yahudiler tam bir serbestlik ve rahatlığa kavuşmuşlardır.⁷²⁴ Emeviler devrinde başlayan İspanya

⁷¹⁷ Provençal, *agm*, s. 126-127.

⁷¹⁸ Hâlidî, Hâlid Yûnus, *el-Yehûd Tahta Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, Dâiretü's-Sekâfe, Gazze, 2002, s. 99.

⁷¹⁹ Camacho, *agm*, s. 231.

⁷²⁰ Diğer Endülüs şehirlerinde olduğu gibi Kurtuba'da da Yahudilerin sur içinde yer alması yöneticilerin güvenliği sağlama amacına bağlanmaktadır. Bkz. İlhan, *age*, s. 205.

⁷²¹ Hâlidî, *age*, s. 100-102.

⁷²² Kaynaklarda zikredilen bilgiler şehirde ikinci bir Yahudi mahallesinin varlığına işaret etmektedir. Ancak, bugün kuzeyde kurulduğu bilinen bu mahalleden hiçbir iz kalmaması araştırmacıların tereddüdüne neden olmuştur. Bkz. Camacho, *agm*, s. 225-226; İlhan, *age*, s. 206.

⁷²³ Provençal, *agm*, s. 127; Hâlidî, *age*, s. 102-204.

⁷²⁴ İspanya'daki Yahudilerin durumu Vizigotların ilk hâkimiyet yıllarında nispeten iyi olmasına rağmen, zamanla Vizigot kralları Arius mezhebini bırakıp Katolik mezhebini benimseyince, Yahudilerin

fetihlerine Yahudiler destek verirken, komutanlar da idari görevler vermek suretiyle onlara iltifatta bulunmuşlar, şehir dışında yaşayan Yahudiler de şehirlerde iskân edilmişlerdir. Yahudilerle Müslümanların ilişkileri Endülüs'te asırlarca olumlu olarak devam etmiştir. İslâm hukukunun da bir gereği olarak Yahudiler inançlarını uygulamada serbest bırakılmış, kölelik durumları kaldırılarak dinî bir cemaat kabul edilmiş ve dinî liderleri tanınarak Yahudi cemaatinin kendi içerisinde kendi hukukunu uygulamasına izin verilmiştir. Müslüman Araplarla yakınlaşma sonucunda birçok Yahudi kültürel bakımdan Araplaşmış; Arap isimleri almışlar, Arapça konuşup yazmışlar ve Müslüman Araplar arasındaki düşünce cereyanlarına katılmışlardır.⁷²⁵

Endülüs'te diğer gayri müslim unsurlara göre daha özel bir yer verilen Yahudiler, halifeler tarafından vezir, danışmanlık ve saray doktorluğu gibi önemli mevkilere getirilmişlerdir.⁷²⁶

Endülüs'te yaşamış Yahudi bilginlerin başında Hasday b. Şaprut gelir. Hasday (m. 915–970), Kurtuba hilâfet sarayında çalışan en meşhur Yahudilerdendi.⁷²⁷ Sarayda doktorluk, tercümanlık ve gümrük müfettişliği yapmıştır. Latince'yi bilmesi Hıristiyan dünyası ile ilişkilerde önemini artırmıştır. Kendisine yabancı devletlerle anlaşma yetkisi verilmiş, resmen değilse bile fiilen vezir konumunda olmuştur. Roma imparatoru I. Otto'nun gönderdiği elçilerle resmî müzakereyi Hasday yapmıştır. Kurtuba sarayında önemli bir yeri olan Hasday, Hazar hakaniyla da mektuplaşmış, Yahudi bilim adamlarını korumuş ve aşk şiirleri yazmıştır.⁷²⁸

Fetih sonrasında kısa sürede Arapça öğrenen Yahudi öğrenciler X. yüzyıldan itibaren Müslüman öğrencilerle birlikte Endülüs medreselerinde okumaya

durumu gittikçe kötüleşmiştir. İspanya'da 616-711 yılları arasında Yahudilik tamamen yasaklanmıştır. Katolik rahiplerin kışkırtmaları sonucunda Vizigot kralları Yahudilere karşı oldukça sert uygulamalara girişmişlerdir. Zaman zaman Yahudiler kendi şeriatlerine göre yaşamaktan men edilmekle kalmamış, ticaretten de alıkonulmuşlardır. Özellikle de VII. yüzyılda kral olan Sisebut (612-621) ve son Vizigot kralı Egica (687-702) Yahudilere karşı en sert davranan Vizigot idarecileri olarak bilinegelmiştir. Bkz. Dozy, Reinhart, *Târîhu Müslimî Esbanya II*, (eserin orijinali: Histoire des Musulmans D'Espagne, E.J. Brill, Leiden 1932), (Arapça'ya çeviren: Hasan Habeşi), Kahire 1994; Roth, Cecil, "The European Age in Jewish History", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 218; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 32-33.

⁷²⁵ Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s.189; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 34-35.

⁷²⁶ Hâlidî, *age*, s. 104-105.

⁷²⁷ Scheindlin, *agm.*, s. 190.

⁷²⁸ Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 41.

başlamışlardır.⁷²⁹ İbranice, IX. yüzyıldan XII. yüzyılın sonuna kadar Arapça'nın etkisi⁷³⁰ altında kalmış ve Yahudi yazarlar Arapça'dan çok sayıda kelime almışlardır. Endülüs Yahudilerinin en dikkati çeken özelliklerinden birisi, Arapça ve İbranice'nin düşünce formlarını birleştiren bir yazılı kültür (Judeo-Arabic) oluşturmalarıdır. Arapça'yı anadili gibi konuşan ve Kurtuba'da Müslüman öğrencilerle aynı hocalardan ders alan Endülüs Yahudileri, kamusal konularını aldıkları bu eğitime borçludurlar. Yahudiler için Kurtuba'da yüksek eğitim çok itibarlı bir şey olmuştur.⁷³¹

Endülüs Yahudi bilim ve kültürünün oluşmasında Kurtubalı Hasday b. Şaprut'un rolü büyüktür.⁷³² Onun açtığı çığırda bir çok Yahudi filozof, dilbilimci ve edebiyatçı yetişmiştir.⁷³³ Bunlar arasında Yehuda Hayyuj (Judah ben David Hayyuj/X. yy. Kurtuba), Yonah b. Yanah (Jonah ben Janach/XI. yy, Kurtuba), Mûsâ b. Meymûn (Ebû İmrân Mûsâ b. Meymûn b. Abdullah el-Kurtubî/Moses Maimonides/Maimonides 1135-1205), İsmail b. Nagdela (Samuel Ha-Nagid/Nagrila 993–1056, Kurtuba) ve Yehuda Halevi (Judah ben Samuel ha-Levi/1085-1141, Kurtuba) Kurtubalı Yahûdi bilginlerinin önde gelenleridir.⁷³⁴

⁷²⁹ Scheindlin, *agm.*, s. 192.

⁷³⁰ Arapça'nın etkisi sadece İbranice'de değil İspanyolca üzerinde de oldukça fazladır. Endülüs'te yaşayan İspanyollar zamanla İspanyolca metinleri Arap alfabesi ile yazmaya başlamışlar ve bunun sonucunda Anadolu Türkleri'ndeki Osmanlıca'ya benzer şekilde Endülüs'te de Aljamiado denilen bir yazı geleneği/dili oluşmuştur. Bkz: Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 141-151; Hegyi, O, "Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262–269; Azizurrahman, Syed, *The Story of Islamic Spain*, s. 491-493.

⁷³¹ Arap harfleriyle İbranice yazılmış materyallerin bir koleksiyonu için bkz. Baker, Colin F., "Judeo Arabic Material in the Cambridge Genizah Collections", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.58, No.3(1995), s. 445-454.

⁷³² Mahmûd, Hasan Ahmed, "el-Yehûd fî Kurtuba fî Asrî'l-Hilâfeti'l-Emeviyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Kâhire 1995, sayı. 4, c. 55, sf. 498.

⁷³³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 36-37.

⁷³⁴ Endülüs Yahudilerinin bilimsel çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Spiegel, Shalom, "On Medieval Hebrew Poetry", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 875-881; Monroe, James T. ve Swiatlo, David, "Ninety-Three Hargas in Hebrew Muvassahs: Their Hispano-Romance Prosody and Thematic Features", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 97, No. 2, Nisan-Haziran 1977, s. 141-163; Goitein, *age.*, s. 199; Halkin, Abraham. S., "Judeo-Arabic Literature", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, 1129-1130; Zağferanî, Haîm, *Yehûdî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Marsam, Ribat, 2000, c. I, s. 149–150; Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 966-971; Monacal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987; James A. Bellamy, "Arabic Name in The Chanson de Roland: Saracen Gods, Frankish Swords,

Kurtuba Yahudileri arasında önemli kadın şairler de yetişmiştir. Şiirleriyle Kurtuba kültürünün bir parçası haline gelen bu şairlerin en meşhurları Dunash b. Labrat ve Kasmûne binti İsmail'dir.⁷³⁵

Endülüs Yahudileri kendilerine özgü bir gelenek oluşturmuşlar, dünyada yaşayan diğer dindaşlarından farklı olarak Sefarad kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Kurtuba'da yaşayan Sefaradlar, bir çok dînî tören ve bayram düzenlemişlerdir. Zülal, gufrân, Tedşîn (Hanokah), Mihricân (Borim) ve Fush (Hurûc) bayramları bunlar arasındadır.⁷³⁶

Hilâfetin ilgâsı ile birlikte Kurtuba'da yaşayan Yahudilerin büyük bir kısmı güneydeki Endülüs şehirlerine göç etmişlerdir. Son yıllarda Kurtuba'da meydana gelen iç karışıklıklar ve bu durumun ortaya çıkardığı istikrarsızlık, Yahudilerin şehri terk etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Kurtuba'dan ayrılan Yahudiler diğer Endülüs şehirlerine yerleşmişler ve oralarda da önemli görevler almışlardır.⁷³⁷

Kurtuba'da yaşayan gayri müslim halklar arasında kendilerine Müsta'ribîn/Mozarabes denilen Hıristiyanlar da önemli bir yer tutmaktadır.⁷³⁸ Müslüman gruplar arasında her türlü güven ve saygı içinde yaşayan bu yerli Hıristiyan halk, hilâfetin ilgasından sonra bile varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁷³⁹ Bu grup, Hıristiyan kalmaya devam etmekle birlikte Endülüs'teki Arap-İslâm kültüründen uzak kalamamış ve zamanla Araplaşarak Musta'ribîn (Araplaşanlar) adını almışlardır. Arapça bilen, Arapça konuşup yazan bu Hıristiyan halk, Endülüs kültürünün bir parçası olmuştur.⁷⁴⁰

Kendilerine ait *Kûmis* denilen reisleri ve *Sûveykatü'l-Kûmis* adı verilen merkezleri olan Kurtubalı Hıristiyanların aynı zamanda Kâdi'n-Nasârâ ya da Kâdi'l-Acem denilen hâkimleri vardı. İçlerinden kâtiplik gibi önemli devlet görevlileri de çıkan

Roland's Horse, and the Olifant", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 107, No: 2, Nisan-Haziran 1987, s. 267-277; Carolyn G. Killean, "The Development of Western Grammars of Arabic", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 43, No: 3, Temmuz 1984, s. 223-230.

⁷³⁵ Mahmûd, *agm*, s. 501.

⁷³⁶ Mahmûd, *agm*, s. 501.

⁷³⁷ İlhan, *age*, s. 206-207; Hâlidî, *age*, s. 106-107.

⁷³⁸ Provençal, *agm*, s. 101; Camacho, *agm*, s. 227.

⁷³⁹ Ruster, Julie, *The Muslim Civilization and Its Tolerance of Christianity in Tenth Century Cordoba*, s. 15-17; Fikrî, *age*, s. 244.

⁷⁴⁰ Tâhirî, *age*, s. 148-149.

Musta'ribîn'in ileri gelenleri arasında Ebû Said, Muâviye b. Lube, İsâ b. Mansûr, Kadı Esbağ b. Abdullah b. Nebîl ve Velid b. Hayzum sayılabilir.⁷⁴¹

Kurtuba'da yaşayan Hristiyanlar, şehirdeki diğer etnik gruplar gibi Endülüs kültürüne gönüllü olarak katılmışlar ve onun bir parçası haline gelmişlerdir.⁷⁴² Kurtuba Cami'inde Müslüman hocalardan eğitim alan Hristiyanlar, kısa sürede Arapça konuşup yazmışlardır. Bunun sonucunda Kurtuba, İslâm toplumları içinde gayri müslim unsurların hâkim kültüre en yoğun katıldıkları yerlerden birisi haline gelmiştir.⁷⁴³

Kurtubalı Hristiyanlar içinde önemli görevlere gelenler arasında Rebi b. Zeyd meşhur olmuştur. Halife Abdurrahman en-Nâsır ve Hakem el-Mustansır devirlerinde ismi sıkça geçen bu kişi, Arapça ve Latinceyi çok iyi biliyordu. Nâsır, kendisini önce 344/955 yılında Almanya kralı Otto'ya, daha sonra Bizans imparatoruna elçi olarak göndermiştir. Hakem ise kendisinden bir kitap yazmasını istemiş o da Arîb b. Said ile birlikte el-Envâ' adlı eseri yazmıştır.⁷⁴⁴

Hristiyanların Endülüs kültürüne adapte olmaları ve onu benimsemeleri, içeride ve dışarıdaki bazı Hristiyanların tepkilerine neden olmuştur. Bazı rahipler yüksek sesle Hristiyanları kendi dinlerini unutmak ve Arap-İslâm kültüründe eriyip gitmekle karşı karşıya olduklarını söylemiş ve uyarmışlardır. Bunun yanında Kurtuba'da Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında bazı münferid vak'alar da olmuştur. Bunlar arasında Hristiyan Fedailerî⁷⁴⁵ adı verilen hadise meşhur olmuştur. Bir kaç Hristiyan fanatik Kurtuba Câmiine girerek İslâm'a ve Müslümanlara hakaret etmişlerdi. Bunların bir kısmı muhakeme sürecinde de saldırılarını ısrarla sürdürünce bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da hapse atılarak cezalandırılmıştır. Ancak, bazı Avrupalı tarihçilerin üzerinde ısrarla durduğu bu hadise, her hangi bir toplumsal harekete yol açmamış ve münferid bir hadise olarak kalmıştır.⁷⁴⁶

⁷⁴¹ Provençal, *agm*, s. 121.

⁷⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 26-27.

⁷⁴³ Provençal, *agm*, s. 118.

⁷⁴⁴ Fikrî, *age*, s. 245.

⁷⁴⁵ Batılı araştırmacılar genellikle bu konuyu *The Martyrs of Cordoba: Kurtuba şehitleri başlığı* adı altında incelemektedir. Bkz. Coope, Jessica A., *The Martyrs of Cordoba*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1995; Poole, Stanley Lane, *The Moors in Spain*, G.P. Putnam's Sons, New York 1903, s. 78-93; Castro, Antonio Arjona, *Anales De Cordoba Musulmana (711-1008)*, s. 49-53.

⁷⁴⁶ Bu konudaki tartışmalar hakkında bkz. Dozy, *age*, s. 85-92; Arnold, T. W., *İntişârı İslâm Tarihi*, (çev. Hasan Gündüzler), Matbaş, Ankara 1982, s. 150-152; İnan, *age*, s. 267-273; Hammâd, *age*, s. 165; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 29.

Kurtuba'da, genellikle Medîne (Medina) adı verilen kadîm şehrin dışında yaşayan Hıristiyanlar kendilerine ait bölgelerde birçok kilise yapmışlardır.⁷⁴⁷ Hem şehir merkezinde hem de kenar mahallelerde yer alan bu kiliselerden birisi Kenîsetü'l-Kuddîsîn diye isimlendirilmiştir.⁷⁴⁸

Kurtubalı Hıristiyanlardan bir kısmı V.-VI./XI.-XII. asırlarda göç ederek kuzeyde bulunan dindaşları arasına girmişlerdir. Bunlara, yaşadıkları yerlerde sahip oldukları Endülüs kültür ve medeniyetinin izleri nedeniyle Mozarabes (Müsta'ribîn/Araplaşmış) denilmiştir.⁷⁴⁹

2. Sosyal Sınıflar (Hâsse ve Âmme)

Kurtuba toplumu genel olarak Hâsse ve Âmme olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁷⁵⁰ Hâsse sınıfının toplumda belirgin bir itibar ve saygınlığı vardır. Ancak bu sınıf, sınırları belirlenmiş bir sosyal tabaka olarak düşünülmemelidir. Bu sınıf içinde kadîm Arap kabîleleri gibi etnik grupların yanında çok sayıda azatlı köle (Mevâlî) de bulunmaktadır. Yine hâsse sınıfı içinde belirli bir âileden gelen hükümdarların yanında (halkın içinden çıkan) çok sayıda devlet adamı ve ilim erbabı da yer almıştır. Dolayısıyla Kurtuba toplumunu oluşturan hâsse ve âmme birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamış, katı bir tabakalaşmaya dönüşmemiştir. Bunun aksine, Endülüs Emevî Devleti'nin –dolayısıyla Kurtuba şehrinin- kurucusu olan kabîlelerin yanında ilmî çalışmaları ile Kurtuba'ya değerli katkılar sunabilmiş herkes, hâsse adı verilen seçkin bir konuma yükselebilmiştir.⁷⁵¹

Hâsse sınıfı, temelde fethetilen eski Arap sülâleleri, Abdurrahman b. Muâviye (Endülüs Emevi Devletinin kurucusu)'nin nesli, Kureyş ve özellikle Haşimîlerden oluşmaktadır.⁷⁵² Hâsse içinden Kurtuba'da *Büyûtât* denilen büyük aileler

⁷⁴⁷ Kurtuba'da yaşayan Gayri Müslim halklardan Yahudiler şehir merkezinde ikamet ederken Hıristiyanlar ise sur dışında yaşamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Camacho, *agm*, s. 228-229.

⁷⁴⁸ Provençal, *agm*, s. 125.

⁷⁴⁹ Mozarabes denilen bu Hıristiyanlar, Endülüs kültürünün Avrupa'ya taşınmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fikrî, *age*, s. 244.

⁷⁵⁰ Provençal, *agm*, s. 106.

⁷⁵¹ Özdemir, Endülüs Müslümanları II, s. 10-13.

⁷⁵² Provençal, *agm*, s. 106.

ortaya çıkmıştır.⁷⁵³ Devlet yönetiminde söz sahibi olan ve Kurtuba'da müstesna yeri olan bu aileler arasında Benî Ebî Abdih, Benî Hudayr, Benî *Şehîd*, Benî Abdurraîf, Benî Futays ve Benî Cehver en meşhurlarıdır.⁷⁵⁴

Hâsse sınıfı içinde zikredilmekle birlikte bugünkü manada orta tabakaya yakın düşen bir de A'yân grubu vardır. Devlet adamları, kadılar, fakîhler, tüccar ve Âmirûn denilen arazi sahipleri bu guruba girer. Mevâlî de –Arap veya Sakâlibe olsun- Hâsse sınıfı içinde yer almıştır. Bu gruptan da meşhur aileler (Büyûtât) ortaya çıkmıştır. Bedr b. Ahmed, Benî Ebî Âmir, Dürrî, Eflah, Tarfe, Ca'fer ve Mushafî bunlardan bazılarıdır. Bu ailelerden Araplar, nesepleriyle, Sakâlibe ise hizmetleriyle övünmek suretiyle sürekli bir yarış içinde olmuşlardır.⁷⁵⁵

Âmme sınıfı, Kurtuba halkının geri kalan çoğunluğunu teşkil etmektedir. Bunlar çeşitli zanaat erbabı ile işçi ve hizmetlilerden oluşmaktadır.⁷⁵⁶ Şehrin nüfusunun hilâfet devrinde 500.000'den fazla olduğu dikkate alınırsa âmme denilen Kurtuba halkının sayısının ne kadar fazla olduğu tahmin edilebilir. Âmme sınıfı, saray ehlinde ve Kurtuba eşrafından farklı geleneklere, örf ve âdetlere sahip olmuştur. Nitekim şiir ve müzik konusunda Kurtuba'da iki ayrı geleneğin bulunması bu iki sınıfın hayat tarzlarının da farklılığını göstermektedir. Endülüs şiirinde, Arap şiirinin tema ve kalıplarını sürdüren klasik tarz yanında, daha çok yerli öğeleri ve halk dilini barındıran Müveşşehât ve Ezcâl türü de bulunmaktadır. Aynı şekilde saray ve eşrafın müzikli eğlenceleri belirli usûl ve kuralları olan bir tören biçiminde icrâ edilirken, halk eğlencelerinde oldukça sâde bir müzik tarzı ortaya çıkmıştır.

⁷⁵³ Endülüslü tarihçi İbn Saîd, el-Muğrib fi Hulel-Mağrib adlı biyografi eserini Büyûtâtı esas alarak tasnif etmiştir. Bkz. İbn Saîd, *el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib I-II*, (Üçüncü Baskı), (Tahkik: Şevki Dayf), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1980.

⁷⁵⁴ Provençal, *agm*, s. 107-108.

⁷⁵⁵ Camacho, *agm*, s. 233.

⁷⁵⁶ Provençal, *agm*, s. 109-110.

B- EĞİTİM VE BİLİM

1. İlmî Seyahatlerin Teşvîki ve Doğudan Kitap Nakli

a) İlmî Seyahatlerin Teşvik Edilmesi

Endülüs ilim geleneğinde ilmî seyahatler çok geniş bir yer tutar. Kurtuba halkı cihad konusunda gösterdiği hassasiyet ve sürekliliği ilmî seyahatlerde de ortaya koymuştur. Allah için savaşmak ve ilim için seyahat etmek Endülüslülerin ve özellikle de Kurtubalıların vazgeçemedikleri iki önemli gelenekleri olmuştur.⁷⁵⁷ Endülüs Emevî devletinin kuruluşundan kısa süre sonra başlayan ilmî seyahatlerle birlikte imâret devrinde yoğun bir ilmî hareketlilik yaşanmıştır. Abdurrahman ed-Dâhil'in oğlu Hişam devrinde doğuya seyahat kapısı açılmıştır.⁷⁵⁸

İlk ilmî seyahatler Medine'ye yapılmıştır. Yine ilk dönemde genellikle fıkıh, tefsir, hadis gibi temel İslâm bilimlerinde önemli bir birikim sağlanmıştır.⁷⁵⁹ Zamanla ilmî seyahatler artmış ve Kurtubalılar ilim yolculuğunda önce Kayravan ve Mısır'a gitmişler, İskenderiye, Fustat ve Kâhire şehirlerinde ilim tahsil etmişlerdir. Mısır'dan itibaren ilmî yolculuklar iki farklı alanda ve iki yönde devam etmiştir. Bir kısmı temel İslâm bilimlerini tahsil için Hicaz'a –özellikle Medine'ye- giderken diğerleri felsefe ve fen bilimlerinde yetişmek amacıyla Irak'a –özellikle Bağdat'a- gitmişlerdi.⁷⁶⁰

Kurtuba ve diğer şehirlerden ilim öğrenmek amacıyla seyahat eden kişiler genellikle uzun bir süre,⁷⁶¹ gittikleri yerde (Mısır, Şam, Irak, Hicaz, Horasan vb.) ikamet etmişler ve seçkin âlimlerin derslerinden istifade etmişlerdir. Endülüs'e döndüklerinde ise yalnızca öğrendikleri ilimleri ülkelerine taşımamışlar, birçok önemli eseri de beraberlerinde getirmişlerdir.

Endülüs'ten ilim tahsil etmek amacıyla Bağdat'a gidenler arasında meşhur Kurtubalı şair Yahyâ el-Gazzâl⁷⁶² ve Abdullah b. Muhammed b. Kâsım⁷⁶³ gibi kişiler

⁷⁵⁷ Samerrâî, Halil İbrahim, Tâhâ, Abdülvâhid Zünûn, Matlûb, Nâtık Sâlih, *Târihu'l-Arab ve Hadâratihüm fi'l-Endelüs*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Müttahide, Beyrut 2000, s. 313-315.

⁷⁵⁸ İbn Hayyân, *age*, s. 46; Bişrî, el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs, Ma'hedü'l-Buûsü'l-İlmiyye ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke 1997, s. 93.

⁷⁵⁹ Samerrâî, *age*, s. 318.

⁷⁶⁰ Kehhâle, *age*, s. 162; Bişrî, *age*, s. 93.

⁷⁶¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 3-4. Bazıları 20 yıldan fazla ilim tahsili için Endülüs dışında bulunmuştur. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî bunlardan birisi olup bütün servetini ilim öğrenmek ve kitap satın almak için harcamıştır.

⁷⁶² Dabbî, *age*, s. 500-501.

vardır.⁷⁶⁴ Doğudan fıkıh, tarih ve tabakât gibi çeşitli ilimlerde elde ettiği çok sayıda eseri Kurtuba'ya getiren Bakî b. Mahled (ö.276/889)⁷⁶⁵ bu eserlerin Endülüs'te yayılmasını sağlamıştır.⁷⁶⁶ Diğer taraftan Ziyad b. Abdurrahman (ö.192/807)⁷⁶⁷ ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî⁷⁶⁸ gibi fakihler Kurtuba'ya Mâlikî mezhebine ait eserlerle dönmüşler ve Endülüs'te bu mezhebin yayılmasını sağlamışlardır.⁷⁶⁹

Edîb Kâsım b. Sâbit (ö.302/914)⁷⁷⁰ doğuya yaptığı ilmî seyahatten dönüşünde Halil b. Ahmed'in lügat ile ilgili Kitâbü'l-Ayn adlı eserini getirmiştir. Şair ve edîb Abbas b. Nâsîh⁷⁷¹ ise doğu ilminin Endülüs'e gelmesinde en büyük katkısı olanlardandır. Abdurrahman el-Evsat onu bizzat doğuda bulunan her türlü ilimle ilgili değerli yazma ve nüshaları toplamakla görevlendirmiş ve o da bu görevi hakkıyla yerine getirmiştir.⁷⁷²

Îmâret devrinde doğuya giderek elde ettiği ilimler ve kitaplarla Kurtuba'ya dönen âlimlerden birisi de Ferec b. Selâm⁷⁷³ dır. Câhız'la Irak'ta görüşüp ondan ders alan Ferec, Câhız'ın eserlerini Kurtuba'ya getirmiş ve burada yaygınlaşmasını sağlamıştır. Aynı şekilde Amr b. Abdurrahman el-Kirmânî (ö.458/965) İhvân-ı Safâ risâlelerini bu dönemde ve ilk olarak Endülüs'e getiren şahıstır. Yine bu dönemde Mesleme b. Saîd'de çok sayıda kitap getirenler arasındadır.⁷⁷⁴

Îmâret devrinde doğuya başlayan ilmî seyahatlerin neticeleri daha çok hilâfet devrinde ortaya çıkmıştır. Hicrî IV. asırdan itibaren Endülüs'teki ilmî hareketlilik meyvesini vermeye başlamıştır. Artık, diğer İslâm ülkelerini takip durumunda olan ilmî seviye aşılmış ve bağımsız bir Endülüs ilim geleneği ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak Kurtuba, Bağdat ile yarışır hale gelmiş ve birçok Endülüs âlimi doğudakilerden daha üstün ilmî meziyetlere sahip olmuştur.

⁷⁶³ Dabî, *age*, s. 331.

⁷⁶⁴ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 46.

⁷⁶⁵ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 52.

⁷⁶⁶ Samerrâî, *age*, s. 325.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 154-155.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Faradî, *age*, c. II, s. 179-180.

⁷⁶⁹ Bişrî, *age*, s. 95.

⁷⁷⁰ Dabbî, *age*, s. 448-449.

⁷⁷¹ Makkarî, *age*, c. III, s. 224, 374.

⁷⁷² İbn Saîd, *age*, c. I, s. 45.

⁷⁷³ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 350.

⁷⁷⁴ Bişrî, *age*, s. 96-97.

b) *Doğudan Müderrisler Getirilmesi*

Hilâfet devri, karşılıklı ilmî seyahatlerin yapıldığı bir devirdir. Bu dönemde İslâm dünyasının doğusu ile batısı arasındaki mesafe kalkmış ve Endülüs, doğu İslâm dünyası ile bütünleşmiştir.⁷⁷⁵ Hilâfet devrinde Medine, Kurtuba, Bağdat ve Kahire İslâm dünyasının ortak ilim merkezleri haline gelmişlerdir.

Endülüs halifeleri, Kurtuba'da ilmî faaliyetin gelişmesi için her türlü desteği vermişlerdir. Bunun için doğu İslâm dünyası ile ilmî alışverişi teşvik etmişler ve doğudan âlim getirtip müderris olarak istihdam etmeye özel önem vermişlerdir. Hükümdarlar Kurtuba'ya gelen âlimleri ya bizzat karşılamışlar ya da ileri gelenler karşılamada hazır bulunmuştur.⁷⁷⁶

Hilâfet devrinde birçok âlim Kurtuba'ya ve diğer Endülüs şehirlerine gelmiştir. Kurtuba'ya gelen âlimlerin bir kısmı belirli bir süre sonra ülkelerine geri dönerken diğer bir kısmı ise Kurtuba'da kalarak ilmî çalışmalara devam etmişlerdir. Ulemâyı ve ilim taliplerini Kurtuba'ya çeken sebeplerin başında şehrin ilim ve kültürde ulaştığı üstün seviye gelmektedir. Diğer önemli sebep ise emîr ve halifeler başta olmak üzere Kurtubalıların doğudan gelen kişilere gösterdiği ilgi ve iltifattır. Nitekim ilk olarak doğudan gelenlerden edebiyatçı ve dilbilimci Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî (ö.356/967),⁷⁷⁷ halife Abdurrahman en-Nâsır ve Hakem zamanında Kurtuba'da yaşamış ve sarayın ikram ve iltifatlarına mazhar olmuştur. el-Kâlî, kendisine gösterilen ilgiye fazlasıyla karşılık vermiş ve Kurtuba dil okulunun oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır.⁷⁷⁸

Doğudan Kurtuba'ya gelen âlimler arasında muhaddis Abdurrahman b. Ahmed et-Temîmî el-Buhârî (ö.471/1078-1079), edîb Said b. Hasan, edîb Sâbit b. Muhammed el-Cürçânî ve edîb Ebû Vehb Abdurrahman el-Abbâsî (ö.344/955) en başta gelmektedir.

⁷⁷⁵ Kurtuba'nın doğu ile yakın ilişkiler kurması ve bu ilişkilerin Endülüs toplumuna yansması bazı kişilerin tepkisine neden olmuştur. Özellikle, yerli (İspanyol) halkın artan Bağdat rüzgârından pek memnun kalmadığı ileri sürülmektedir. Bu konuda, Kurtuba'da ortaya çıkan Hristiyan fanatizminin temelinde de bu durumun olduğu savunulmuştur. Bu konuda bkz. Samerrâî, *age*, s. 324-325.

⁷⁷⁶ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mukaddemât ve Mebâhis fî Hadâirati'l-Arab ve'l-İslâm*, Matbaatü'l-Hicaz, Dimeşk 1974, s. 161.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 69.

⁷⁷⁸ Ebû Ali el-Kâlî doğudan başta edebiyat alanında olmak üzere çok sayıda eseri Kurtuba'ya getirmiştir. Bunlar arasında İmrü'l-Kays, Züheyr, Nâbiğa, Hansâ, Ahtel, Cerîr ve Ferezdak'ın dîvânları bulunmaktadır. Bkz. Samerrâî, *age*, s. 328.

Diğer İslâm ülkelerinden gelen bu âlimlerin katkıları ile Endülüs'te ilmî çalışmalar en ileri düzeye yükselmiştir.⁷⁷⁹

Âlimler, Kurtuba Câmîinde ders vermek için yarışmışlardır.⁷⁸⁰ Kurtuba'da ders vermek amacıyla gelen alimler arasında Ahmed b. el-Fadl b. el-Abbas el-Behvâî ed-Dineverî el-Haffâf (ö.341/952),⁷⁸¹ Ahmed b. Abdurrahman el-Kureşî (ö.343/954), İsmail b. Abdurrahman b. Ali el-Kureşî (ö.400/1009)⁷⁸² ve Ebü'l-A'lâ Saîd b. Hasan er-Rib'î el-Lugavî (ö.417/1026) bulunmaktadır.⁷⁸³

Kurtuba halkı hilâfet devrinde topyekûn ilmî çalışmaların içinde bulunmuş ve bu devrin sonlarında şehirde okuma-yazma bilmeyen kişi sayısı oldukça azalmıştır.⁷⁸⁴ Bir çok batılı araştırmacının da dikkat çektiği üzere, Kurtuba şehrinin ulaştığı bu eğitim düzeyi o dönemdeki Avrupa için çok ileri bir dereceyi ifade etmektedir.⁷⁸⁵

Kurtuba eğitim ve bilimde katettiği mesafe ile X. asırda Avrupa'nın en büyük ilim merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde yalnızca İslâm ülkelerinden değil, Avrupa'dan da birçok kişi ilim öğrenmek için Kurtuba'ya akın etmiştir.⁷⁸⁶ (ö.313/925) yılında ilim öğrenmek için Avrupa'dan Kurtuba'ya gelen öğrencilerin sayısı 700 civarındadır.⁷⁸⁷

Kurtuba'ya gelen Avrupalı öğrenciler içinde Fransa kralı IV. Louis'in kızı Elizabeth başkanlığında bir grup da vardı. Kral Philip ise vezirinin nezaretinde 215 kız ve erkek öğrenciyi ilim öğrenmeleri için Kurtuba'ya göndermiştir. Yine İngiltere kralı II. George kardeşinin kızı Dubant'ın içinde bulunduğu bir grup kız öğrenciyi Kurtuba'ya göndermiştir. İmparator Büyük Otto ise Jean Korteş başkanlığında bir ilim heyetini 342/953 yılında Kurtuba'ya göndermiş ve Arapça ve tabiat ilimlerini öğrenmelerini sağlamıştır. Avrupa'da çeviri hareketlerinin öncülerinden olan rahip

⁷⁷⁹ Bişrî, *age*, s. 98-99.

⁷⁸⁰ Hemedânî, Halid İsmail Nayif, "Câmiatü Kurtuba: Dirâsetün Li-Nizâmiha't-Ta'limî ve Eseriha'l-Hadârî Hattâ Nihâyeti'l-Karnî'l-Hâmisi'l-Hicrî", *ed-Dirasatü'l-İslâmiyye*, İslamabad 1999, vol. XXXIV, no: 1, s. 103.

⁷⁸¹ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 61-62.

⁷⁸² İbn Beşkuval, *age*, c. I, s. 105-106.

⁷⁸³ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 102.

⁷⁸⁴ Azizurrahman, *age*, s. 444; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 11-12.

⁷⁸⁵ Moin, Mumtaz, "Cordova as an Intellectual Centre in Muslim Spain", *The Proceedings of the Pakistan History Conference Seventeenth Session 13-17 February 1977*, Karachi 1981, s. 133.

⁷⁸⁶ Moin, *agm*, s. 133.

⁷⁸⁷ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 118.

Gerbert de Oraliac 357-360/967-970 yılları arasında 3 yıl Kurtuba'da kalmış ve Kurtuba Câmiinde eğitim görmüştür. Daha sonra bu kişi I. Silvester adıyla papa olmuştur.⁷⁸⁸

c) *Kitapların Toplanması*

Endülüs'te ilmî çalışmaların ortaya çıkışında ve ilerlemesinde yöneticilerin önemli bir katkısı olmuştur.⁷⁸⁹ Endülüs hükümdarları ilmî seyahatleri nasıl teşvik ettilerse, ilmî eserlerin toplanması için de her türlü gayreti gösteriyorlardı.

Endülüs hükümdarları arasında halife Hakem el-Müstansır, kitaplara verdiği önemle ayrı bir yere sahip olmuştur. Halife, yüklü paralar verdiği birçok kimseyi başta nâdir eserler olmak üzere kitap satın alması için İslâm dünyasının her tarafına gönderiyordu. Bu nedenle halife Hakem için, İslâm dünyasında kitaplara ondan daha fazla masraf eden bir kişinin olmadığı söylenir.⁷⁹⁰

Hakem'in para vererek kitap satın almalarını istediği kişilere "varrâkîn" denilirdi. Bunların sayıları oldukça fazla idi. Muhammed İbn Tarhan Bağdat'a gönderilen meşhur varrâkîn arasında idi. Kurtuba'ya yalnızca eski eserler değil, seçkin âlimlerin yeni yazmış oldukları eserler de getirilmiştir. Nitekim bir defasında halife Hakem, Ebu'l-Ferec İsfahânî'nin bir eser yazdığını haber almış ve bir nüshasını satın almak üzere para göndermiştir. Bunun üzerine İsfahânî, yeni yazdığı *el-Agânî* adlı eserini henüz Irak halkı görmeden Kurtuba'ya göndermiştir.⁷⁹¹

Hakem, Kurtuba'yı bir ilim şehri haline getirmek için varrâkîn ile yetinmemiş, ayrıca İslâm dünyasında birçok kişi ile irtibata geçerek önemli kitapları edinmeye çalışmıştır. Kahire, Bağdat, Şam ve İskenderiye gibi şehirlerde yalnızca Hakem için kitap kopyalayan Nüssâhîn denilen kişiler de vardı. Ayrıca Kurtuba'ya getirilen kitaplar yalnızca İslâm dönemi ile sınırlı tutulmamış ve İslâm öncesi dönemde yazılan birçok eser de Kurtuba'ya getirilmiştir. Bunlar arasında *Sind Hind* ve *Hiruşîş* ile *Dioscorides'in* tıpla ilgili eseri bulunmaktadır.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 118.

⁷⁸⁹ Kehhâle, *age*, s. 172.

⁷⁹⁰ Humeydî, *age*, s. 13; Çiftçi, Faruk, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1999, s. 67.

⁷⁹¹ Hilâl; Subh, *age*, s. 80.

⁷⁹² *Sind Hind*, Hind hesap ilmi ile alakalı bir kitaptır. *Hiruşîş*, antik Roma dönemi hakkında bilgiler ihtiva eder. *Medica ise*, Dioscorides'in tıp ve eczacılıkla ilgili eseridir. Abbas b. Nâsîh tarafından Kurtuba'ya getirilen *Sind Hind* Emîr Abdurrahman el-Evsat zamanında, diğer iki eser ise halife Abdurrahman en-Nâsîr devrinde Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bkz. Samerrâî, *age*, s. 327-328.

Kurtuba’da kitaplara ve dolayısıyla ilme verilen önem, yalnızca Müslümanlar ile sınırlı değildi. Şehirde yaşayan gayri Müslimler de ilim öğrenmede hırslı idiler. Birçok kişinin evinde özel kütüphanesi var idi.⁷⁹³

Makkarî’de geçen bir hâdise Kurtuba halkının kitaba verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kurtubalı âlimlerden Hadravî, bir gün Kurtuba kitap pazarına giderek aradığı değerli bir kitabın bulunup bulunmadığını kontrol eder. Birden aradığı kitabın en güzel hattı ve cildiyle açık artırmaya sunulduğunu görür. Buna çok sevinir ve açık artırmaya katılır. Ancak bir kişi değerini o kadar artırmıştır ki Hadravî kitabı almaktan vazgeçer ve o şahsa giderek –Ey değerli fakîh! Bu iş, kitabın değerini kat kat geçti, ben onu sana bırakıyorum- der. Bunun üzerine o şahıs –ben âlim falan değilim ama varlıklı birisiyim. Kitabın hattı ve cildi ile değerli olduğunu anlayınca kütüphaneme almak istedim- diye cevap verir.⁷⁹⁴ Bu anlatılan hâdiseden Kurtuba’da bir kitap pazarının bulunduğu ve değerli eserlerin açık artırmayla satıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁹⁵

Kurtuba, ilimdeki saygın yerini kitap konusunda her zaman korumuştur.⁷⁹⁶ XI. ve XII. asırlarda Kurtuba’nın eski önemini yitirdiği ve iç karışıklıklar nedeniyle tahrip edildiği dönemde bile kitap önemini yitirmemiştir. Bu konuda Muvahhid hükümdarlarından Yakub Mansûr’un huzurunda gerçekleşen bir münâzara önemli bir ipucu vermektedir. Münâzara, İbn Rüşd ile İbn Zühr arasında geçmiştir. İbn Zühr, İşbiliyye’nin üstünlüğünü anlatınca İbn Rüşd ona: “ Endülüs’ün herhangi bir yerinde bir âlim ölse kitapları satılması için Kurtuba’ya getirilir. Yine aynı şekilde bir müzisyen ölse, müzik âletleri İşbiliyye’ye götürülür” cevabını vermiştir.⁷⁹⁷

d) Kütüphaneler

Kurtuba’da ulemâ, toplumun en üst tabakasını temsil etmiştir. Bu duruma bağlı olarak kitap da Kurtuba halkının en değer verdiği şeyler arasına girmiştir. Hiç ilimle uğraşmasa bile Kurtubalı bir kişinin özel bir kütüphanesinin olması ve içinde değerli

⁷⁹³ Bişrî, *age*, s.115.

⁷⁹⁴ Makkarî, *age*, c.I, s. 463.

⁷⁹⁵ Hitti, *age*, c. III, s. 894-895; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 15-16.

⁷⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 12-13.

⁷⁹⁷ Makkarî, *age*, c.I, s.463.

kitapların bulunması, kendisi için en önemli iftihar vesîlesi sayılırdı.⁷⁹⁸ Nitekim Endülüs tarihçilerinden Makkarî bu konuda şöyle demektedir: “Kurtubalılar, Endülüs halkı içinde kitaplara en değer veren ve en çok kitap bulunduranlardır. Onlardan ilimle uğraşmayan kimseler bile kütüphane sahibi olmuşlardır. Bununla insanların –şu kişinin bir kütüphanesi var, filan kitap yalnızca onun kütüphanesinde bulunur ve filanın hattı ile yazılmış falan kitap ondadır- gibi övgü ve imrenmelerini beklerlerdi.”⁷⁹⁹

Kurtuba’da çok sayıda kütüphane bulunurdu. Bunların bir kısmı yöneticilerin oluşturduğu devlet kütüphaneleri, diğer bir kısmı da ulemâ ve eşrâfa ait hususî kütüphanelerdi.⁸⁰⁰

Kurtuba’nın büyük kütüphaneleri içinde yer alan dört tanesi en meşhurlarıdır. Bunlar; Hakem Kütüphanesi (saray kütüphanesi), Mansûr kütüphanesi (saray kütüphanesi), İbn Futays kütüphanesi ve Ğâfikî kütüphanesidir.

Hakem Kütüphanesi

Hakem’in kitaba olan özel ilgisi sebebiyle Kurtuba kitapla dolup taşmıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da büyük kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Hakem’in oluşturduğu saray kütüphanesi ise en büyüğü ve en önemlisi idi.⁸⁰¹

Hakem kütüphanesi eserlerinin çokluğunun yanında nâdide eserleri ihtivâ etmesi sebebiyle de Bağdat ve Kahire ile yarışiyordu. Kütüphane oldukça düzenli olup konularına göre tasnif edilmişti. Her konunun kendine ait fihristleri vardı. Kaynaklarda yalnızca divanların isimlerini ihtivâ eden her biri 20 sayfalık 44 fihrist bulunduğu zikredilir.⁸⁰²

Kitapların sayısı konusunda Makkarî’de bir rivayet yer alır. Buna göre, Hakem’in kütüphanesinde bulunan eserler 400.000 cildi buluyordu ve bir yerden bir yere taşınması altı ay gibi bir zaman almıştı.⁸⁰³ Bu rivayet dışında kaynaklarda açıkça belirli bir rakam verilmemiştir. Bu nedenle bazı araştırmacılar 500.000 ya da 600.000 gibi daha büyük rakamlardan bahsederken, bir kısmı ise bu miktarları çok abartılı

⁷⁹⁸ Hilâl; Subh, *age*, s. 81.

⁷⁹⁹ Makkarî, *age*, c.I, s.462-463.

⁸⁰⁰ Hilâl; Subh, *age*, s. 79.

⁸⁰¹ Bişrî, *age*, s.119.

⁸⁰² Hilâl; Subh, *age*, s. 79-80.

⁸⁰³ Makkarî, *age*, c. I, s. 394; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 15.

bulmaktadır.⁸⁰⁴ Ancak kitapların miktarı ne olursa olsun Hakem kütüphanesinin çok büyük olduğu bilinmektedir. Halife Hakem'in kitap toplama konusundaki istek ve gayretleri de bu durumu güçlendirmektedir.

Mansûr Kütüphanesi

Endülüs halifelerinden Hişam devrinde hâcib olan ve fiilen yönetimi elinde bulunduran Mansûr b. Ebî Âmir (348-402/959-1011) kütüphanelere önem veren bir idareciydi. Mansûr, döneminde büyük bir kütüphane oluşturdu ve burasının ihtiyacı için gerekli her türlü imkânı sağladı. Kütüphaneden sorumlu bir kişi yanında, kitapların muhafazası, yenilenmesi ve çoğaltılması ile ilgilenen birçok çalışanı vardı. Mansûr'un kütüphaneden sorumlu yaptığı kişilerin başında Kurtubalı lügat âlimi Muhammed b. Abdurrahman b. Muammer (ö.423/1031)⁸⁰⁵ gelmektedir. Varrâk lakabıyla bilinen Muhammed b. Abdurrahman'ın Âmirîler tarihine dair bir de eseri vardır.⁸⁰⁶

İbn Futays Kütüphanesi

Mansûr döneminde yaşamış vezirlerden Ebi'l-Muttarif Abdurrahman b. Futays'in büyük bir kütüphanesi vardı. İbn Futays, kitaplara çok önem veren bir kişi idi. Kütüphanesinin en zengin kütüphane olmasını arzu ediyordu. Bu nedenle, nerede bir kitap bulunduğunu duysa hemen yüksek meblağlarla onu almaya çalışır, eğer elde edemezse bir nüshasını çıkarmak üzere eseri sahibinden alır ve çoğalttıktan sonra iade ederdi. Kurtuba'da karışıklıkların baş gösterdiği bir ortamda kitaplar için 40.000 dinar harcamıştı. Nitekim İbn Futays kadar her türlü ilimde bu kadar sayıda kitabın başka kimsede bulunmadığı söylenmiştir. Diğer taraftan, İbn Futays'in kütüphanesinde okuma ve araştırmaya ayrılmış bir salon vardı ki, özellikleri ile eşsiz bir konumda idi. Salon, duvar süslemeleri, zemin ve tavan döşemeleri, içinde bulunan araç gereçlerle okuma ve inceleme için mükemmel bir mekân olarak yapılmıştı.

İbn Futays Kütüphanesi, yalnızca zenginliği ile değil, kullanımı ile de dikkati çekmektedir. Kütüphanede bulunan kitapların yıpranmamasına ve kaybolmamasına azami titizlik gösteren vezir, asla kimseye ödünç kitap vermemiştir. Ancak kütüphaneden kitap talep edenleri de geri çevirmemiş ve istedikleri eserin bir nüshasını

⁸⁰⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bişrî, *age*, s.121.

⁸⁰⁵ Dabbî, *age*, s. 101.

⁸⁰⁶ Bişrî, *age*, s.122.

(kopyasını) çoğaltarak kendilerine takdim etmiştir. Dolayısıyla İbn Futays yalnız kitapları biriktirmekle değil, onları koruma konusunda da titizliğiyle tanınırdı.⁸⁰⁷

Ĝâfikî Kütüphanesi

Kütüphanesinin zenginliği konusunda Hakem ile yarışanlardan birisi de edîb Muhammed b. Yahyâ el-Ĝâfikî el-Kurtubî (ö.433/1041)'dir. Kendisi de bir hattat olan Ĝâfikî, özellikle müellif hattından oluşan eserleri toplamaya özen gösterirdi. Örneğin kütüphanesinde Ebû Ali el-Kâlî'nin Islâhu'l-Mantık adlı eserinin aslı bulunuyordu. Yine İbn Arâbî'nin Ebû Mûsa el-Hâmis hattıyla yazılmış nâdir eserlerini toplamıştı. Aynı şekilde Ĝâfikî'nin kütüphanesinde Taberî tarihinin İbn Melûl ed-Dîmeşkî hattı bulunuyordu. Ĝâfikî vefat ettiğinde eserler çok değerli fiyatlara satılmıştır.⁸⁰⁸

e) Kitapçılar (Varrâkîn, Hattâtîn ve Nüssâh)

Kurtuba'nın bir ilim merkezi, kütüphanelerin de zengin ve değerli eserlerle dolu olması, kitap işi ile uğraşan birçok mesleğin ortaya çıkışına imkân sağlamıştır. Hilâfet devrinde çok sayıda kişi kitap ticareti ile uğraşıyordu. Varrâkîn denilen bu kitapçıların bir kısmı doğudan kitap satın alarak Kurtuba'ya getiriyorlar, bir kısmı ise Kurtuba kitap pazarında tâlipler için kitap pazarlıyorlardı. Kurtuba'nın bir ilim merkezi olmasında varrâkîn'in rolü oldukça büyüktür.

Kurtuba'da kitapla ilgili bir meslek de kitapları çoğaltanlardan oluşuyordu. Nüssâh denilen bu kişiler, matbaanın bulunmadığı devirde çok sayıda kitabın birden fazla nüshasını çıkarmışlardır. Hat sanatı ve nüshacılık Kurtubalılarının çok rağbet ettiği bir meslek idi.⁸⁰⁹ İçlerinde çok büyük hattatların yetiştiği nüssâh, Kurtuba kütüphanelerinin zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Birçok âlim, edîb ve şair de nüsha işi ile uğraşıyordu. Bunların en meşhurları arasında Ahmed b. Abbâs b. Ebî Zekeriyâ dikkat çekiyordu.⁸¹⁰

Kurtuba'nın ilim merkezi olmasıyla diğer Endülüs şehirlerinde de kitaplarla ilgili meslekler ortaya çıkmıştır. Kurtuba'nın ihtiyaçlarının karşılanmasında bu şehirlerden de istifade edilmiştir. Bu ihtiyaçların başında kâğıt imalatı gelmektedir. Henüz Avrupa'nın tanımadığı bir dönemde IV./X. asırda Şâtibe şehrinde kâğıt

⁸⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 15; Bişrî, *age*, s.122-126; Yıldız, *age*, c. IV, s. 484.

⁸⁰⁸ Bişrî, *age*, s.124-125.

⁸⁰⁹ Makdîsî, *age*, s. 239.

⁸¹⁰ Hitti, *age*, c. III, s. 895; Bişrî, *age*, s.126; Yıldız, *age*, c. IV, s. 484.

imalathaneleri vardı. Burada üretilen kâğıtlar Kurtuba başta olmak üzere diğer Endülüs şehirlerine gönderiliyordu. Bir kısmı ise doğuya ihraç edilmekteydi. V./XI. asırda ise kâğıt konusunda Şâtibe'nin yerini Tuleytula almıştır.⁸¹¹

Genel olarak varrâkîn'in 4 işi vardı: Nüsha, Cilt, Ticaret ve Kırtasiye. İmâret devrinde daha çok nüsha ve cilt işleri yapılıyordu ve kitapçı dükkânları az idi. Yine bu dönemde Kuran nüshacılığı en yaygın bir meslek haline gelmişti.⁸¹²

Hilâfet devrinde varrâkîn mesleği en rağbet gören işlerin başında gelmekteydi. Hakem, oluşturduğu kütüphanesini doğudan getirttiği kitaplarla zenginleştirmiş ve kütüphanesinin bir kısmını ise varrâkîne ayırmıştı. Bu kişiler, kütüphanenin düzen ve tertibinden sorumluydular. Aynı zamanda nüsha işi yapan bu kişiler hat sanatında da çok ileri düzeydeydiler. Hakem döneminde saray kütüphanesi, varrâkîn'in çalışmaları ile kitap imalathanesini andırıyordu. Ayrıca içlerinde hiyerarşik bir yapı vardı ve başta bulunan kişiye "Reis" denirdi.⁸¹³ Hakem kütüphanesinin meşhur varrâkları arasında Abbas b. Amr b. Hârûn el-Kinânî (ö.379/989), Zafer el-Bağdâdî ve Yûsuf el-Bellûtî en önde gelenlerdi.

Kurtuba ulemâsından birçoğunun kendilerine yardımcı olan varrâkları vardı. İbn Futays Kütüphanesi için her biri farklı mertebede olan 6 varrâk görevlendirilmıştır. Meşhur âlim el-Kâlî'nin araştırma ve te'lif ile ilgilenen varrâkları var idi ve Muhammed b. Hüseyin el-Fihri bunlardan birisiydi. Yine ulemadan Ahmed b. Abbar'ın kitap toplamak ve nüsha yapmakla uğraşan varrâkları var idi.⁸¹⁴

Kurtubalı kadınlar toplumsal yaşamda oldukça aktif idiler. Varrâkîn içinde de çok sayıda kadın çalışmış ve içlerinden meşhur nâsih ve hattatlar çıkmıştır. Kadınlar daha çok nüsha ve hattatlıkta ileriydiler. Halife Nâsır'ın hat sanatında oldukça mâhir olan Müzne adlı bir kâtibesi var idi. Yine Hakem'in kâtibesi Lebnâ da hattıyla meşhur olmuştu. Diğer kadın hattatlar arasında Âişe binti Ahmed ve Safiyye binti Abdullah en meşhurlarıdır.⁸¹⁵

⁸¹¹ Endülüs'te kâğıdın kullanılması ve buradan Avrupa'ya geçişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hitti, *age*, c. III, s. 895-896.

⁸¹² Bişri, *age*, s.130.

⁸¹³ Saray kütüphaneleri doğrudan halifelere bağlı olup hanedan üyelerinin gözetimi altında idi. Yıldız, *age*, c. IV, s. 484.

⁸¹⁴ Bişri, *age*, s.131-132.

⁸¹⁵ Humeydî, *age*, s. 412-413.

Kurtuba ve çevresinde nüsha işi ile ilgilenen büyük bir kadın grubu vardı. Bunlar kendi aralarında yazdıklarını karşılıklı olarak tahkik ediyorlardı.⁸¹⁶ Bu durum Endülüs'te nüshacılığın daha da ilerlemesine ve nitelikli bir meslek haline gelmesine yol açmıştır.⁸¹⁷

Varrâkîn sınıfının yaptığı işlerden birisi de ciltçiliktir. Cilt işi en az kitapla ilgili diğer işler kadar önemli idi. Kurtubalılar, aldıkları kitabın nüsha ve hattını inceledikleri gibi cildinin güzel olmasını da önemsiyorlardı. Ancak ciltçilik, kitapçılığın bir yan alanı olarak daha çok Malaga'da yapılıyordu. Şâtibe nasıl kâğıt imalatında öne çıktı ise, Malaga da cilt işinde önde idi.⁸¹⁸

2. Endülüs Eğitiminin Merkezi: Kurtuba Câmii

İslâm toplumlarında cami, ilmî çalışmaların merkezi olmuştur. Zamanla birçok yerde medreseler öne çıkmış olmakla birlikte camilerin bu fonksiyonu asırlarca devam etmiştir. İslâm dünyasının diğer bölgelerinde mescidlerde başlayan eğitim faaliyetleri genellikle zamanla medrese çatısı altında sürdürülmüştür. Endülüs Emevî Devleti'nde ise, mescidler eğitimdeki yerlerini koruyarak medreselerin fonksiyonunu her zaman ifâ etmiş ve bu münasebetle de medrese oluşumuna ihtiyaç duyulmamıştır.⁸¹⁹ Nitekim Kurtuba Câmii'nde verilen eğitim Ezher ve Nizamiye ile karşılaştırılacak derecede ileri düzeyde olmuştur. Bu nedenle araştırmacılar, Kurtuba Câmii'nde verilen eğitimin özelliklerini göz önünde bulundurarak burayı Kurtuba üniversitesi ya da Kurtuba medresesi şeklinde adlandırmışlardır.⁸²⁰

Aynı şekilde Medînetü'z-Zehrâ Câmii de Kurtuba Câmii'nden sonra gelen önemli bir ilim merkezi idi. Nitekim meşhur Kurtubalı âlimlerden el-Kâlî, derslerini

⁸¹⁶ Bir rivayette, Kurtuba'da 170 kadının Kûfî hattıyla Kur'ân istinsah ettikleri belirtilmiştir. Bkz. Saray kütüphaneleri doğrudan halifelere bağlı olup hanedan üyelerinin gözetimi altında idi. Yıldız, *age*, c. IV, s. 484.

⁸¹⁷ Bişrî, *age*, s.134.

⁸¹⁸ Hitti, *age*, c. III, s. 896.

⁸¹⁹ Bununla birlikte Muvahhidler devrinden itibaren Endülüs'te medrese oluşumuna gidildiği bilinmektedir. Daha sonra ise, Benî Ahmer Devleti'nde Gırnata, Mâleka ve Mürsiye gibi şehirlerde XIII. asırdan itibaren medreseler kurulmuştur. Bkz. Makkarî, *age*, c. I, s. 220; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 5-6; Azizurrahman, *age*, s. 445.

⁸²⁰ Bkz. Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 92-93.

Perşembe günleri Zehrâ Câmîinde yapardı ve burada verdiği Emâlî dersinde 400'den fazla öğrenci bulunurdu⁸²¹

Kurtuba'da, âlimler için iki tür mescid vardı. Mescidlerin bir kısmı büyük olup buralarda hükümdarların doğrudan gözetimi altında eğitim yapılırdı. Bir kısmı ise mahalle mescidleri olup âlimler burada gönüllü olarak ilim öğretirlerdi.⁸²²

Diğer taraftan, Endülüs'te ilim evlerde de yapılırdı. Tarih kitaplarında Endülüs'te camiler dışında da ders halkaları bulunduğundan bahsedilmektedir.⁸²³ Nitekim Kurtuba'da birçok evde ilim meclisleri kurulmuştur. Evlerde okutulan dersler hocaya göre değişirdi. Ancak mescidlere nazaran evlerde daha çok "Ulûm-ı Evâil" denilen Astronomi ve Hendese gibi ilimler öğretilirdi.⁸²⁴

Kurtuba'da eğitim herkese kayıtsızca açıktı ve ücretsizdi.⁸²⁵ Endülüs emir ve halifeleri içinde eğitime ve bilime en fazla katkı sağlayan ve önem veren kişi Hakem el-Müstansır'dır.⁸²⁶ Hakem, Kurtuba'da, üçü Kurtuba Câmîine yakın olmak üzere 27 mektep açmış ve bu okulların eğitim usul ve dereceleri ile hocalarını da bizzat kendisi belirlemiştir.⁸²⁷ Bu mekteplerde genellikle -diğer İslâm ülkelerindekine benzer şekilde- Kur'ân-ı Kerîm tilâveti, Arapça grameri ve şiir dersleri verilirdi.⁸²⁸

a) Hocalar

Mescidlerde yapılan eğitim-öğretim faaliyetinin yazılı bir düzeninden bahsetmek oldukça zordur. Bununla birlikte, yine de yazılı olmayan bazı kriterler var idi. Her şeyden önce, diğer mescidlerde ders vererek üstünlüklerini ispatlayan âlimler Kurtuba Câmîinde ders vermeye ehil olurlardı.⁸²⁹ Bu durum aynı zamanda Kurtuba'nın ve Kurtuba Câmîinin diğer Endülüs şehirlerine göre ilimdeki önceliğini ve üstünlüğünü göstermektedir.

⁸²¹ Bişrî, *age*, s. 138-139.

⁸²² Selim, *age*, s. 320.

⁸²³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 5; Bişrî, *age*, s. 141.

⁸²⁴ Selim, *age*, s. 322.

⁸²⁵ Yıldız, *age*, c. IV, s. 477.

⁸²⁶ Azizurrahman, *age*, c. IV, s. 477.

⁸²⁷ Halife Hakem 364/974 senesinde, Kurtuba'daki semerci (serrâcîn) dükkânlarını fakir ve kimsesiz çocukların eğitimi için kiralamış ve eğitim masraflarını da karşılamıştır. Hakem'in açtığı 27 mektepten bir kısmının bu semerci dükkânları olması mutemeldir. Bkz. Bişrî, *age*, s. 146-147; Hilâl; Subh, *age*, s. 87.

⁸²⁸ Hitti, *age*, c. III, s. 892; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 5.

⁸²⁹ Humeydî, *age*, s. 360; Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 98.

Diğer mescidlerde belirli bir süre hocalık yapmak suretiyle rüşdünü ispat edenler, Kurtuba Câmîine nakledilmekteydi. Müderrislerin Kurtuba Câmîine naklini hükümdar ya bizzat kendisi gerçekleştirir ya da bu işi kadı yürütürdü. Kurtuba Câmîinde hocalığa alınanlar arasında bir çok meşhur âlim vardır. Saîd b. Umeyr b. Abdurrahman (ö.301/913) emir Abdullah tarafından Kurtuba'ya nakledilerek Kurtuba Câmîine müderris olarak atanmıştır. Aynı şekilde Ahmed b. Hâlid (ö.322/934) ve Muhammed b. Îsâ b. Rufâ'a el-Havlânî (ö.337/ö.948) halife Abdurrahman en-Nâsır tarafından Kurtuba Câmîinde müderris olarak görevlendirilmiştir. Halîfeler tarafından diğer Endülüs mescidlerinden alınarak Kurtuba Câmîinde hocalığa atanan diğer meşhur âlimlerden bazıları ise şunlardır: Muhammed b. Mervan b. Zerîk (ö.339/951), Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Hattâb (ö.h.293/906), Vehb b. Meserre el-Hicâzî (ö.346/957) ve Muhammed b. Ferah b. Seb'ûn en-Nahlî (ö.367/977).⁸³⁰

Kurtuba'da yaşayarak ders veren âlimler dışında bir de misafir hocalar vardı. Bazı âlimler belirli süreler içinde Kurtuba'da bulunur ve ders halkası oluştururdu. Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî (ö.498/1104) bunlardan birisidir. Diğer taraftan, Kurtuba Câmîinde müderrislik kürsüsü boşaldığı zaman yerine bir alt derecede bulunan kişi getirilirdi. Nitekim, Muhammed b. Lübâbe vefat edince (ö.314/926) Kurtuba uleması halifenin emriyle Ahmed b. Hâlid (ö.322/934)'i Kurtuba Câmîinde müderrislik yapmaya davet etmişlerdi.⁸³¹

Kurtuba Câmîinde ders veren hocaların maaş ve giderleri doğrudan hükümdarın desteği altındaydı. Emir ve halifeler hocaların her türlü ihtiyacını karşılayıp ikramda bulunurlardı. Eğitime çok önem veren halife Hakem, bizzat oğlu Münzir'i Kurtuba Câmîinin ve hocaların işleri ve ihtiyaçları ile ilgilenmesi için görevlendirmişti. Diğer taraftan Endülüs'ün her tarafında Kurtuba Câmîi ve hocaların ihtiyaçları için birçok arazi ve akar vakfedilmişti. Meselâ, Abdülmelik b. Hubeyb es-Sülemî (ö.238/852) Gırnata'daki zeytin arazisini bütünüyle Kurtuba Câmîine vakfetmişti.⁸³²

Kurtuba Câmîinde, ders halkalarının düzenini sağlamakla görevlendirilenler arasında kayyîmler de vardı. Aynı anda birçok ders halkasının bulunduğu camide her hocanın yeri belirli ve ayrı idi. Diğer taraftan, hocaların ikamet etmesi için Kurtuba'da

⁸³⁰ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 98-99.

⁸³¹ Humeydî, *age*, s. 282-284.

⁸³² Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 112-113.

camiiye bitişik veya yakın konumda evler tahsis edilmişti. Bu evlerin bazıları halîfeler ve emîrlere tarafından verilirken, diğere bir kısmı ise camiiye vakfedilen evlerden oluşuyordu.⁸³³

Her hocanın Kurtuba Câmiiinde düzenli dersleri vardı. Bazı hocalar her gün ders veriyordu. Ahmed b. Eyyûb b. Ebî Rebî‘ sabah namazından sonra ve Ebû Abdullah Muhammed b. Hâşim yatsıdan sonra ders verirdi. Abdullah b. Said gibi âlimler ise sabah ve akşam olmak üzere günde iki sefer ders verirdi. Bazı âlimler haftada bir kez ders vermekle yetinirdi. el-Kâlî el-Bağdâdî her hafta Perşembe günleri ders verirdi. Ebû İsâ Yahyâ b. Abdullah el-Leysî ile Yahyâ b. Mâlik Cuma günleri ders verirdi. Bazıları ise haftada iki kez ders verirdiler. Ebû Amr Ahmed b. Abdülmelik Pazartesi ve Salı günleri ders verirken İbnü’ş-Şevkî, Pazartesi ve Perşembe günleri öğle ile ikindi arası ders verirdi. Her hocanın ders verdiği yer de onun ismiyle anılırdı.⁸³⁴

Müderisler, dersleri dışında ek işler de yapıyorlardı. Abdullah b. Muhammed el-Mukri’ (ö.378/988) ders vakitleri dışında Kurtuba Câmiiinde Kur’ân okuyarak geçimini sağlıyordu. Aynı şekilde Süleyman b. Abdurrahman b. Süleyman (ö.382/902)⁸³⁵ ile Halef b. Rızık el-Emevî (ö.480/1087) tadrîs vazifesi yanında imamlık ve müezzinlik yapıyorlardı.⁸³⁶

Bazı âlimler ise ders vakitleri dışında geçimlerini sağlamak amacıyla ticaretle uğraşıyorlardı. Nitekim İbrahim el-Bekrî’nin Kurtuba Câmiiinin yanında bir dükkânı vardı ve derslerini de burada verirdi. Diğere taraftan Endülüs’te kadınlar da ilmî faaliyetlerde oldukça ileri idiler. Özellikle edebiyatta ileri derecede olan kadın hocalar vardı ve özel yerlerde ders veriyorlardı.⁸³⁷

Endülüs’te yöneticiler eğitim ve öğretimi yönlendirmemekle birlikte, gözetim altında tutmuşlardır. Bazı âlimler görüşleri ve ehliyetleri gereği fazla itibar görürken bazılarına ise kısıtlamalar getirilmiştir. Bu konuda fakihlerin ve halkın baskısı ve şikâyetleri etkili olmuştur.⁸³⁸ Nitekim Habîb b. Velid el Kureşî gibi âlimler siyasî

⁸³³ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 104, 114.

⁸³⁴ Azizurrahman, *age*, s. 445; Hilâl; Subh, *age*, s. 88.

⁸³⁵ İbnü’l-Faradî, *age*, c. I, s. 189.

⁸³⁶ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 105-106, 113.

⁸³⁷ Bişrî, *age*, s. 142-143; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 7.

⁸³⁸ Selim, *Asâletü’t-Teskîfi’t-Terbevî el-İslâmî fi’l-Fikri’l-Endelüs*, Dâru’l-Câmia, yrsz 1987, s. 321.

sebeplerle mescidden uzaklaştırılırken, İbn Meserre dinî bir takım gerekçelerle, İbn Hazm ise düşünceleri nedeniyle ders vermekten alıkonulmuştur.⁸³⁹

b) Öğrenciler

Kurtuba Câmiiindeki ilim halkalarına katılmak için belirli bir yaş aranmazdı. Bununla birlikte, genellikle öğrenciler buluş çağına kadar mekteplerde öğrenim döndükten sonra buraya katılırlardı. Nitekim Yahyâ b. Mâlik b. Âyız'ın (ö.h.375/985)⁸⁴⁰ ders halkasında çocuklar, orta yaşlılar ve ihtiyarlar olmak üzere her yaştan insan vardı.⁸⁴¹

Kurtuba Câmiiinde verilen eğitimin belirli bir süresi de yoktu. Hocanın icâzet vermesi ile öğrenci dersi tamamlamış olurdu. Aynı şekilde isteyen kişi bir ders halkasını bırakıp başka bir halkaya katılabilirdi. Öğrenci için oldukça avantajlı ve özgür bir eğitim ortamı vardı.⁸⁴² Ancak hoca için aynı serbestiyet söz konusu değildi. Bir kişinin Kurtuba Câmiiinde ders verebilmesi için o dersle ilgili icâzetinin olması gerekirdi.⁸⁴³ İcâzet zorunluluğu bazı araştırmacılar tarafından Avrupa'daki diploma zorunluluğunun ilham kaynağı ve örneği olarak gösterilmiştir.⁸⁴⁴

Kurtuba Câmiiinde ders alan öğrencilerin sayısı hocanın durumuna ve derse göre değişirdi. Bazı hocaların talebe sayısı 1000'i geçerken, bazılarının sadece birkaç öğrencisi vardı. Öğrenci sayısını dersin çeşidi ve eğitimin düzeyi de etkilerdi. İleri düzeylerde öğrenci sayısı daha az olurdu. Yalnızca birkaç talebenin devam ettiği dersler de vardı. Ders halkası kalabalık olan âlimler arasında Abülmelik b. Ziyâdetullah b. Esed et-Temîmî⁸⁴⁵ ve Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ el-Leysi⁸⁴⁶ başta gelir. Bunların dışında Yahyâ b. Mâlik b. Âyız, Ahmed b. Eyyûb b. Ebî Rebî' (ö.432/1040), Abdülmelik b. Ziyâdetullah es-Sa'dî (ö.450/1058) Kurtuba Câmiiinin en meşhur hocalarındandır.⁸⁴⁷

⁸³⁹ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 107.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *age*, c. II, s. 193-194.

⁸⁴¹ Humeydî, *age*, s. 379-381; Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 109-110.

⁸⁴² Yıldız, *age*, c. IV, s. 481.

⁸⁴³ Azizurrahman, *age*, s. 445.

⁸⁴⁴ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 110; Yıldız, *age*, c. IV, s. 480.

⁸⁴⁵ Humeydî, *age*, s. 284-285.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *age*, c. II, s. 191.

⁸⁴⁷ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 111-112; Selim, *age*, s. 322-323.

c) *Dersin İşlenişi*

Kurtuba Câmiinde ilim öğretimi halka halinde yapılırdı. Öğretmen halkanın ortasında bir direğe ya da duvara yaslanır, öğrenciler ise hocanın etrafına dizilirdi. Öğrenciler yanlarında bulundurdukları kalem ve divitlerle anlatılanları imlâ ederlerdi. Ayrıca öğrenciler hangi ders işleniyorsa o dersin kitabını da yanlarında bulundurlardı.⁸⁴⁸

Genellikle derslere âyeti kerime ve dua okunarak başlanırdı. Derslerin çoğunda öğrencilerden birisi okuyucu olurdu. Öğrenciler istedikleri konularda soru sorabilir ve fikir alışverişinde bulunabilirdi. Ayrıca eğitim ve öğretimde herhangi bir derecelendirme ve sınav yoktu. Bu durum öğrencilerin gönüllü ve istekli olarak derslere katılmalarını sağlardı.⁸⁴⁹

d) *Ders Usûlleri*

Endülüs âlimlerinin eğitim ve öğretim metotları İslâm dünyasının diğer bölgelerinde verilen eğitim usullerinden çok farklı değildir. Kurtuba Câmiinde yaygın olan başlıca ders usulleri İkrâ, İmlâ ve Münâzara olmak üzere üç tanedir.

İkrâ Usulü: Bu ders usulünde hoca ya da talebelere birisi ilgili metni okurken hoca da yer yer şerh ederdi. Bu tür ders verenler arasında İbnü's-Şarkî (ö.396/996), Muhammed b. Ferâh b. Mûsâ el-Bekr (ö.497/1103),⁸⁵⁰ Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî (ö.480/1104) ve Halef b. Rızk el-Emevî (ö.480/1087) başta gelmektedir.⁸⁵¹

İmlâ Usulü: Bu ders usulünde hoca etrafındaki öğrencilere hafızasında bulunan bilgileri aktarır ve öğrenciler de anlatılanları kâğıtlara yazarlardı. Hoca genellikle yazılanları tekrar dinleyerek kontrol ederdi. Kurtuba Câmiinde imlâ yolu ile ders veren hocaların başlıcaları arasında el-Kâlî el-Bağdâdî, Muhammed b. Mervân b. Zerîk (ö.339/985) ve Yahyâ b. Mâlik (ö.375/985) bulunmaktadır.⁸⁵²

⁸⁴⁸ Yıldız, *age*, c. IV, s. 480; Selim, *age*, s. 322.

⁸⁴⁹ Selim, *age*, s. 324.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Faradî, *age*, c. II, s. 14.

⁸⁵¹ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 107-108.

⁸⁵² Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 109.

Münâzara Usulü: Bu usulde konu ile alakalı bazı sorular sorulur ve hoca tarafından cevap verilerek ders işlenirdi. Münâzara usulüyle ders verenler arasında Ahmed b. Muhammed b. Rızk el-Emevî (ö.477/1048) en meşhurlardandır.⁸⁵³

Endülüs'te eğitim ve öğretim metotları üzerine birçok çalışma yapılmış ve hangi düzeyde hangi ilimlerin öğretileceği üzerinde durulmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Ahmed b. Afif b. Abdullah el-Emevî (ö.348/1029) Âdâbü'l-Muallimîn adlı 5 ciltlik bir eser yazmıştır. Aynı şekilde Ebû Bekir ibn Arabî (ö.543/1148) eğitim metotları ile ilgili çalışmalar yapmış, Arapça ve şiir öğretimini eğitimde öne almıştı. Nitekim Ebû Bekir ibn Arabî, Kuran öğretimini küçük yaşlar için uygun görmeyerek İslâm dünyasındaki genel yaklaşımdan ayrılmıştır.⁸⁵⁴

e) *Verilen Dersler*

Kurtuba Câmiinde genellikle şer'î ilimler ve âlet ilimleri öğretilirdi.⁸⁵⁵ Bununla birlikte az da olsa matematik ve astronomi gibi fen ilimleri de öğretilmekteydi.⁸⁵⁶ Ahmed b. Muhammed b. Hayz el-Ensârî matematik dersi verirken İbnü's-Saffâr diye bilinen Ahmed b. Abdullah b. Amr (ö.426/1034) matematik yanında astronomi dersi de veriyordu. Aynı şekilde Kurtuba Câmiinde Arapça ve ferâiz dersi veren Muhammed b. Yusuf b. Muhammed Ebû Abdullah el-Emevî, matematik ve astronomi dersleri de veriyordu. Diğer taraftan, Kurtuba Câmiinde ders veren hocalar genellikle birden fazla ders işliyorlardı. Meselâ, Abdülmelik b. Hubeyb'in⁸⁵⁷ 300'e yakın talebesi var idi ve içlerinde Hadis, Ferâiz, Fıkıh ve Arapça gibi farklı dersler almış birçok kişi bulunuyordu.⁸⁵⁸

Kurtuba Câmiinde öğretilen başlıca dersler ve önde gelen hocaları şunlardır:

Kuran İlimleri: Bakî b. Mahled (ö.276/889), Abdullah b. Muhammed el-Mukri' (ö.378/988), Ebî Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045), Halef b. İbrahim b. Halef (ö.480/1087) ve Ali b. Halef b. Zinnûn (ö.498/1104).

⁸⁵³ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 109.

⁸⁵⁴ Özdemir, *Endülüis Müslümanları III*, s. 2-3; Bişrî, *age*, s. 144.

⁸⁵⁵ İlimlerin tasnifi başlı başına bir konu olmakla birlikte İslâm âlimleri ilimleri genellikle iki kısma ayırmıştır. Birinci kısma İslâmî ilimler, Kur'ân ilimleri, Şer'î ilimler ya da naklî ilimler gibi isimler verilmiştir. İkinci kısım ilimler ise, aklî ilimler, ulûmü'l-kadîme ya da ulûmü'd-dahîle adıyla anılmışlardır. Bu konuda bkz. Hilâl; Subh, *age*, s. 88-89; Hasan, *age*, c. IV, s. 279.

⁸⁵⁶ Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 114. Ayrıca, Kurtuba'da Fen bilimleri ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bir bilgi için bkz. Hitti, *age*, c. III, s. 905-918.

⁸⁵⁷ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 269-272.

⁸⁵⁸ Humeydî, *age*, s. 282-283; Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 115-116.

Hadis İlimleri: Hubeyb b. Dühûn (ö.300/912), Saîd b. Kürseyin (ö.300/912), Ebû Abdullah Muhammed b. Hâşim (ö.514/1120), Îsâ b. Yahyâ b. Abdullah el-Leysî (ö.365/975), Yahyâ b. Mâlik (ö.375/985), Abdullah b. Saîd eş-Şintcâlî (ö.436/1044), Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd (ö.436/1044) ve Muhammed b. Ferah b. Mûsâ b. Muhammed b. Yahyâ el-Bekrî (ö.497/1103)

Lügat ve Edebiyat İlimleri: Ebû Ali el-Kâlî el-Bağdâdî (ö.356/967), İbnü'l-Eflilî (ö.441/1046), Abdülmelik b. Ziyâdetullah es-Sa'dî (ö.450/1058) ve Ahmed b. Abdülmelik et-Temîmî (ö.463/1074).

Ahbâr, Rivâyât ve Ensâb İlimleri: Yahyâ b. Mâlik (ö.375/985) ve Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî (ö.498/1104).⁸⁵⁹

3. Endülüs'te İlmî Hareketlilik ve Kurtuba Ulemâsı

Bu kısımda imâret devrinden başlayıp hilâfet devrinde zirvesine ulaşan ve Tavâif devriyle devam ederek Murabıtlar döneminde sona eren bir süreç içinde; Endülüs'te gerçekleşen ilmî hareketlilik ve yoğunluğun bir mukayesesi yapılarak Kurtuba'nın yeri üzerinde durulacaktır. Endülüs'teki ilmî faaliyetleri dört ana dönemde ele almak mümkündür: Kronolojik olarak İmâret, Hilâfet, Tavâif ve Murâbitlar devirlerine denk gelen bu dönemler sırasıyla; I. Dönem: 275-325/888-937, II. Dönem: 325-399/937-1008, III. Dönem: 399-484/1008-1091, IV. Dönem: 484-515/1091-1121 yıllarını kapsamaktadır.⁸⁶⁰

Bu dönemlerden ilki, Endülüs Emevi devletinin kuruluş devridir ve aynı zamanda Endülüs'te ilmî hareketliliğin başladığı dönemdir. İkinci dönem ise Endülüs'ün her bakımdan en parlak günlerini yaşadığı zirve dönemidir. Bu dönemde Endülüs, İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Üçüncü dönem, Endülüs'te karışıklıkların arttığı ve hilâfetin ilgasıyla şehir devletlerinin ortaya çıktığı dönemdir. Ancak, hilâfet devrinde olgunlaşan ilmî faaliyetler bu dönemde

⁸⁵⁹ Azizurrahman, *age*, s. 448-451; Hemedânî, *agm*, vol. XXXIV, s. 114-115.

⁸⁶⁰ Bu bölümde, Münîre binti Abdurrahman binti Abdurrahman eş-Şarkî'nin Ulemâü'l-Endelüs adlı eserinde yer verdiği çok sayıda tablo temel alınarak bir değerlendirme yapılmıştır. Bu nedenle dönemlendirmede de söz konusu eserin tasnifi göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Münîre binti Abdurrahman, binti Abdurrahman eş-Şarkî, *Ulemâü'l-Endelüs fi'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmis el-Hicriyyeyni, Mektebetü'k-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 2002.*

meyvesini vermiştir. Bu nedenle, siyasî olarak Endülüs'ün en zayıf dönemi olmasına rağmen bu devirde ilmî hareketlilik en ileri düzeydedir. Dördüncü dönem ise ilmî hareketliliğin zayıfladığı ve ulemanın Endülüs'ten diğer İslâm ülkelerine göç ettiği devirdir.⁸⁶¹

a) *I. Dönem: İmâret Devri (275-325/888-937)*

Bu dönemde Endülüs'te büyük bir bilimsel hareketlilik yaşanmıştır. Emîrlerin bizzat teşvik ve destekleri ile diğer İslâm ülkelerine yoğun ilmî seyahatler yapılmıştır. Bu seyahatler neticesinde, Endülüslü talebeler İslâm ülkelerinde edindikleri ilmî birikim ve kitaplarla ülkelerine dönmüşler ve ilmî faaliyetlere girişmişlerdir.⁸⁶² Başka bir ifadeyle bu dönem, Endülüs'ün diğer İslâm ülkeleriyle bağlantı kurduğu bir dönemdir. Başkent Kurtuba ise bu dönemde ortaya çıkan ilmî hareketliliğin merkezi konumundadır. Kurtubalılar ilmî seyahatler neticesinde Mekke, Medine, Kahire ve Bağdat gibi İslâm şehirlerinin bilim ve kültürünü yakından ve derinliğine tanımışlardır. Bu dönemde Endülüs dışına yapılan seyahatler arasında Mekke, Mısır ve Kuzey Afrika başta gelmektedir.⁸⁶³

Birinci dönem için Endülüs'te yaşayan âlimlerin sayısı hakkında 341 rakamı verilmektedir. Bu kişilerden yalnızca 3 tanesi doğudan gelen âlimlerdir. Kurtuba, bu dönemde en çok âlimin yaşadığı şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Münire Abdurrahman'ın "Ulemâ-i Endelüs" adlı çalışmasında vardığı sonuca göre ilk dönemde Kurtuba'da 134 âlim yaşamaktadır ki, bu da Endülüs'te yaşayan âlimlerin % 39'una karşılık gelmektedir.⁸⁶⁴ Yine bu dönemde, ilmî seyahatler yalnızca Endülüs'ten diğer İslâm ülkelerine yaşanmamış; Endülüs şehirleri arasında da yoğun olarak devam etmiştir. Bu konuda da Kurtuba en çok ilim yolculuğunun yapıldığı şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁸⁶¹ Münîre binti Abdurrahman, *age*, s. 67-69.

⁸⁶² İnan, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1998, c. II, s. 691-692.

⁸⁶³ Kehhale, *age*, s. 162; Münîre Abdurrahman, *age*, s. 82.

⁸⁶⁴ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 76.

b) II. Dönem: Hilâfet Devri (325-399/937-1008)

Endülüs'ün en parlak devri olan ikinci dönemde bilimsel hareketlilik en ileri seviyesine yükselmiş ve İslâm medeniyeti içerisinde Endülüs başlı başına bir medeniyet olarak ortaya çıkmıştır. Kuruluş devrinde başlayan bilimsel faaliyetler bu dönemde olgunlaşmış ve Endülüs âlimleri İslâm ulemasının en seçkinleri arasına girmiştir. Bu dönemde ilmî seyahatler iki yönlü olarak artmış; bir yandan Endülüs âlimleri diğer İslâm ülkelerine ilim tahsil etmek için yolculuk yaparken diğer taraftan diğer İslâm ülkelerinden Endülüs'e çok sayıda âlim gelmiştir. Dışarıdan gelen âlimlerin bir kısmı geçici bir süre durduktan sonra ülkelerine geri dönerlerken önemli bir kısmı ise başta Kurtuba olmak üzere Endülüs şehirlerine yerleşmişlerdir.

Kurtuba, Endülüs medeniyetinin yoğrulduğu ve ortaya çıktığı bir şehir olarak bu dönemde en parlak günlerini yaşamıştır. Kurtuba, kütüphaneleriyle, eğitim faaliyetleriyle ve seçkin ulemasıyla İslâm dünyasının göz bebeği ve Avrupa'nın en aydınlık yeri olmuştur. Bağdat ve Kahire gibi İslâm medeniyetinin zirve şehirleri arasında giren Kurtuba, bu dönemde ilim tahsil etmek yahut birikimlerini paylaşmak için gelen âlimlerle dolup taşmıştır.⁸⁶⁵

İkinci dönemde Kurtuba ilmî çalışmalarda üç yönüyle merkez konumundadır. İlk olarak Kurtuba, Avrupa şehirleri içinde ilmî seyahatlerin en fazla yapıldığı yer olmuş ve bir çok Hristiyan ve Yahudi Kurtubalı âlimlerden ders almıştır. İkinci olarak, İslâm dünyasından Endülüs'e gelen âlimlerin ilk tercih ettiği şehir Kurtuba olmuş ve büyük kısmı buraya yerleşerek ilmî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Üçüncü olarak Kurtuba, Endülüs şehirleri içinde ilmî çalışmalar için bir merkez olmuş ve Endülüs ulemasının büyük bir kısmı burada yaşarken geri kalanları da geçici bir süre de olsa burada kalmışlardır.

İkinci dönemde Endülüs'te yaşayan âlimlerin sayısı 811 olarak tespit edilmiştir. Bunlar arasında diğer İslâm ülkelerinden gelenlerin sayısı 38'dir. Bu zaman diliminde Kurtuba'da yaşayan âlimlerin sayısı 496 olup bunlardan 78'i İslâm ülkelerinden ve

⁸⁶⁵ Makdîsî, *age*, s. 233.

diğer Endülüs şehirlerinden gelenlerdir. Diğer taraftan Kurtuba, bu dönemde yaşayan Endülüs ulemasının % 61'ini barındırmak suretiyle diğer Endülüs şehirlerinden bariz bir şekilde ayrılmaktadır.⁸⁶⁶ Şüphesiz bu farkın ortaya çıkmasında hilâfet merkezi olmanın yanında halifelerin ulemaya gösterdiği saygı ve sevginin önemli bir rolü vardır.

c) *III. Dönem: Tavâif Devri (399-484/1008-1091)*

Üçüncü dönem siyasî olarak Endülüs Emevi devletinin yıkıldığı ve Endülüs'ün parçalanarak şehir devletlerinin ortaya çıktığı devreye denk gelir. Tavaif devri adı verilen bu devir, siyasî açıdan bir zaaf dönemi olmasına rağmen ilmî açıdan en güçlü dönemdir. İlmî faaliyetler ve ulemanın sayısındaki artış açısından bu dönem en ileri düzeyi temsil etmektedir. Bunun nedeni ise şüphesiz hilâfet devrindeki yoğun ilmî faaliyetlerin akabinde gelmesidir. Bu yönüyle Endülüs'teki ilmî çalışmaların meyvelerini verdiği zamandır.⁸⁶⁷

Endülüs'te âlimlerin sayısının en fazla olduğu devir III. dönemdir. Bunlar, 47'si dışarıdan gelenler olmak üzere toplam 1001 kişidir. Bu dönemde Tuleytula ve İşbiliye ilmî faaliyetlerde önemli bir düzeyi yakalamış ve diğer Endülüs şehirlerini geçmişlerdir. Ancak, Kurtuba Endülüs Emevi devleti yıkılmış olsa bile birincil konumunu korumaya devam etmiştir. Bu dönemde Kurtuba'da yaşayan âlimlerin sayısı 376 olup Endülüs şehirleri arasında birinci sırada yer alırken, Tuleytula 135 kişi ile ikinci sırada, İşbiliye ise 105 kişi ile üçüncü sırada yer almıştır. Diğer taraftan, bu dönemde Kurtuba'dan 97 kişi de diğer şehirlere göç etmiştir. Bu sayı, önceki dönemlerle kıyaslandığında oldukça yüksektir. En fazla göç alan Endülüs şehirleri arasında 38 kişi ile İşbiliye birinci sırada yer alırken, 29 kişi ile Tuleytula ikinci sırada, 26 kişi ile Meriyye üçüncü sırada ve Kurtuba 22 kişi ile dördüncü sırada yer almıştır. Bu durum Kurtuba'nın artık yavaş yavaş ilmî faaliyetlerde merkezî konumunu kaybettiğini ve yerini başta İşbiliyye ve Tuleytula olmak üzere diğer Endülüs şehirlerine bıraktığını göstermektedir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 90-91.

⁸⁶⁷ İnan, *age*, c. II, s. 645.

⁸⁶⁸ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 111-121.

Üçüncü dönemde Endülüs ile diğer İslâm ülkeleri arasında gerçekleşen ilmî seyahatlerde de önemli bir değişiklik gerçekleşmiştir. Bir önceki dönemde ilmî seyahatlerin yönü daha çok İslâm dünyasından Endülüs'e doğru gerçekleşirken bu dönemde durum tersine dönmüş ve Endülüs'ten çok sayıda âlim diğer İslâm ülkelerine göç etmiştir. Endülüs'ten başta Mısır ve Mekke olmak üzere diğer İslâm ülkelerine göç eden âlimlerin sayısı toplam 319 kişidir. İslâm dünyası için Endülüs artık eski cazibesini yitirmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak Endülüs'e gelen âlimlerin sayısında da önemli bir azalma gerçekleşmiştir. Bu dönemde diğer İslâm ülkelerinden Endülüs'e gelen âlimlerin sayısı 21'dir.⁸⁶⁹

d) IV. Dönem: Murâbitlar Devri (399-484/1008-1091)

Tavâif devrinin kapanıp Murâbitlar'ın hâkim olmasıyla Endülüs'te Kuzey Afrika hâkimiyet yılları başlamıştır. Artık, ilmî hareketliliğin iyice yavaşladığı bu dönemde âlimlerin sayısı da azalmıştır.⁸⁷⁰ Endülüs'te yaşayan âlimlerin sayısı 263 olarak gösterilirken bunlardan 14'ü diğer İslâm ülkelerinden gelmiştir.⁸⁷¹

Kurtuba, bu dönemde de en fazla âlimin bulunduğu şehir olarak dikkati çekmektedir. Âlimlerinin sayısı itibariyle 49 kişi ile Kurtuba birinci iken, Tuleytula 20 kişi ile ikinci ve İşbiliye 18 kişi ile üçüncü sıradadır. Ayrıca Saragosta, Belensiye, Şâtibe ve Gırnata gibi şehirler de öne çıkmışlardır.⁸⁷²

Diğer taraftan bu dönemde Kurtuba, Endülüs şehirleri arasında âlimlerin en çok göç ettiği ikinci yer iken en fazla göç veren bir şehir olarak dikkati çekmektedir. İşbiliyye'ye göç eden âlimlerin sayısı 10 olup Kurtuba'ya gelenler 7 kişidir.⁸⁷³ Yine Kurtuba'dan ayrılan âlimlerin sayısı ise 6 kişidir. Bu dönemde doğuya göç eden âlimlerin sayısı ise 59 olup Mekke ve Mısır en başta gelen hicret yerleridir.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 129.

⁸⁷⁰ İnan, *age*, c. II, s. 647-648.

⁸⁷¹ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 132.

⁸⁷² İnan, *age*, c. II, s. 648; Münîre Abdurrahman, *age*, s. 133-135.

⁸⁷³ İnan, *age*, c. II, s. 648.

⁸⁷⁴ Münîre Abdurrahman, *age*, s. 144.

4. Kurtuba’da Gelişen İlimler ve Önemli Temsilcileri

a) Temel İslâm İlimleri

Kurtuba’da temel İslâm ilimlerinde birçok âlim yetişmiş ve önemli eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin bir kısmı İslâm dünyasının ortak ürünleri olarak yerini almış ve İslâm ilim geleneğinin önemli öğeleri olmuşlardır. Bu ilimlerin başında fıkıh, tefsir, Hadis ve Ulûmu’l-Kurân gelmektedir.⁸⁷⁵

Fıkıh

Abdurrahman b. Muâviye ed-Dâhil, Endülüs Emevî Devleti’ni kurduğunda İmam Evzâî’nin arkadaşlarından Sa’sa’a b. Selâm (ö.192/-807)⁸⁷⁶ başkent Kurtuba’ya gelerek yerleşmiştir. Kendisi fakîh olup ed-Dâhil devrinde fetvâ makamına getirilmıştır.⁸⁷⁷ Kurtuba’da birçok talebe yetiştiren Sa’sa’a’nın meşhur öğrencileri arasında ilk Endülüs ulemâsından Abdülmelik b. Hubeyb⁸⁷⁸ ve Osman b. Eyyûb vardır. Sa’sa’a b. Selâm ve talebeleri vasıtasıyla Kurtuba’da ilk zamanlar Evzâî mezhebi yaygın hale gelmiştir.⁸⁷⁹ Bununla birlikte, Evzâî mezhebinin hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. Zirâ, doğuya gidip gelen ilim adamları vasıtasıyla Kurtubalılar Mâlikî mezhebi ile tanışmıştır. Mâlikilik kısa sürede yaygınlaşmış ve başta Kurtuba olmak üzere Endülüs ilim çevrelerinde en geniş mezhep olarak uzun yıllar geçerliliğini korumuştur.⁸⁸⁰

Mâlikî fikhını benimseyerek Endülüs’e yayan öncü kişi olarak Ziyâd b. Abdurrahman (ö.198/-804)⁸⁸¹ ile Gâzî b. Kays (ö.198/-804)’ın adı zikredilmektedir.⁸⁸² İlköğrenimlerini Kurtuba’da tamamlayan bu kişiler doğuya yaptıkları yolculuklar neticesinde İmam Mâlik’in talebeleri ile tanışmış ve öğrendiklerini Kurtuba’ya nakletmişlerdir.⁸⁸³ Mâlikîliğin Endülüs’ün resmî mezhebi hâline gelmesi ise meşhur

⁸⁷⁵ Makkarî, *age*, c. I, s. 221.

⁸⁷⁶ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 44; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 25.

⁸⁷⁷ Urvoy, Dominique, “Ulemâü’l-Endelüs”, *el-Hadâratü’l-Arabiyye el-İslâmiyye fi’l-Endelüs I-II*, (Ed. Selmâ Hadrâ el-Ceyyûsî), Merkezü Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 1999, c. II, s. 1180-1181.

⁸⁷⁸ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1184.

⁸⁷⁹ Hernandez, Miguel Gruz, “el-Fikru’l-İslâmî fi Şibhi’l-Cezîreti’l-İberiyye”, *el-Hadâratü’l-Arabiyye el-İslâmiyye fi’l-Endelüs I-II*, (Ed. Selmâ Hadrâ el-Ceyyûsî), Merkezü Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 1999, c. II, s. 1089; Samerrâî, *age*, s. 316; Yıldız, *age*, c.IV, s. 486; Bişrî, *age*, s.36.

⁸⁸⁰ İstahrî, *age*, s. 45; Urvoy, *agm*, c.II, s. 1181; Hernandez, *agm*, c. II, s. 1089; Samerrâî, *age*, s.318.

⁸⁸¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 44.

⁸⁸² Samerrâî, *age*, s. 319; Yıldız, *age*, c. IV, s. 486.

⁸⁸³ Bişrî, *age*, s.36-37.

Kurtubalı fakîh Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö.234/848)⁸⁸⁴ vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Yahyâ el-Leysî, emîr Hişam ve Abdurrahman nezdinde saygın bir kişi olarak yer almıştır. O da bu itibar ve saygınlığını kullanmak suretiyle Mâlikî mezhebinin yaygın ve geçerli bir mezheb olmasını sağlamıştır.⁸⁸⁵

Bu dönemde yaşamış diğer Kurtubalı fakîhler arasında Îsâ b. Dînar (ö.212/827)⁸⁸⁶, Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyyen (ö.260/873), Kâsım b. İsbâğ el-Beyânî,⁸⁸⁷ Yahyâ b. Mudar el-Kaysî ve Mâlik b. Ali önemli bir yere sahiptirler.⁸⁸⁸

Mâlikî mezhebine çok önem veren Kurtubalılar İslâm dünyasında, ortaçağda, bu mezhebin en sâdık ve en ateşli savunucuları olmuşlardır.⁸⁸⁹ Bu nedenle Kurtuba'da başka bir mezhebin görüşünü savunan bir kişinin, bunu rahatça yayması ve kadılık başta olmak üzere çeşitli devlet görevlerine gelmesi oldukça zorlaşmıştır.⁸⁹⁰ Bununla birlikte, Kurtuba'da sayıları az olmakla birlikte diğer mezheplerden de önemli fakîhler yaşamıştır.⁸⁹¹ Özellikle Şâfiî ve Zâhirî mezhebini benimseyen fakîhler arasında Kurtuba ulemâsının seçkinleri vardır. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr el-Kurtubî (ö.277/890),⁸⁹² Bakî b. Mahled (ö.276/889),⁸⁹³ Yahyâ b. Abdülaziz (ö.h.295/908) ve Hârûn b. Nasr (ö.h.302/914-915) Kurtuba'da yaşamış büyük şâfiî fakihler arasındadır.⁸⁹⁴

Kurtuba'daki ilmî çalışmaların gelişmesinde büyük katkıları olan Bakî b. Mahled, doğuya yaptığı bir ilmî seyahat sonucu farklı mezheplere ait önemli eserleri Kurtuba'ya getirmiş ve burada okutmaya başlamıştır. Onun bu tavrı, Kurtuba ulemâsının tepkisini çekmiştir. Zamanla tepkiler fazla yükselince emîr Muhammed duruma el koymuş ve kendisini dinledikten sonra ilimdeki yetkinliğine karar vererek Kurtuba ulemâsına karşı ona her türlü desteği vermiştir. Bakî b. Mahled'in doğudan getirdiği eserler arasında İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'i, İmam Şâfiî'nin Kitâbü'l-

⁸⁸⁴ Humeydî, *age*, s. 382-384; Azizurrahman, *age*, s. 466.

⁸⁸⁵ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1184; Bişrî, *age*, s.37; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 200.

⁸⁸⁶ Makkarî, *age*, c. III, s. 166.

⁸⁸⁷ Humeydî, *age*, s. 330-331.

⁸⁸⁸ Yıldız, *age*, c. IV, s. 486-487; Bişrî, *age*, s. 44-45.

⁸⁸⁹ Makdîsî Endülüslülerin "Allah'ın kitâbı ve İmam Mâlik'in Muvatta'ından başka bir şey bilmeyiz" dediklerini ifade eder. Bkz. Makdîsî, *age*, s. 236.

⁸⁹⁰ Makkarî, *age*, c. I, s. 221; Urvoy, *agm*, c.II, s. 1183; Bişrî, *age*, s. 42.

⁸⁹¹ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1185; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 31.

⁸⁹² Humeydî, *age*, s. 329; Samerrâî, *age*, s. 329.

⁸⁹³ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1185; Azizurrahman, *age*, s. 466; Yıldız, *age*, c. IV, s. 488.

⁸⁹⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 200.

Fıkh'ı, Halife b. Hayyât'ın Târîh ve Tabakât'ı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sîre'si bulunmaktadır.⁸⁹⁵

Diğer taraftan, Kurtuba'da başta İbn Hazm olmak üzere Zâhirî mezhebine mensup önemli fakîhler de yetişmiştir. Abdullah b. Muhammed b. Kâsım (ö.272/885), Münzir b. Said b. Abdullah el-Bellûtî (ö.355/966)⁸⁹⁶ ve Ebu'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Dıhye (ö.633/1236) meşhur Kurtubalı Zâhirî fakihlerindendir.⁸⁹⁷

Hilâfet devrinde fakihler hem sayı hem de nitelik olarak artmışlar ve Kurtuba'nın en seçkin ulemâsı arasında yer almışlardır. Bu dönemde yaşamış fakîhlerin başında Muhammed b. Yahyâ b. Ömer Lübâbe (ö.330/942)⁸⁹⁸ gelir. Yine Muhammed b. Yebkî b. Muhammed Zerb (ö.381/991)⁸⁹⁹ ve Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö.367/978) bu dönemde yaşamış meşhur fakihlerdendir. Geç dönemde yaşayan Kurtubalı fakihler arasında ise Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd bütün İslâm dünyasında meşhur olmuş büyük bir Mâlikî fakîhidir.⁹⁰⁰

Hadis

Kurtuba'da yetişen ilk hadis âlimi olarak emîr Abdurrahman b. Muâviye'nin mevlâsı Muhammed b. Veddâh (ö.287/900) gösterilir. Kendisi ilim öğrenmek maksadıyla iki sefer doğuya gitmiş ve Endülüs hadis okulunun kurucularından olmuştur.⁹⁰¹ Onun hadiste açtığı yolu Bakî b. Mahled (ö.276/889) en iyi şekilde değerlendirmiştir.⁹⁰²

Bakî b. Mahled, imâret devrinin en büyük âlimleri arasında olup, Kurtuba'nın ilim direklerinden birisidir. Doğuya yaptığı ilmî yolculukta çok sayıda hadis âlimi ile görüşmüş olan Bakî b. Mahled'in karşılaştığı hadis ravilerinin sayısının 284 kişi olduğu söylenir. Kurtuba'ya geri dönen bu büyük hadis âlimi, çok sayıda eser telif etmiştir.⁹⁰³

Hilâfet devrinde Kurtuba'da hadis ilmi ilerlemiş ve birçok muhaddis yetişmiştir. Bu muhaddislerin başında Nâsır devrinde yaşamış olan Kâsım b. Sâbit b. Hazm (Esbağ

⁸⁹⁵ Humeydî, *age*, s. 10-11; Bişrî, *age*, s. 42-43.

⁸⁹⁶ Humeydî, *age*, s. 348-349.

⁸⁹⁷ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1186; Samerrâi, *age*, s. 330; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 33-34.

⁸⁹⁸ Humeydî, *age*, s. 98.

⁸⁹⁹ Humeydî, *age*, s. 100.

⁹⁰⁰ Hilâl; Subh, *age*, s. 101-102; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 200.

⁹⁰¹ Bişrî, *age*, s. 46-47.

⁹⁰² Makkarî, *age*, c. III, s. 168.

⁹⁰³ Hilâl; Subh, *age*, s. 100-101.

el-Beyânî, (ö.302/914) gelir.⁹⁰⁴ Esbağ, ilk Kurtubalı hadisçiler Muhammed b. Veddâh ve Bakî b. Mahled'den ders almış ve Sünen-i Davûd üzerine bir hadis kitabı yazmıştır. Hilâfet devrinde yetişen hadisçilerden birisi de Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.348/959)'dir. Fıkhu'l-Hadis üzerine eserler yazan âlimin 7 ciltlik "Fıkhu'l-Hasani'l-Basrî" adlı eseri ile "Fıkhu'z-Zührî" adlı kitabı meşhurdur."⁹⁰⁵

Kurtuba'da hilâfetin ilgasından sonra da önemli hadisçiler yetişmiştir. Tavâif devrinde yetişen hadis âlimleri arasında Osman b. Saîd b. Ömer el-Emevî el-Kurtubî (ö.444/1052), Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. el-Farazî (ö.403/1013), Muhammed b. Ömer b. Yûsuf b. el-Sakhar (ö.417/1026) ve Ebû Ömer b. Abdülber (ö.463/1071)⁹⁰⁶ başta gelmektedir.⁹⁰⁷ Muvahhidûn devrinde ise Ebû Bekir Yahyâ b. Sa'dîn (ö.567/1172) ve Ebu'l-Hasan Ali b. el-Katan⁹⁰⁸ el-Kurtubî (ö.627/1230) adlı meşhur muhaddisler yaşamıştır.⁹⁰⁹

Kuran İlimleri

Kurtuba'da kıraat ve tefsir ilmi de gelişmiştir. Kurân ilimlerinde yetişen ilk âlimler arasında Osman b. Said el-Kurtubî⁹¹⁰ kıraat ilmînde önemli bir yere sahip olmuştur. Bakî b. Mahled, hadis ilmînde olduğu gibi tefsir ilmînde de zamanın en büyükleri arasındadır. "Tefsîru'l-Kurân" adlı bir de eseri vardır. Yahyâ b. Mücahid b. İvâne el-Fizârî el-Kurtubî (ö.366/977) ise Kurtuba'da yaşamış büyük kıraat ve tefsir âlimlerindedir. Yine Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.393/1003), Osman b. Muhammed b. Mühâsin (ö.356/967),⁹¹¹ İbnü'l-Kûtiyye ve Yaîş b. Saîd el-Varrâk⁹¹² hilâfet devrinde yetişmiş meşhur Kurtubalı kıraat ve tefsir âlimleri arasındadır.⁹¹³

Tavâif devrinde Kurân ilimleri gelişmeye devam etmiş ve Kurtuba'da önemli âlimler yetişmiştir. Bu dönemde yetişen kıraat âlimlerinin başında Ebû Muhammed

⁹⁰⁴ Makkarî, *age*, c. III, s. 169.

⁹⁰⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 198; Bişrî, *age*, s. 46-47.

⁹⁰⁶ Azizurrahman, *age*, s. 466.

⁹⁰⁷ Hasan, *age*, c. VI, s. 129.

⁹⁰⁸ Makkarî, *age*, c. III, s. 180.

⁹⁰⁹ Endülüs'te hadis ilminin gelişimi ve muhaddislerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, Ali Vasfî, *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Hadis Kültürü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1997.

⁹¹⁰ Azizurrahman, *age*, s. 467.

⁹¹¹ Humeydî, *age*, s. 306.

⁹¹² Humeydî, *age*, s. 386.

⁹¹³ Hilâl; Subh, *age*, s. 100; Samerrâî, *age*, s. 330.

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kurtubî (ö.437/1046) gelmektedir.⁹¹⁴ Kurtuba'da geç dönemlerde yetişen tefsir âlimleri arasında Ebu'l-Abbas Ahmed b. Mesûd b. Muhammed el-Kurtubî (ö.601/1205) ve Ebû Abdullah b. Ahmed (ö.671/1273) zikredilebilir.⁹¹⁵ Kurtubalı müfessirler arasında Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî⁹¹⁶ ise *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle İslâm dünyasında en meşhur olanıdır.

Kelâm

Endülüs'te, diğer temel İslâm ilimleriyle kıyaslandığında Kelâm'a çok fazla rağbet edilmemiştir. Bu durumun nedeni, büyük ölçüde Endülüslülerin Mâlikî mezhebine düşkün olmalarıyla açıklanmıştır. Nitekim Mâlikîliğin nakli öne çıkardığı ve naslar üzerinde yorumdan olabildiğince kaçındığı düşünülürse bu izah tarzı önemli bir açıklama getirmektedir.⁹¹⁷ Ancak, önceleri bu ilme bir rağbet olmamakla birlikte, emir Abdurrahman el-Evsat'ın gayretleri ile doğudan kelâma dair çok sayıda eser Kurtuba'ya getirilmiştir. Bunun sonucunda, hilâfet devrinden itibaren sonlarına doğru kelâm alanında önemli âlimler yetişmiştir. İmâret döneminde yaşayan âlimlerden İbni's-Semîne diye bilinen Yahyâ b. Yahyâ (ö.315/927) doğuya yaptığı ilmî seyahat neticesinde öğrendiği kelâm ilmîni Endülüs'e taşımıştır. Yine meşhur Kurtubalı filozof ve kelimci İbn Meserre (ö.319/931) imâret devrinin sonları ile hilâfet devrinin başlarında yaşamıştır.⁹¹⁸ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-Avâsım ve'l-Kavâsım adlı eseriyle İslâm dünyasında meşhur olmuştur.⁹¹⁹ Bunların dışında Halil b. İshak, Mûsâ b. Hudeyr ve Ahmed b. Hudeyr önemli kelimciler arasındadır.⁹²⁰

b) Dilbilim Çalışmaları (Lügat ve Nahiv İlmi)

Lugat ve nahiv ilimleri, Endülüs İslâm toplumunun ilk oluştuğu yıllarda fıkıh, hadis ve tefsir gibi temel ilimler arasında bulunmamaktadır. Bununla birlikte, dil çalışmaları ilk yıllardan başlayarak âlimlerin ve hatta Kurtuba halkının ileri gelenlerinin

⁹¹⁴ Makkarî, *age*, c. III, s. 190.

⁹¹⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 198-199.

⁹¹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 20.

⁹¹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 37.

⁹¹⁸ Makkarî, *age*, c. III, s. 178.

⁹¹⁹ Makkarî, *age*, c. III, s. 180-1181.

⁹²⁰ Makkarî, *age*, c. III, s. 176-177.

en önemli uğraşları arasında olmuştur.⁹²¹ Nitekim ilk Kurtubalı âlimlerden Abdülmelik b. Hubeyb, fakîh ve muhaddis olmasının yanında edîb olarak da nitelenmiştir. Aynı şekilde fakîh Eyyûb b. Süleyman (ö.302/914) nahiv, belâğât ve şiirde tanınmış âlimlerdendir.⁹²²

Kurtuba’da ilk başlarda şiir veya nesirden oluşan edebî metinlerin okunduğu bir ortam vardı. Ancak, Kisâî’nin kitapları Endülüs’e girdikten sonra nahiv ilminde bazı telifler yapılmaya başlanmıştır. Kisâî’nin eserlerini Kurtuba’ya getiren Cûdî b. Osman en-Nahvî el-Abesî (ö.198/814) “Münebbihü’l-Hicâre” adında bir nahiv kitabı yazmıştır.⁹²³

İlk dönemde yetişen lügat ve nahiv âlimleri arasında yer alan Ebû Abdullah Osman b. el-Müsennâ el-Kurtubî (ö.h.273/886), Muhammed b. Yahyâ (ö.302/914), Hişam b. Velid b. Abdülcebbâr el-Ğafikî el-Kurtubî (ö.317/929) Osman b. Said el-Kenânî (ö.320/932) ve İbni Abdi Rabbih⁹²⁴ diye bilinen Ahmed b. Muhammed (ö.328/936) en meşhurlarındandır.⁹²⁵

Hilâfet devrinde Kurtuba’da dilbilim çalışmaları artmış ve birçok lügat ve nahiv âlimi yetişmiştir. Bunların başında Hakim el-Kurtubî lakabıyla bilinen Muhammed b. İsmail en-Nahvî (ö.331/943) gelmektedir. Lügat ve nahiv ilimlerinde bu dönemde yaşamış âlimler arasında Yusuf b. Muhammed b. Yûsuf el-Bellûtî en-Nahvî (ö.334/946), Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz b. İbrahim b. Îsâ b. Müzâhim (İbnü’l-Kûtiyye, ö.367/978),⁹²⁶ Müfferrec b. Mâlik en-Nahvî (Hakem el-Müstansır devrinde yaşamıştır), Muhammed b. Yahyâ (İbnü’l-Harrâz, ö.369/980),⁹²⁷ Muhammed b. Hasan b. Abdullah ez-Zübeydî⁹²⁸ (ö.378/989) ve Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyâ el-Kurtubî en meşhurlarındandır.⁹²⁹

⁹²¹ Çiftçi, *age*, s. 26-29; Parlak, Nizamettin, *Endülüs Dil Mektebi*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 1998, s. 15-16.

⁹²² Humeydî, *age*, s. 170; Hilâl; Subh, *age*, s. 101; Bişrî, *age*, s. 48-49.

⁹²³ Parlak, *age*, s. 22-24; Samerrâî, *age*, s.324; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 195-196.

⁹²⁴ İbn Abdi Rabbih’in “el-Ikdü’l-Ferid” adlı eseri Arap edebiyatı alanında yazılmış eserlerin başında gelir. Bkz. Hitti, *age*, c. III, s. 884; Azizurrahman, *age*, s. 452-453.

⁹²⁵ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 111-112.

⁹²⁶ Humeydî, *age*, s. 76.

⁹²⁷ Humeydî, *age*, s. 99.

⁹²⁸ Samerrâî, *Kurtuba*, s. 328; Hitti, *age*, c. III, s. 884.

⁹²⁹ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 196-197.

Muvahhidîn devrinde de önemli dilbilimciler yetişmiştir. Bu dönemde yetişen lugat ve nahiv âlimleri arasında Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Meymûn el-Kurtubî (ö.567/1172) meşhur olmuştur. Nahiv üzerine birçok eser kaleme alan Ebû Bekr, “Şerhu’l-Cemel” ve “Şerhu’l-Makâmât” adlı eserleri yazmıştır.⁹³⁰

c) *Tarih*

Endülüs’te birçok tarihçi yetişmiştir. Onlardan bir kısmı Müslüman tarihçilerin en büyükleri arasında yerlerini almıştır. Endülüs tarihçilerinin başında Kurtubalı tarihçiler gelmektedir. Bunlar arasında Râzîler ilk sırada yer alırlar.⁹³¹ Künyeleri Râzî olan 3 tarihçiden ilki Muhammed b. Mûsâ er-Râzî (ö.273/886) olup, tarih ve coğrafyaya dair “Kitâbü’r-Riyât” adlı eseri yazmıştır.⁹³² İkincisi Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî (ö.324/936)’dir. Ahmed er-Râzî,⁹³³ tarihle ilgili iki kitap yazmıştır. Kitaplardan biri Kurtuba hakkında bir takım bilgiler verirken diğeri Endülüs hükümdarları üzerinedir. İkinci kitabı Cronica del Moro Rasis adıyla İspanyolca’ya ve daha sonra da Portekizce’ye çevrilmiştir. Son olarak Levi Provençal 1953 yılında Arapça aslıyla birlikte Fransızca çevirisini yayınlamıştır.⁹³⁴ Râzîlerin üçüncüsü ise Îsâ b. Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî’dir. Tarihçinin Endülüs tarihi üzerine önemli eserleri vardır. Bu eserler arasında “Târîhu’l-Endelüs” ve “Huccâbu Hulefâ-i Endelüs” bulunmaktadır.⁹³⁵

Hilâfet devrinde de birçok Endülüs tarihçisi yetişmiştir. Bunlar arasında Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz el-Kurtubî (ö.367/978) en meşhurlarındandır. İbnü’l-Kûtiyye⁹³⁶ lakabıyla tanınmış olan tarihçinin “Târîhu İftitâhi’l-Endelüs” adlı eseri, Endülüs’ün ilk dönemleri ile ilgili en önemli kaynaklar arasındadır.⁹³⁷ Bu dönemde yetişmiş bir diğerk Kurtubalı tarihçi ise Arîb b. Sa’d (ö.369/980)’dir.⁹³⁸ Hıristiyan asıllı olan Arîb, Taberî tarihinin bir muhtasarını yazmıştır.⁹³⁹

⁹³⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 197.

⁹³¹ Makkarî, *age*, c. III, s. 173; Azizurrahman, *age*, s. 458.

⁹³² Muhammed er-Râzî, Endülüs tarih okulunun kurucusu kabul edilir. Bkz. Bişrî, *age*, s. 54-55.

⁹³³ Humeydî, *age*, s. 104; Samerrâî, *age*, s. 328.

⁹³⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.202.

⁹³⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.203.

⁹³⁶ Azizurrahman, *age*, s. 458.

⁹³⁷ Moin, *agm*, s. 133.

⁹³⁸ Makkarî, *age*, c. III, s. 183.

⁹³⁹ Samerrâî, *age*, s. 328; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.203.

Geç dönemde yaşamış Kurtubalı tarihçiler arasında ise Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hayyân (ö.469/1070) başta gelir.⁹⁴⁰ Endülüs'ün en büyük tarihçisi kabul edilen İbn Hayyân, tarihe dair bir çok eser yazmıştır. “el-Muktebes”, “el-Metîn”, “Ahbâru'd-Devletü'l-Âmiriyye” ve “el-Batşatü'l-Kübrâ” tarihçinin en önemli eserleri arasındadır.⁹⁴¹ Yine bu dönemde yetişmiş Kurtubalı tarihçiler arasında İbn Hazm, “Cemheretü Ensâbi'l-Arab” adlı eseriyle bilinmektedir.⁹⁴²

Endülüslü tarihçiler arasında önemli tabakât ve teracim (biyografi) *yazarları* yetişmiştir. Endülüslü âlim, edîb, şair ve devlet adamlarının biyografilerinin ele alındığı bu eserler, Endülüs tarihi ile ilgili çok zengin bilgiler ihtivâ ederler. Kurtuba'da yaşamış biyografi yazarlarının en meşhurlarından biri Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemrî (ö.463/1071) olup Kurtubalı fakîhler üzerine bir eser yazmıştır. Yine Kurtubalı fakîhler üzerine bir eser yazan Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hâris b. Esed el-Huşenî (ö.361/972) en meşhur terâcim yazarlarındanıdır.⁹⁴³ el-Huşenî lakabıyla bilinen tarihçinin “Târîhu Kudâti Kurtuba”⁹⁴⁴ adlı eseri, Kurtuba'daki sosyo-kültürel hayat hakkında yazılmış en önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır.⁹⁴⁵ Diğer Kurtubalı biyografi yazarlarının önde gelenleri arasında Muhammed b. Abdullah b. Abdülber el-Kurtubî (ö.341/952), Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî (İbnü'l-Faradî, ö.402/1012)⁹⁴⁶ ve Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd el-Kurtubî (İbn Beşkuval, ö.578/1183) bulunmaktadır.⁹⁴⁷ İbnü'l-Faradî'nin “Târîhu Ulemâi'l-Endelüs”⁹⁴⁸ adlı eseriyle İbn Beşkuval'in “Kitâbü's-Sıla”⁹⁴⁹ adlı eseri Endülüs tarihinin en önemli kaynaklarındanıdır.⁹⁵⁰

d) Coğrafya

Endülüs'te coğrafya ilmi de diğer ilimlerle beraber gelişmiştir. Öncelikle coğrafyaya dair yazılmış eserlerin çevirisi ve tetkikine önem verilmiş ve akabinde telif

⁹⁴⁰ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 117.

⁹⁴¹ Moin, *agm*, s. 133-134.

⁹⁴² Makkarî, *age*, c. III, s. 181.

⁹⁴³ Makkarî, *age*, c. III, s. 174; Azizurrahman, *age*, s. 459.

⁹⁴⁴ Samerrâi, *age*, s. 328.

⁹⁴⁵ Hasan, *age*, c. VI, s. 287.

⁹⁴⁶ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 103-104.

⁹⁴⁷ Hasan, *age*, c. VI, s. 288.

⁹⁴⁸ Azizurrahman, *age*, s. 459.

⁹⁴⁹ Azizurrahman, *age*, s. 459.

⁹⁵⁰ Makkarî, *age*, c. III, s. 170.

eserler yazılmıştır. Kâsım b. Esbağ el-Beyyânî (ö.340/951),⁹⁵¹ Velid b. Hizrân ile birlikte Latince'den Heradot'un tarihini Arapça'ya çevirmişlerdir. Kâsım'ın talebesi olan Ahmed b. Muhammed er-Râzî el-Kurtubî bu eserden oldukça etkilenmiş ve Endülüs coğrafyasına dair yazdığı Mesâlikü'l-Endelüs adlı eserde bunu kaynak olarak kullanmıştır.⁹⁵² Batlamyus ve Heradot'un eserleri diğer Endülüs tarihçilerinin de ana kaynakları arasına girmiştir.⁹⁵³

Hilâfet devrinde Kurtuba'da büyük coğrafyacılar yetişmiştir. Bu dönemde yetişen coğrafyacıların en meşhurları İbnü'n-Nizâm diye bilinen Ebû Bekr Abdullah b. Abdülhakem ile el-Bekrî lakabıyla tanınan Ebû Ubeydullah el-Bekrî'dir (ö.487/1094).⁹⁵⁴ Bekrî, Endülüs'ün en büyük coğrafyacılarından biridir. İki önemli eseri vardır: Birincisi, "Mu'cemü İsta'ceme" adlı geniş coğrafya lügatidir. Bu eser ilk Arapça coğrafya lügati olarak bilinir. İkinci eseri ise "el-Mesâlik ve'l-Memâlik"tir. Eserin büyük bir kısmı günümüze kadar gelmiş ve "el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib" adıyla yayınlanmıştır. Eserinde bahsettiği yerlerin hepsini görmeyen Bekrî Arapça ve İspanyolca kaynaklardan yararlanmıştır. Bekrî'nin yararlandığı kaynakların başında Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk (ö.362/973)'ın "Mesâlikü İfrîkiyye ve Memâlikühâ" adlı eseri gelmektedir.⁹⁵⁵

e) *Felsefe ve Tasavvuf*

Endülüslüler genel olarak felsefeye pek ilgi göstermemişlerdir. Daha çok Kur'ân ilimleri, dil ve edebiyat konularına yoğun ilgi gösteren Endülüs halkı felsefe ve astronomiye uzak durmuştur. Hatta bu iki ilimle ilgilenen kişiler zındık diye nitelenmiş ve eserleri yakılmıştır. Endülüs hükümdarları da bu genel yaklaşımın dışına çıkmamışlardır.⁹⁵⁶

Bununla birlikte yine de Endülüs'te felsefe çalışmaları olmuş ve önemli filozoflar yetişmiştir. Endülüs'te felsefe ile ilgilenen ilk kişi olarak Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Meserre (ö.319/931)⁹⁵⁷ gösterilmektedir. Yeni

⁹⁵¹ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 364-367.

⁹⁵² Samerrâî, *age*, s. 329.

⁹⁵³ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.205.

⁹⁵⁴ Makkarî, *age*, c. III, s. 184.

⁹⁵⁵ Azizurrahman, *age*, s. 462-463.

⁹⁵⁶ Makkarî, *age*, c. I, s. 221; Hilâl; Subh, *age*, s. 102-103; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 53.

⁹⁵⁷ Humeydî, *age*, s. 63.

Eflâtunculuk düşüncesini yaymaya çalışan İbn Meserre, fikirleri nedeniyle zındıklıkla suçlanmış ve doğuya seyahat etmek zorunda kalmıştır.⁹⁵⁸ Orada kelâmcılarla görüşen İbn Meserre geri Endülüs'e dönerek zühd ve takvâ yolunu seçmiştir. Ancak bu durum Kurtubalıların dikkatini ondan uzaklaştıramamış ve halife Nâsır tarafından kitapları Kurtuba'da yakılmıştır.⁹⁵⁹

İbn Meserre, çoğunluğun tepkilerine rağmen birçok öğrenci yetiştirmeye muvaffak olmuş ve Endülüs felsefesinin tohumlarını atmıştır.⁹⁶⁰ Öğrencileri arasında Reşîd b. Feth ed-Dîcâc el-Kurtubî,⁹⁶¹ İlyâs b. Yûsuf et-Tuleytulî, Halil b. Abdülmelik ve Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Hayr el-Kaysî bulunmaktadır.⁹⁶²

İbn Meserre'nin düşünceleri İbn Ebî Âmir devrinde de tepki çekmeye devam etmiş olmasına rağmen Kurtubalı âlimler diğer ilimler yanında felsefe ile ilgilenmeyi de sürdürmüşlerdir.⁹⁶³ Hilâfet devrinde yaşayan Ahmed b. Hakim b. Hafsân, Ebû Bekr Ahmed b. Câbir ve Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Kettânî felsefe ve tıp ile ilgilenen âlimlerdendir.⁹⁶⁴

Endülüs'te felsefe çalışmaları hilâfetin ilgâsından sonra artmıştır. Özellikle Muvahhidler devrinde büyük filozoflar yetişmiştir.⁹⁶⁵ Kurtubalı Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. İbn Rüşd ve İbn Tufeyl en meşhurları arasındadır.⁹⁶⁶ İbn Rüşd, Avrupa'da Averroes adı ile tanınmıştır. İbn Rüşd, eserleri ve düşünceleri ile batıdaki felsefî çalışmaları oldukça etkilemiştir.⁹⁶⁷

Diğer taraftan Endülüs'te Tasavvuf da çok fazla ilgi gösterilen bir alan olmamıştır. Şüphesiz, selefî düşüncenin genel yaklaşımı içinde Felsefe ve Kelâm'a karşı duyulan ilgisizlik Tasavvuf içinde geçerlidir. Bununla birlikte İslâm dünyası ile yakın kültürel ilişkiler, başta Kurtuba olmak üzere Endülüs şehirlerinde bazı tasavvuf ekollerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. İbn Meserre, Felsefe'de olduğu gibi

⁹⁵⁸ İbn Meserre'nin düşünceleri ve Endülüs düşünce hayatına etkileri hakkında ayrıntılı bir bilgi için bkz. Hernandez, *agm*, c. II, s. 1090-1092; Hilâl; Subh, *age*, s. 123-128.

⁹⁵⁹ Urvoy, *agm*, c.II, s. 1186-1187; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 217.

⁹⁶⁰ Hernandez, *agm*, c. II, s. 1092.

⁹⁶¹ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 147-148.

⁹⁶² Urvoy, *agm*, c.II, s. 1188-1189; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 217-218.

⁹⁶³ Hernandez, *agm*, c. II, s. 1093.

⁹⁶⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 218.

⁹⁶⁵ Hilâl; Subh, *age*, s. 104; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 56-58.

⁹⁶⁶ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 104; Hitti, *age*, c. III, s. 923.

⁹⁶⁷ Makkarî, *age*, c. III, s. 192-193.

Tasavvuf alanında da Kurtubalı ilk ilim adamı olarak bilinmektedir. İbnü'l-Arif, İbni Bercân ve İsmail er-Ruaynî İbn Meserre'den etkilenen Endülüslü sûfilerdir.

İslâm dünyasında Tasavvuf hareketinin en büyük temsilcilerinden biri olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Endülüslüdür. Kurtuba'nın son günlerinde bu şehre uğramış ve daha sonra doğuya giderek orada kalmış olan İbn Arabî, ortaya koyduğu Vahdet-i Vücûd düşüncesiyle Endülüs'ten çok doğu İslâm dünyasında meşhur olmuştur. Bununla birlikte İbn Arabî'den sonra Endülüs'te onu takip eden İbnü'z-Zeyyât, İbn Seb'in ve İbn Abbâd er-Rundî gibi önemli sufiler de yetişmiştir.⁹⁶⁸

Kurtuba'da tasavvuf bir ekol olarak çok rağbet görmemiş olsa da, zühd ve takvâ hayatı oldukça yaygındı. Zâhidleri hem idareciler hem de halk son derece saygı ile karşılamışlardır. Kurtubalı zâhidler arasında en meşhuru Münzir b. Saîd'tir. Halife Abdurrahman en-Nâsır devrinde yaşamış olan Münzir b. Saîd, aynı zamanda Kurtuba kadısı olup sık sık halîfeye nasihatler etmesiyle bilinmektedir. Devletin ulaştığı zenginlik ve refaktan rahatsız olan Münzir, Zehrâ sarayının şatafatı karşısında Nâsır'ı uyarmış ve o da saygı ile karşılık vermiştir.⁹⁶⁹ Ayrıca, Abdurrahman b. Mervan da Kurtubalı meşhur zâhidler arasındadır.⁹⁷⁰

f) Fen Bilimleri (Astronomi, Hendese, Matematik)

Kurtuba'da fen bilimlerinin yaygınlaştığı dönem imâret devrinin sonlarına denk düşmektedir. Bununla birlikte, çok fazla yoğun olmasa da ilk günlerden itibaren fen bilimleri ile ilgilenen âlimler olagelmıştır.

Emirlik devrinde yaşayan âlimlerden Abbas b. Firnas, Astronomi ve Hendese ilminde önemli çalışmalarda bulunmuştur. Birçok âlet icat eden İbni Firnas, vakti bildiren bir âlet yapmış ve buna el-Mîkâte ismini vermiştir. Hendese ilminde de ileri giden İbni Firnas, kristal yapımı ile ilgilenmiş, gökyüzünde uçabilmenin imkânlarını araştırmıştır. Matematik ve hesap ilminde öne çıkanlardan biri de emîr Muhammed b. Abdurrahman'dır.⁹⁷¹

⁹⁶⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 49-51.

⁹⁶⁹ Makkarî, Münzir b. Saîd'in zühd ve takvâsına dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz. Makkarî, *age*, c. I, s. 570-576.

⁹⁷⁰ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 176.

⁹⁷¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 124-127.

Kurtuba'da hesap ve nücûm ilminde birçok âlim yetişmiştir. Bunların başında Müslim b. Ahmed b. Ebî Ubeyde el-Leysî el-Kurtubî (ö.298/911) gelir. Sâhibü'l-Kıble lakabıyla anılan el-Leysî, astronomi ve hesap ilmînde Kurtuba'nın öncüsü kabul edilir. Bu alanda yetişmiş diğer âlimler arasında İbnü's-Semîne diye bilinen Yahyâ b. Yahyâ el-Kurtubî (ö.315/927), Mesleme b. Kâsım el-Kurtubî (ö.353/964),⁹⁷² Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el-Uzrî, Ebu'l-Kâsım İsbâğ b. Muhammed es-Semh el-Mühendis (ö.426/1034) ve Ebû Gâlib Habbâb b. Ubâde el-Faradî en meşhurlarıdır.⁹⁷³

Matematik ilminde Kurtuba'nın en büyük âlimleri hilâfet devrinde yetişmiştir. Onların başında "İmâmü'r-Riyâziyyîn" denilen Ebu'l-Kâsım Mesleme Ahmed el-Mercîtî el-Kurtubî (ö.398/1007) gelmektedir.⁹⁷⁴ Astronomi ve matematik ilminde klasikleşmiş olan Batlamyus'un Mecistî adıyla bilinen kitabı ile Harizmî (Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî) ve Bettânî'nin astronomi cetvellerini incelemiştir. Çok sayıda eser ve çevirisi bulunan Mesleme'nin birçok da talebesi olmuştur. Talebeleri arasında Kurtuba'nın meşhur astronomi ve matematik âlimleri bulunmaktadır. Bunların başında İbnü's-Semh el-Mühendis (ö.426/1034), İbnü's-Saffâr el-Mühendis el-Müneccim, Zehrâvî el-Kurtubî el-Mühendis et-Tabîb, el-Kirmânî el-Mühendis, İbn Haldûn el-İşbilî el-Mühendis et-Tabîb ve İbnü'l-Hayyât gelmektedir.⁹⁷⁵

g) Tıp Çalışmaları

Müslümanlar fetihten sonra uzun bir süre tıpla ilgilenmediler. Endülüs'te tıpla ilk ilgilenenler Muâhidûn (anlaşmalılar) sınıfı idi. İlk tabiplerden biri Halid b. Yezid b. Ruman en-Nasrânî olup emîr Muhammed zamanında önde gelenlerdendi. Cevâd en-Nasrânî ve Hamdîn b. Ebâ, aynı dönemde yaşamış ünlü Hıristiyan tabipler arasındadır. İmâret döneminin sonlarında ve emîr Abdullah ve halife Nâsır dönemlerinde yaşamış olan meşhur Hıristiyan tabipler arasında İbn Mülûke en-Nasrânî ve İshak b. İmran öne

⁹⁷² Makkarî, *age*, c. III, s. 176.

⁹⁷³ Makkarî, *age*, c. III, s. 375; Samerrâî, *age*, s. 330; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.209; Bişrî, *age*, s. 58-59.

⁹⁷⁴ Moin, *agm*, s. 134; Hitti, *age*, c. III, s. 906-907.

⁹⁷⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 210-211.

çıkıştır.⁹⁷⁶ Kurtuba halkı, fetihten itibaren tıp konusunda Hıristiyanların “İbrişim” dedikleri ve “Câmi” anlamındaki bir tıp eserinin çevirisiyle iktifâ etmişlerdir.⁹⁷⁷

Endülüs’te Müslüman tabiplerin ilk ortaya çıktığı dönem emîr Muhammed zamanına denk gelmektedir. Bu dönemde İbn İyâs el-Kurtubî ve Muhammed b. Feth adlı tabipler yetişmiştir.⁹⁷⁸ İmâret devrinde tıpla ilgilenenler daha çok saray ve köşklere çalışır ve ileri gelen ailelerin etrafında bulunurlardı. Bu dönemin en meşhur hekimlerinden biri Yunus b. Ahmed el-Hayrânî’dir. Hayrânî, Kurtuba sarayının en önemli hekimleri arasına girmiştir.⁹⁷⁹ Bu devirde yaşayan hekimlerin bir kısmı ise eczacılıkta ileri gitmişlerdir. Bunlar arasında Hamdûn b. İbbân, Cevâd en-Nasrânî ve Halid b. Yezid b. Ruman en meşhurlarındandır.⁹⁸⁰

Abdurrahman en-Nâsır devri, tıp eserlerinin ve tıp âlimlerinin ortaya çıktığı dönemdir. Bizans imparatoru Romanus’un (ö.340/951) yılında Kurtuba’ya gönderdiği hediyelerden biri Dioscorides’in *Medica*’sıdır. İmparator, eserin çevirisine yardımcı olması için Nicola adında bir de rahip göndermişti. Halife Abdurrahman eserin çevrilmesini önemsemiş ve bir heyet oluşturulmasını istemiştir. Bunun üzerine Hasday b. Şaprut başkanlığında, Muhammed eş-Şeccâr, el-Besbâsî, Ebû Osman el-Cezzâr (el-Yâbise lakabıyla tanınır), Muhammed b. Saîd et-Tabîb, Abdurrahman b. İshak b. Hişam ve Ebû Abdullah es-Sicillî’den oluşan bir tercüme heyeti kurulmuştur. İçlerinde Yunanca bilen ve ilaçlardan anlayan kişilerin bulunduğu bu çeviri ekibiyle çalışan rahip Nicola, Hakem devrine kadar Kurtuba’da yaşamış ve orada ölmüştür. Bu tercüme heyeti, yalnızca bir tıp eserinin çevirisine değil, Kurtuba’da ve diğer Endülüs şehirlerinde tıp çalışmalarının yaygınlaşmasına da öncülük etmiştir.⁹⁸¹

Nâsır devrinde çok sayıda tabip yetişmiştir. Büyük çoğunluğu aynı zamanda saray hekimi olan bu tabiplerin en büyükleri olarak Yahyâ b. İshak en-Nasrânî,⁹⁸² İmran b. Ebî Ömer, Ebû Bekr Süleymân b. Tâc, İbn Ummü’l-Benîn el-Kurtubî, vezir Ebi’l-Muttarif Abdurrahman b. Şehid, Ebû Osmân Saîd b. Abdurrahman b. Muhammed b.

⁹⁷⁶ Samerrâî, *age*, s. 323; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 67-69.

⁹⁷⁷ Samerrâî, *age*, s. 315; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 206, 211.

⁹⁷⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 212.

⁹⁷⁹ Bişrî, *age*, s.60-61.

⁹⁸⁰ Bişrî, *age*, s.61-62.

⁹⁸¹ Hitti, *age*, c. III, s. 916; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.207-208.

⁹⁸² Makkarî, *age*, c. III, s. 175.

Abdi Rabbih, Ebû Hafs Ömer b. Hafs b. Gâlib,⁹⁸³ İsbâğ b. Yahyâ, Hasday b. Şaprut, Ebu'l-Velid Muhammed b. Hüseyin b. el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed el-Kettanî, Ebû Musâ Hârûn el-Eşûnî ve Muhammed b. Telmîh gösterilebilir.⁹⁸⁴

İçlerinde Hıristiyan ve Yahudilerin de yer aldığı bu tabipler, yalnızca pratik hekimlik ile ilgilenmemişler, hastalıklar, tedavileri ve ilaçlar üzerine birçok çalışma yapmışlardır. İbn Abdi Rabbih'in ilaçlar üzerine yazdığı "el-Akrâbazîn" adlı eseri bu dönemde yazılmış önemli tıp eserlerindedir.⁹⁸⁵

Hilâfet devrinde bir tıp merkezi olan Kurtuba'ya her taraftan tıp öğrenmek için gelenler olmuştur. Tuleytula'dan gelen bir kişi Kurtuba'da, Muhammed b. Abdûn el-Cebelî, Süleyman ibn Cülcül ve İbnü's-Şenâa'dan tıp dersi almış ve vatanına geri dönerek orada tıp çalışmaları yapmıştır. Yine bu dönemde Kurtubalı tabiplerden Ahmed b. Ahmed el-Harrânî Kurtuba sarayının yakınında ikamet ediyor ve 12 kişilik bir ekip ona yardımcı oluyordu.⁹⁸⁶

Hakem devrinde ayrıca tabiplerle ilgili bir divan (Dîvânü'l-Etubbâ) oluşturulmuştur. Kurtuba'da bulunan bütün tabiplerin isimleri bu divana kaydedilmiş ve bir hata işleyen olursa buradan ismi silinmek suretiyle cezalandırılmıştır.⁹⁸⁷ Nitekim hâcib Ca'fer es-Sakalibî hapse atıldığında arkadaşı olan tabip Ahmed b. Hakîm b. Hafsûn, dîvandan düşürülmüş ve ölünceye dek işten el çektirilmişdir.⁹⁸⁸ Hakem devrinde büyük tabipler yaşamıştır. Bunların başında Ahmed b. Ahmed b. Yûnus el-Harrânî⁹⁸⁹ gelmektedir. Hakem'in özel iltifatına mazhar olan İbn Yûnus, Medinetü'z-Zehrâ'da ikamet etmiş ve halifenin özel hekimi olarak görev yapmıştır. Bu dönemde yaşamış diğer meşhur tabipler ise şunlardır: Hasday b. İshâk el-Yahûdî, Ahmed b. Hakîm b. Hafsûn ve Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî.⁹⁹⁰

Hakem'in özel hekimlerinden olan Zehrâvî (ö.403/1012), ilaçlar konusunda da uzman olan bir cerrâhtır.⁹⁹¹ Tıpla ilgili birçok eser kaleme alan Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî

⁹⁸³ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 321.

⁹⁸⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 212-213.

⁹⁸⁵ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 213.

⁹⁸⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.209.

⁹⁸⁷ Samerrâî, *age*, s. 330.

⁹⁸⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s.208.

⁹⁸⁹ Samerrâî, *age*, s. 330.

⁹⁹⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 213-214.

⁹⁹¹ Makkarî, *age*, c. III, s. 175; Hasan, *age*, c. VI, s. 218.

Avrupa’da Albucasis ve Alsaharavius adlarıyla tanınmıştır. Zehrâvî’nin eserlerinin çoğu Latince’ye ve diğer Avrupa dillerine çevrilmiştir. Latince’ye çevrilen eserlerinin başında “Kitâbü’t-Tasrîf limen Aceze ‘ani’t-Te’lif” gelir; Bu eser (Liber Servitoris) adıyla çevrilirken, cerrâhî ile ilgili diğer bir eseri de (Chirurgia Parva) adıyla tercüme edilmiştir.⁹⁹²

Hilâfet devrinde tıpla ilgili çalışmalar artarak devam etmiştir. Halife Hişam el-Müeyyed zamanında iki büyük tıp âlimi yaşamıştır. Birisi Ebû Bekr Ahmed b. Câbir iken, diğeri İbn Cülcül diye bilinen Ebû Dâvûd Süleymân b. Hisân (ö.384/994)’dır.⁹⁹³ İbn Cülcül, Nâsır ve Hakem devirlerinde de yaşamış ünlü bir tabip olup tıpla ilgili birçok eser kaleme almıştır. Bunların başında Dioscorides’in Medica’sını yorumladığı “Tefsîru Esmâi’l-Edniye el-Müfreda” adlı eseri gelmektedir. Yazar bu eserini 372 yılında Kurtuba’da yazmıştır. Ayrıca “et-Tebyîn fî mâ Galata fîhi Ba’zi’l-Mütetabbibîn” adlı eseri de oldukça meşhurdur.⁹⁹⁴

Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılışından sonra da Kurtuba’da birçok tabip yetişmiştir. Bunlar arasında Ebû Ubeydullah el-Bekrî, Abdurrahman b. İshak b. Heysem el-Kurtubî es-Saydalânî ve el-Kirmânî tavâif devrinin ünlü tabiplerindendir. Muvahhidîn devrinde de Kurtuba’da tabipler yetişmeye devam etmiştir. Bu dönemde yaşamış tabipler arasında ise Ebu’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (ö.559/1163), Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn, Ebû Ca’fer Ahmed b. Sâbih el-Kurtubî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Ebi’l-Velîd Muhammed İbn Rüşd⁹⁹⁵ en ünlüleridir.⁹⁹⁶

C- EDEBİYAT VE MÜZİK

1. Edebiyat

Edebiyat, ilim ve sanatta olduğu gibi Endülüs Emevî devletinin kuruluşu ile sistematik bir şekilde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Arap-İslâm kültürünün bir özelliği olan şiir okuma ve şarkı söyleme geleneği Endülüslülerin de genel özelliklerindedir.

⁹⁹² Moin, *agm*, s. 134; Hitti, *age*, c. III, s. 915-916; Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 214.

⁹⁹³ Makkarî, *age*, c. III, s. 175; Moin, *agm*, s. 134.

⁹⁹⁴ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 214-215.

⁹⁹⁵ Makkarî, *age*, c. III, s. 185.

⁹⁹⁶ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 215-216.

İmâret devrinden itibaren Kurtuba'da bir edebiyat hareketi başlamış ve emîrlere bu hareketin bilinçli destekçileri ve gönüllü üyeleri olmuşlardır.⁹⁹⁷

Kurtuba sarayı bir yandan şarkıcıların müzikleriyle eğlenirken bir yandan da edîb ve şâirlerle dolup taşmıştır.⁹⁹⁸ Edebiyat ve müzik birbirini besleyen ve karşılıklı ilerleten iki unsur olmuştur.⁹⁹⁹ Ancak diğer taraftan edebiyatın konusu yalnızca eğlence meclisleri ile sınırlı kalmamış, savaş ve zühd gibi birçok konuda da gelişmiştir. Zühd şairleri arasında Abdurrahman bin Mervân el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Zemenîn ve İbnü'l-Faradî diye tanınmış olan Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Nasr el-Ezdî el-Kurtubî önde gelenlerdendir.¹⁰⁰⁰

Kurtubalı edîblerin başında Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih gelmektedir.¹⁰⁰¹ Diğer büyük Kurtubalı edîbler arasında Osman b. Rebia (ö.310/922)¹⁰⁰² ve Abdullah b. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî sayılabilir.¹⁰⁰³

Hilâfetin ilgâsından sonra da Kurtuba'da önemli edîbler yetişmiştir. Tavâif devrinde yaşayan İbn Hazm ve İbn Hayyân el-Kurtubî büyük edîblerdendir. Muvahhidûn devrinde ise edîb Ebu'l-Velîd İsmâil b. Muhammed eş-Şekundî meşhur olmuştur.¹⁰⁰⁴

a) Nesir

Endülüs'te nesirde yeni bir tarz ortaya çıkmıştır. *en-Nesrû't-Te'lifî* adı verilen bu nesir türü iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısma *et-Târîhu'l-Edebî* adı verilir. Muhammed b. Hişam el-Mervanî'nin "Ahbâru's-Şuarâi'l-Endelüs" adlı eseri ile Abdullah b. Muhammed b. Muğîs'in "Şi'ru'l-Hulefâ min Benî Ümeyye" isimli eseri bu alanın en güzel örnekleridir. İkinci kısım ise, *et-Te'lifü'l-Edebî* adını alır. Bu türün en önemli örneği ise İbni Abdi Rabbih'in¹⁰⁰⁵ "el-Ikdü'l-Ferîd" adlı eseridir.¹⁰⁰⁶

⁹⁹⁷ Kehhâle, *age*, s. 163; Endülüs emîrlерinin şiirle ilgileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çiftçi, *age*, s. 29-35; Çınar, *age*, s. 63-64.

⁹⁹⁸ Makkarî, *age*, c. I, s. 222.

⁹⁹⁹ Çınar, *age*, s. 81.

¹⁰⁰⁰ Sâlim, *Kurtuba*, II, 168-169.

¹⁰⁰¹ Samerrâî, *age*, s. 326.

¹⁰⁰² Humeydî, *age*, s. 305.

¹⁰⁰³ Sâlim, *Kurtuba*, II, 168-169.

¹⁰⁰⁴ Sâlim, *Kurtuba*, II, 170.

¹⁰⁰⁵ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 338.

¹⁰⁰⁶ Samerrâî, *age*, s. 331-332.

Kurtubalı nesir yazarları arasında İbn Şüheyd, İbn Hazm, İbn Zeydûn, İbn Hayyân ve İbn Hâkân önde gelmektedir. Bu kişiler aynı zamanda şairdirler. Genellikle seci ve cinas sanatının kullanıldığı nesir örneklerinden birisi Feth b. Hâkân'ın "Matmahu'l-Enfus ve Mesrahu't-Teennüs" adlı eseridir.¹⁰⁰⁷

Endülüs'te en önemli nesir örneklerinden biri de dîvânî risâleler (*er-Resâilü'd-Dîvaniyye*)dir. Bu konuda vezir ve kâtip Ebû Muhammed İbn Abdilberr'in çok güzel risâleleri vardır. *İhvâniyyât* tarzında yazılmış, en güzel nesir örneği olarak da Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım'ın risâleleri gösterilebilir. Yine Ebû Ahmed Abdülaziz b. Hayr el-Kurtubî *Vasf* konusunda çok güzel örnekler ortaya koymuş bir edîbtir.¹⁰⁰⁸

b) Şiir

Şiir Endülüs'te en yaygın bir hareket olarak dikkati çekmektedir.¹⁰⁰⁹ Önceleri doğudan etkilenen Endülüslü şairler, zamanla Endülüs şiirini ortaya çıkarmışlardır.¹⁰¹⁰

İlk Kurtubalı şairler arasında Ebu'l-Muhsî diye tanınmış olan Âsım b. Zeyd et-Temîmî gelir ve Abdurrahman ed-Dâhil devrinde yaşamıştır. Evsât devrinde de birçok şair yetişmiştir. Ubeydullah b. Karlman, Abbâs b. Nâsîh el-Cezirî, Abdullah, Bekr el-Kettânî, Muhammed b. Yahyâ el-Kalfât, Ahmed b. İbrahim b. Kulzûm, Münzir b. Saîd, Ebû Abdülmelik Osman b. Müsennâ, Abbâs b. Firnas ve kadın şairlerden Hassâne et-Temîmiyye, Evsât döneminde yetişen şairlerdendir.¹⁰¹¹

Hilâfet devri ise Kurtuba'nın siyasî, sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel açılardan bütünüyle en parlak devridir. Bu dönemde şiir de çok gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Hilâfet devrinde yaşayan Kurtubalı şairlerin en büyükleri arasında Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih, Ahmed b. Derrâc,¹⁰¹² Ebû Ömer Yûsuf b. Hazm el-Kurtubî er-Rumâdî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Zemenîn bulunmaktadır.¹⁰¹³

Yıkılış döneminde artan kargaşa ve karışıklık sebebiyle Kurtubalı şairlerin önemli bir kısmı hicret ederek diğer Endülüs şehirlerine yerleşmişlerdir. Ancak yine de bu dönemde büyük şairler yetişmiştir. Bunların başında İbn Şüheyd diye tanınmış olan

¹⁰⁰⁷ Hasan, *age*, c. VI, s. 208-209; Sâlim, *Kurtuba*, II, 182.

¹⁰⁰⁸ Sâlim, *Kurtuba*, II, 183-184.

¹⁰⁰⁹ Çınar, Mustafa, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Devresi Edebî Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002, s. 61-62.

¹⁰¹⁰ Hilâl; Subh, *age*, s. 108-109.

¹⁰¹¹ Makkarî, *age*, c. III, s. 177; Samerrâî, *age*, s. 319-320; Sâlim, *Kurtuba*, II, 170.

¹⁰¹² Makkarî, *age*, c. III, s. 195.

¹⁰¹³ Sâlim, *Kurtuba*, II, 172-174.

Ebû Âmir Ahmed b. Ebû Mervân Abdülmelik b. Şüheyd gelmektedir.¹⁰¹⁴ Bu dönemde yetişen bir başka büyük şair ise Ebû Muhammed Ahi b. Hazm el-Kurtubî'dir.¹⁰¹⁵

Tavâif dönemi siyasî açıdan Endülüs için bir fetret dönemi olarak kabul edilir. Bununla beraber, Endülüs Emevî devletinin kurduğu ve geliştirdiği edebiyat hareketi meyvelerini bu dönemde vermiştir. Bu nedenle özellikle edebiyat açısından bu devir oldukça parlak bir dönemdir.¹⁰¹⁶ Tavâif devrinde bir kültür merkezi olarak Seville ortaya çıkmış ve Kurtuba'da oluşan kültür zenginliğini kendisinde en güzel şekilde yaşatmıştır.¹⁰¹⁷

Kurtuba, Tavâif devrinde önemini yitirmesine rağmen yine de önemli şairler yetiştirmiştir. Bunların en önemlisi ise vezir Ebu'l-Velîd Ahmed b. Abdullah b. Zeydûn el-Kurtubî (ö.394/1003)'dir.¹⁰¹⁸ Şiirlerinde Kurtuba'nın saraylarının bahçelerini çok güzel bir şekilde işleyen İbn Zeydûn, Müstekfî'nin kızı Vellade'ye¹⁰¹⁹ âşık olunca saraydaki itibarını kaybetmiş, daha sonra Kurtuba'dan uzaklaşarak Abbâdîlerin yanına yerleşmiştir.¹⁰²⁰

Tavâif devrinde önemli Kurtubalı kadın şâirler de yetişmiştir. Bunların başında ise Vellâde gelmektedir. Bir diğer meşhur kadın şair ise Mehce binti Tiyyânî'dir.¹⁰²¹

Murâbitlar ve Muvahhidler devrinde de Kurtuba'da şâirler yetişmeye devam etmiştir. Bu dönemde yetişen şairlerin en meşhurları arasında Ebu'l-İsbağ Abdülaziz b. Fâtih, Ebu'l-Hasân Ali b. Yûsuf b. Hurûf, Ebû Ca'fer Ahmed İbn Şatriyye ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Rufâ'a sayılabilir.¹⁰²²

c) Halk Şiiri (Müveşşehât ve Ezcâl)

Endülüs kültürü, birçok konuda olduğu gibi edebiyatta da iki farklı tarzı bir arada barındırmıştır. Bu tarzlardan birisi İslâm geleneğinin bir parçası ve devamı olarak var olmuş, diğer türü ise bölgesel nitelik taşımıştır. Sözelimi, müzikte usulleri olan bir

¹⁰¹⁴ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 77-78; Makkarî, *age*, c. I, s. 621-622.

¹⁰¹⁵ Sâlim, *Kurtuba*, II, 175-176.

¹⁰¹⁶ Bu dönemde Benî Eftas Edebiyatı öne çıkarken Benî Cehver ise Fıkıhta önde olmuştur. arıntılı bilgi için bkz. Kehhâle, *age*, s. 163.

¹⁰¹⁷ Sâlim, *Kurtuba*, II, 177.

¹⁰¹⁸ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 63-64; Makkarî, *age*, c. I, s. 627.

¹⁰¹⁹ İbn Zeydûn'un Vellâde'yi konu alan şiirleri örnek olarak bkz. İbn Saîd, *age*, c. I, s. 63-69; Makkarî, *age*, c. I, s. 630-632.

¹⁰²⁰ Hitti, *age*, c. III, s. 888-889; Sâlim, *Kurtuba*, II, 177-180.

¹⁰²¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 143; Hilâl; Subh, *age*, s. 163-170.

¹⁰²² Sâlim, *Kurtuba*, II, 182.

saray mûsikî meclisleri yanında, daha rahat ve daha basit gerçekleştirilen müzikli ve hareketli (dans) halk eğlenceleri bir arada var olmuştur.

Aynı şekilde şiirde de belirli kurallara ve ölçülere göre yazılmış ve Arap-İslâm şiirinin tema ve usullerinin kullanıldığı nazım türü yanında bir de daha rahat bir tarz olan halk şiirleri ortaya çıkmıştır. Birinci tür şiir, Arap-İslâm nazım geleneğini sürdürürken, diğeri ise yerel kültürden etkilenerek ortaya çıkmış yepyeni bir nazım türüdür.¹⁰²³

Hicrî III. asrın sonlarında ortaya çıkan halk şiiri, “Müveşşehât” ve “Zecel” denilen Endülüs’e özgü iki şiir türünü içine almaktadır. Müveşşehât türünün ilk defa kimler tarafından kullanıldığı ve vezinlerinin kimler tarafından oluşturulduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁰²⁴ Ancak genel olarak bu türden ilk şiir yazan kişinin şâir Ubâde el-Kazzâz olduğu kabul edilir. Müveşşehât türünün vezinlerini ilk koyan kişinin ise Mukaddem b. Muâfi el-Kabrî olduğu söylenmiştir.¹⁰²⁵

Müveşşehât, özellikleri itibariyle şarkılar için tercih edilen bir türdür.¹⁰²⁶ Bu şiirin gelişmesinde de şarkıların ve mûsikî meclislerinin rolü büyüktür. Ancak zamanla müveşşehâtın konuları artmış ve tasavvufî temaları da içine almıştır.¹⁰²⁷

Müveşşehât şiiri Tavâif devrinde parlamış, Murabıtlar ve Muvahhidler devrinde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde yaşamış müveşşehât şairlerinin büyüklerinden biri Yahyâ b. Bakî el-Kurtubî’dir (ö.540/1145). Yine Ebu’l-Hüseyin b. Mesleme el-Kurtubî (ö.565/1170) bu dönemde yetişmiş en büyük müveşşehât şairleri arasındadır.¹⁰²⁸

Zecel de müveşşehât gibi şarkı söylemeye uyumlu bir şiir tarzı olup beyitlerden oluşur ve her beytin sonundaki kâfiye tekrar edilir. Zecel tarzındaki şiiri ilk ortaya koyan kişi olarak Ebû Bekr b. Kuzman el-Kurtubî (ö.583/1187) gösterilmektedir.¹⁰²⁹ İbn

¹⁰²³ Hilâl; Subh, *age*, s. 109.

¹⁰²⁴ Çiftçi, *age*, s. 51-52.

¹⁰²⁵ Samerrâi, *age*, s. 326; Hasan, *age*, c. VI, s. 189.

¹⁰²⁶ Müşşehâtın çeşitli tanımları ile ilgili bkz. Çiftçi, *age*, s. 50.

¹⁰²⁷ Hitti, *age*, c. III, s. 890-891.

¹⁰²⁸ Hasan, *age*, c. VI, s. 189; Sâlim, *Kurtuba*, II, 187-188.

¹⁰²⁹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 167-175; Azizurrahman, *age*, s. 489.

Kuzman Kurtubalılar tarafından “İmâmü’z-Zeccâlîn” olarak adlandırılmıştır.¹⁰³⁰ İbn Kuzman şiirlerinde sıkça İspanyolca kelimeleri kullanmıştır.¹⁰³¹

İbn Kuzmân’dan sonra Zecel şiirinde meşhur olanlardan biri Ebû Abdullah b. el-Hâc’dır ve Medğalis olarak tanınmıştır. İbn Kuzman ve İbn el-Hâc’ın çalışmaları ile Endülüs’te zecel şiiri yayılmıştır. Kurtuba’nın çarşılarında ve sokaklarda zecel tarzı şiirler söylenirken mûsikî meclislerinde zecel okunur olmuştur.¹⁰³²

Zecel hilâfetin ilgâsından sonra da Kurtuba’da devam etmiş bir şiir türüdür. Muvahhidler devrinin ünlü zecel şairlerinden birisi Kurtubalı Yahyâ b. Abdullah el-Becezâ’dır. Zecel şairlerinin en meşhurlarından biri de Kâsım b. Ubûd er-Reyhânî’dır.¹⁰³³

Endülüs halk şiiri olarak nitelenen zecel ve müveşşehât şiir türü, Ortaçağdaki Avrupa müzik ve şiirini önemli ölçüde etkilemiştir. İlk Fransız şarkı şiirinin (eş-Şi’ru’l-Ğinâî) yazarı olan Dük Akitanya, şiirinde zecel türünün terkiibini uygulamıştır. Yine Trubador ve Provence şiirleri, tema olarak Endülüs’te ortaya çıkmış olan zecel benzemektedir. Fransa’ya ise Endülüs halk şiirinin Kastilya yoluyla geçmiş olduğu düşünülmektedir.¹⁰³⁴

2. Müzik

Kurtuba birçok ilim ve sanat dalında olduğu gibi müzik sanatında da diğer Endülüs şehirlerine öncülük etmiştir. Endülüs müziğinin ilk ortaya çıktığı ve şekillendiği yer Kurtuba’dır. Kurtubalılar fetihden itibaren müzikle ilgilenmişlerdir. Müzik ve rakstan oluşan eğlence meclislerinin ortaya çıkması ve müzik âletlerinin kullanılması Endülüs Emevî devletinin kuruluşuyla başlamıştır.¹⁰³⁵

Hicrî III. asrın başlarından itibaren ûd, mizmâr gibi müzik âletleri ve dans gösterileri Kurtuba ümerâ ve eşrafının düzenlediği meclislerin ayrılmaz bir parçası

¹⁰³⁰ Hasan, *age*, c. VI, s. 187.

¹⁰³¹ Çiftçi, *age*, s. 55; İbn Kuzman’ın şiirlerinde kullandığı İspanyolca kelimelere örnek olarak bkz. Sâlim, *Kurtuba*, II, 190-192.

¹⁰³² Sâlim, *Kurtuba*, II, 193.

¹⁰³³ Sâlim, *Kurtuba*, II, 194.

¹⁰³⁴ Hitti, *age*, c. III, s. 891-892; Sâlim, *Kurtuba*, II, 194-195.

¹⁰³⁵ Hilâl; Subh, *age*, s. 128.

haline gelmiştir. Kurtubalı edîb ve şairlerin eserleri bu meclislerin ve orada söylenen şarkıların anlatılmasıyla doludur.¹⁰³⁶

Kurtuba'da mûsikî meclisleri iki kısma ayrılır. Birinci tür meclisler, daha çok ümerâ ve eşrâfın düzenlediği, bir taraftan meyve ve içecek ikram edenlerin bulunduğu ve diğer taraftan ise tanbûr, ûd, mizmâr ve def gibi çok sayıda müzik âletlerinin kullanıldığı büyük eğlence meclisleridir. Ancak Bağdat sarayında yapılanlara benzeyen bu tür büyük müzik törenleri Kurtuba'da çok yayılmamıştır. İkinci tür mûsikî meclisleri ise oldukça sade olup en yaygın olanlarıdır. Düğün vb. törenlerde de sıkça görülen bu tür müzikli eğlencelerde, bir şarkıcı elindeki ûd ya da mizmârdan oluşan enstrümanıya şarkı söyler ve birkaç kişi de dans ederdi.¹⁰³⁷

Endülüs müziğinin özellikle bu sade ve yaygın olan türü, doğu kültürü yanında mahallî izler de taşır. Bir şarkı eşliğinde yapılan dans gösterileri, İber yarımadasında fetihten önce gerçekleştirilen gösterilere benzemektedir. Bazı batılı araştırmacılar bu ikinci tür müziği göz önünde bulundurmak suretiyle Endülüs müziğinin İberya kaynaklı olduğunu savunmuşlardır.¹⁰³⁸ Ancak genel olarak Endülüs düşüncesi, bilim-kültür ve sanatı iki yönlü bir özelliğe sahiptir. Bir yandan Arap-İslâm kültürünün bir parçası olarak doğu ile bütünleşirken, diğer taraftan İberya yarımadasının rengini taşımıştır. Dolayısıyla müzik konusunda da her iki öğeyi birlikte düşünmek Endülüs kültürüne daha uygun düşmektedir.

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de mûsikîye karşı bazen yumuşak bazen de şiddetli tepkiler ortaya çıkmış ve her zaman müziğe muhalif olanlar bulunmuştur. Müziğe muhalif olan kesimlerin başında ise fakîhler ve kadılar gelmektedir. Kurtuba toplumunda fakîhlerin en saygın yere sahip oldukları göz önüne alınırsa bu tepkilerin önemi de oldukça fazlalaşır. Nitekim bazı fakihler müzikle ilgilenmeyi daha çok mevâlî ve kölelerin yaptıkları lüzumsuz işler olarak görmüşlerdir. Bazıları ise müziğe şiddetle karşı çıkarak; mûsikî eserlerinin açıkta satılmasının ve müzik âletleri ile şehirde gezilmesinin yasaklanmasını, gerekirse sokakta müzik âletleri ile gezenlerin âletlerinin kırılmasını şiddetle istemişlerdir.¹⁰³⁹

¹⁰³⁶ Kehhâle, *age*, s. 173.

¹⁰³⁷ Sâlim, *Kurtuba*, II, 80-81.

¹⁰³⁸ Sâlim, *Kurtuba*, II, 81.

¹⁰³⁹ Sâlim, *Kurtuba*, II, 82.

Ancak aşırı muhalifleri bulunmasına rağmen müzik, Kurtuba'nın bir parçası olmuş ve oldukça yayılmıştır. Müzikle ilgilenen kişilerin başında emîrler, edîbler ve önemli şahsiyetler gelmektedir. Ebu'l-Kâsım el-Muttarif b. Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat bir mûsikî âlimi idi. el-Muttarif b. Abdurrahman el-Evsat'ın annesi Ğazlân da edebiyatçı olup aynı zamanda çok güzel şarkı söylerdi. Yine, halife Müstekfî'nin kızı Vellâde ile Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdurrahman en-Nâsr çok iyi şarkı söylerlerdi. Aynı şekilde Kurtuba eşrafından Eslem b. Ahmed b. Saîd b. el-Kâdî¹⁰⁴⁰ ve Eslem b. Abdülaziz¹⁰⁴¹ edîb, şâir ve mûsikî âlimi idi ve şarkılar üzerine bir eser yazmıştı.¹⁰⁴²

Müzik, zamanla Kurtuba toplumunun her kesimine yayılmış ve gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir. Nitekim kaynaklarda aktarılan bir rivayet, müziğin yaygınlığını ve çoğunlukla kabul gördüğünü göstermektedir. Kurtuba'nın en büyük âlimlerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî¹⁰⁴³ bir gün Kureyş Kabristanına bir cenaze merasimine katılmak üzere yola çıkar. Yolda bir arkadaşına uğrayan âlim eve davet edilir ve kendisine yemek ikram edilir. Bu esnada bir cariye şarkı söylemektedir. Şarkıdan hoşlanan el-Leysî, şarkının sözlerini elinin içine yazar ve daha sonra ortama uygun düşmesi sebebiyle mezarlıkta yüksek sesle o sözleri okur.¹⁰⁴⁴

Endülüs hükümdarları imâret devrinden itibaren doğu İslâm dünyası ile irtibatlı olmaya önem vermişlerdir. Tüccâr, âlim ve sanatkârları doğuya göndermek suretiyle orada bulunan ilim ve kültürü Endülüs'e taşımışlardır. Abdurrahman ed-Dâhil, Şam ve Bağdat saray kültürünü Kurtuba'ya taşıma konusunda çok gayret sarf etmiştir. Bu faaliyetlerinden birisi de Fadl el-Medenî'yi saraya getirmesidir. Bağdat sarayında yetişerek iyi bir müzik kültürü alan şarkıcı, edindiği birikimini Kurtuba'ya taşımıştır. Abdurrahman ed-Dâhil, Fadl için sarayda bir ev tahsis etmiş ve Alem adında bir Medineli şarkıcı daha getirterek onun yanına yerleştirmiştir. Daha sonra buraya başka şarkıcılar da gelmiş ve kaldıkları ev Mediniyyât olarak anılmıştır. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman devrinde Kurtuba, müzisyen ve şarkıcılara kapılarını açmış ve doğudan

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 90.

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 88.

¹⁰⁴² İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s.; Subh, *age*, s. 128; Sâlim, *Kurtuba*, II, 81-82.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Faradî, *age*, c. II, s. 179-180.

¹⁰⁴⁴ Makkarî, *age*, c. II, s. 104

Zerkûn ve Allûn isimli iki şarkıcı gelmiştir. Yine bu dönemde Abbâs b. en-Nisâî ortaya çıkmış ve Hakem için şarkılar söylemiştir.¹⁰⁴⁵

Kurtuba'da mûsikî ve şarkının parladığı dönem Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat) devridir. Evsat devrinde müzisyen ve şarkıcıların itibarı yücelmiş ve dışarıdan akın edenlerle Kurtuba, şarkıcıların dolup taşıdığı bir şehir haline gelmiştir. Gelenler arasında Ziryâb lakabıyla meşhur Bağdatlı şarkıcı Ali b. Nâfi'¹⁰⁴⁶ ve Mısırlı şarkıcı Abdülvâhid el-İskenderânî¹⁰⁴⁷ özel bir yere sahiptirler. Özellikle Ziryâb, Kurtuba'da verdiği derslerle Endülüs müziğinin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.¹⁰⁴⁸

Hocası İshâk el-Mûsikî'nin Bağdat'ta oluşturduğu müzik ve sanat atmosferinin bir benzerini Ziryâb Kurtuba'da oluşturmuş ve Kurtuba'yı bir kültür merkezi haline getirmiştir.¹⁰⁴⁹ Ziryâb'ın Kurtuba'ya gelişi hem yöneticiler hem de halk tarafından sabırsızlıkla beklenmiş ve onu karşılamak için çeşitli törenler yapılmıştır. Emir Abdurrahman, Ziryâb'ın Cezîretü'l-Hadrâ'ya ulaştığını haber alır almaz Cezîre-Kurtuba güzergâhlarındaki valilerine durumu bildirmiş ve her türlü ilgiyi göstermelerini istemiştir. Ayrıca en önemli yardımcılarından ikisini Ziryâb'ı karşılayıp yerleştirmek için görevlendirmiş ve devlet hazinesinden o ve ailesi için aylık bağlayarak iktâ vermiştir.¹⁰⁵⁰

Emir Abdurrahman sarayda Ziryâb'a özel, istediği zaman girip çıkabileceği bir kapı tahsis etmiştir. Yıllık kazancı 40.000 dinarı bulan Ziryâb, törenlerde ve özel günlerde ise ayrıca hediye alıyordu. Nitekim bir defasında emîr Abdurrahman, Ziryâb şarkı söyledikten sonra ona 30.000 dinar verilmesini emretmişti ki diğer görevliler bu duruma şaşırılmıştır.¹⁰⁵¹

Şarkılarının çoğunun güfte ve bestesi bizzat kendisine ait olan Ziryâb'ın birçok hüneri vardı. Ziryâb, Kurtuba'da birçok yenilik de ortaya koymuştur. Kendisinin ilk defa Kurtuba'da ûdu için ortasında beşinci bir tel kullandığı ve ûdunun mızrabını ağaçtan değil kartal pençesinden yaptığı ve bu durumun ûdun sesine ayrı bir güzellik

¹⁰⁴⁵ Çiftçi, *age*, s. 63; Sâlim, *Kurtuba*, II, 85-86.

¹⁰⁴⁶ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 46; Çiftçi, *age*, s. 64.

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 289.

¹⁰⁴⁸ Wright, Owen, "Music in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Vol. II, s. 556.

¹⁰⁴⁹ Wright, *age*, vol. II, s. 558.

¹⁰⁵⁰ Hilâl; Subh, *age*, s. 129-132; Sâlim, *Kurtuba*, II, 88.

¹⁰⁵¹ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 51; Sâlim, *Kurtuba*, II, 88-89.

kattığı söylenmiştir. Ziryâb, Batlamyus'un müzikle ilgili eserini Arapça'ya çevirmiş ve 10.000 kadar besteyi ezberlemiştir. Ziryâb ayrıca Kurtuba şarkı meclislerinin icrası için yeni bir usûl ortaya koymuştur. Buna göre herhangi bir çalgı âletiyle taksim yapıyor sonra eserini okuyor ve son olarak da şiirle bitiriyordu.¹⁰⁵²

Ziryâb, Kurtuba'da kâbiliyetlerine uygun olarak ses ve müzik eğitimi veren bir okul kurmuştur. Bu okuldan çok sayıda müzisyen yetişmiştir. Kurtuba'ya geldiği (ö.206/821) yılından vefat ettiği (ö.243/857) yılına dek şehirde müzik dersleri veren Ziryâb'ın öğrencileri arasında Evsat'ın sekiz oğlu ve iki kızı da bulunmaktadır. Öğrencilerinden en yetenekli olanlar arasında Ziryâb'ın kızı Hamdûne ve câriyesi Müt'a bulunur. Hamdûne'yi vezir Hişam b. Abdülaziz kendisine eş olarak almıştır. Müt'a, Ziryâb tarafından özellikle yetiştirilmiş yüzü ve sesi çok güzel bir kadındı. Ziryâb onu emîr Abdurrahman'a hediye etmiş ve Müt'a, Kurtuba sarayında bulunan en seçkin câriyeler arasında yer almıştır. Müzikle iştigal eden sarayın diğer meşhur cariyeleri arasında Tarûb, Aceb, Şifâ ve Gazlân yer almıştır.¹⁰⁵³ Ziryâb'ın birçok öğrencisi olmasına rağmen kaynaklarda daha çok cariyelerin ismi zikredilmiştir.¹⁰⁵⁴

Kurtuba'da Ziryâb ve öğrencileri dışında da birçok müzisyen meşhur olmuştur. Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın tâlimatıyla İskenderiye'den birçok şarkıcı Kurtuba'ya getirilmiş ve içlerinden Kurtuba'da meşhur olan çok sayıda şarkıcı ortaya çıkmıştır. Yine hâcip Mansûr devrinde Enes adlı şarkıcı çok meşhur olmuştur. Hânedan âilelerinden de müzikle ilgilenenler olmuştur. Nitekim Ebu'l-Kâsım el-Muttarif b. Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat, Ebu'l-İsbağ Abdülaziz b. Abdurrahman en-Nâsır¹⁰⁵⁵ ve Vellâde bintü'l-Müstekfî önde gelen müzisyen hânedân üyeleridirler.¹⁰⁵⁶

Endülüs Emevî devletinin yıkılışıyla birlikte Kurtuba eski önemini yitirmiş ve yerini diğer Endülüs şehirlerinden İşbiliyye, Tuleytula, Saragusta, Meriyye ve Belensiye almıştır. Ancak yine de Kurtuba'da müzik meclisleri devam etmiştir. Tavâif döneminde meşhur müzisyen İshâk b. Şem'un el-Yahûdî Kurtuba'da yaşamış ve birçok beste

¹⁰⁵² Ziryâb'ın ortaya koyduğu usuller Avrupa müzüğünü de etkilemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Wright, *agm*, vol. II, s. 563; Sâlim, *Kurtuba*, II, 90-91.

¹⁰⁵³ Sâlim, *Kurtuba*, II, 92-93.

¹⁰⁵⁴ Sâlim, *Kurtuba*, II, 94.

¹⁰⁵⁵ İbnü'l-Faradî, *age*, c. I, s. 279.

¹⁰⁵⁶ Sâlim, *Kurtuba*, II, 94-95.

yapmıştır.¹⁰⁵⁷ Endülüs Emevî devletinin yıkılışıyla birlikte âlim ve sanatçıların bir kısmı diğer Endülüs şehirlerine, diğerleri ise Kuzey Afrika ve doğu İslâm ülkelerine gitmişlerdir. Mûsikî alanında ise bu dönemde Kurtuba'nın yerini İşbiliyye almış ve burası Tavâif devrinden sonra Murâbitlar ve Muvahhidler devrinde de önemini korumuştur. Bu dönemde yetişen müzisyenlerin en meşhurları arasında Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdülaziz ed-Dânî (ö.523/1129), Hecâ el-Mahzûmî (ö.540/1145), Ebu'l-Hüseyn Ali b. el-Himare, vezir Ebu'l-Hüseyn b. Ebî Ca'fer, hâcip Abdülvehhâb b. el-Hüseyn yer alır.¹⁰⁵⁸

D- SANAT ve MÎMÂRÎ

1. Endülüs Sanatı

İslâm, VIII. Asrın başlarında İberya yarımadasına ulaşarak kendine yeni bir zuhur yeri bulmuştur. Yarımada kısa sürede İslâm'ın rengine boyanmış ve burada yepyeni bir toplum, kütür ve medeniyet ortaya çıkmıştır. Bu yeni oluşuma Endülüs adı verilmiştir.

Endülüs medeniyetinin üç sacayağı vardır. Bunlardan birincisi ve en önemli olanı, İslâm dinidir. *Vandals*'ı Endülüs, *Cordoba*'yı Kurtuba yapan şey, her şeyden önce İslâm dini ve onun özü olan tevhid inancıdır. Endülüs bu en temel ve kurucu öge sayesinde İslâm medeniyetine eklemlenir ve onun bir parçası olur.

İkinci öge, Endülüs'ün İslâm coğrafyasının bütünü içinde yer almasıdır. Fetih, yalnızca doğu İslâm geleneğini İberya'ya taşımakla kalmamış, bilakis Endülüs toplumu her aşamasında diğer Müslüman toplumlarla kaşılıklı ilişki içinde olmuştur. Kendinden önceki İslâm medeniyet mirasını güzel bir şekilde meczeden Endülüs toplumu, daha sonra bu birikimini ana geleneğe aktarmış ve onun daha da gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Üçüncü öge ise, yerel katkılardır. Bu yönüyle İberya mirası çok iyi bir şekilde değerlendirilmiş ve bu her üç ögenin karışımından Endülüs medeniyeti ortaya çıkmıştır.

Endülüs medeniyetinin her alanında yukarıda bahsedilen özellikleri bir arada görmek mümkündür. Sanatı, edebiyat ve müziği ile Endülüs hep bu üç rengi bünyesinde

¹⁰⁵⁷ İbn Saîd, *age*, c. I, s.124-127.

¹⁰⁵⁸ Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 111-117.

barındırır. Ancak, Endülüs sanatı, hem içeriği hem de biçimiyle özünü İslâm vahyinden alır. Bu nedenle, Emevî ve Abbasî sanatını bütünüyle Sasani ve Bizans tekniklerinin devamı olarak görmek ne kadar yanlış ise Endülüs sanatının da bütünüyle Roma ve Got sanatının devamı gibi görmek o derece yanlıştır.

Diğer taraftan Endülüs sanatının kaynağı, yalnızca diğer Müslüman toplumların tecrübelerinin bir toplamı olarak da görülemez. Kaynağını, bütün sosyo-politik şartların ötesinde İslâm'ın özünden alır. Nitekim Seyyid Hüseyin Nasr İslâm sanatının vahiyle ilişkisine değinirken; "İslâm sanatının kökeni, kozmosun ana hakikatleri olan Kur'ân'ın bâtinî hakikatlerinde ve Muhammedî bereketten akan Peygamberî özün manevi hakikatinde aranmalıdır... Muhammedî bereket nereye akmışsa ve hâlâ akmaya devam ediyorsa, İslâm sanatını mümkün kılan yaratıcı eylemin kökeni de orada aranmalıdır."¹⁰⁵⁹ demektedir.

2. Kurtuba Mîmârîsi

Endülüs sanatının en önemli örnekleri şüphesiz Kurtuba'da ortaya çıkmıştır. Bugün büyük ölçüde ayakta duran Kurtuba Câmii (el-Mescid'ül-Câmi') ile harabe hâlindeki Zehrâ, Endülüs mimarisinin günümüze kadar ulaşan şaheserleri arasındadır.

a) Kurtuba Camii

Kurtuba Camii, fetih esnasında Saint Vincet adıyla bilinen kilisenin yerinde inşa edilmiştir. Vilayet devrinde söz konusu kilise ikiye bölünerek bir kısmı Hıristiyanlara tahsis edilmiş; diğer kısmını ise Müslümanlar kullanmışlardır. Abdurrahman ed-Dâhil Kurtuba'ya yerleşerek Endülüs Emevi Devleti'ni kurunca, kiliseyi şehirdeki Hıristiyanlarla anlaşmak suretiyle yıktırılmış ve üzerinde Kurtuba câmisini inşa etmiştir.¹⁰⁶⁰

Kurtuba camiinin ilk şekli, geniş avlusu, on iki kemer gözü ve dokuz sahnalı namaz mekânı ile yaklaşık 88x100 metre ölçüsündedir. Orta sahnı diğerlerinden daha küçük olan câminin iç avlusunun revakları yoktu. Kurtuba câmisinin en dikkat çeken tarafı çifte kemerlerdir. Sütunların birincisi at nalı, ikincisi yarım daire biçiminde olmak

¹⁰⁵⁹ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s.15.

¹⁰⁶⁰ Câminin îmarı için ed-Dâhil 80.000 dinar harcamıştır. Ayrıca Hıristiyanlara da 200.000 dinar verilmiştir. Bkz. Makkarî, *age*, c.I, s. 545-546.

üzere üst üste iki kemer ile birleştirilmiştir. Diğer taraftan sütun başları ve beyaz taş ile kırmızı tuğlanın yan yana kullanılışı caminin temel özellikleri arasındadır.¹⁰⁶¹

Kurtuba câmisine daha sonraki yıllarda sık sık eklemeler yapılmış ve câmi ilk durumunu muhafaza edememiştir. Câminin Endülüs Emevî Devleti boyunca geçirdiği ana değişiklikler; özellikle II. Abdurrahman (218/833), II. Hakem (351/962) ve II. Hişam (377/987) devirlerindedir.¹⁰⁶²

Yapılan değişiklikler ve eklemeler ile câminin iç avlusu daha da büyümüş; kuzey ve doğu yönünde genişlemiştir. Güneyinde Kurtuba nehri, batısında Kurtuba sarayı bulunduğundan bu yönlerde bir genişleme olmamıştır. Hilafet devrinde Kurtuba Câmii 125x175 ölçülerinde ve yaklaşık 22.000 metrekairelik bir alanı kaplamıştır.¹⁰⁶³

Endülüs tarihçilerinden Makkarî, Kurtuba câmisinin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: "Câminin kapılarının sayısı 9'dur. 3 tanesi avluda bulunur: Bunlardan biri ortada, biri doğuda ve biri de batıdadır. 4 tanesi namaz kılınan kısımda olup, onlardan ikisi doğuda, ikisi de batıdadır. İki tanesi ise maksûre kısmında bulunur. Câminin direkleri 1293 adet olup hepsi mermerden imal edilmiştir. Maksûre kapısı altından idi ve kandilleri gümüşten yapılmıştı. Aynı şekilde mihrab duvarı altın işlemeli mozaikle bezenmiştir. Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır) tarafından yaptırılan minarenin uzunluğu ise, müezzinin çıktığı son şerefeye kadar 73 zirâ¹⁰⁶⁴ idi. Ayrıca, Kurtuba câmiinin minberinde Hz. Osman'ın hattı ile yazılmış Kur'ân-ı Kerîm bulunurdu. Bu mushaf da altın ve yakut gibi değerli taşlarla süslenmişti."¹⁰⁶⁵

Kurtuba câmiinde piriçten yapılmış 250 avize vardı. Bu avizelerin 4 tanesi büyük olup en büyükleri mihrab hizasında yer alıyordu. En büyük avizenin 1020 kandili vardı. Câmideki tüm kandillerin sayısı hakkında ise, 7425 ve 10825 rakamları ifade edilmiştir.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶¹ Yıldız, *age*, c. IV, s. 542.

¹⁰⁶² Makkarî, *age*, c.I, s. 546-547; Watt, William Montgomery, *A History of Islamic Spain*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1992, s. 76-77; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 105-107.

¹⁰⁶³ Yıldırım, Suat, "Endülüs Sanatı" *Endülüs'ten İspanya'ya*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996, S. 101; Facaros, Dana; Pauls Michael, *Granada, Seville, Cordoba*, Cadogam Guides, London 2003, s. 147-150.

¹⁰⁶⁴ Zirâ, yaklaşık 54 cm'ye denk gelen bir ölçü birimi.

¹⁰⁶⁵ Makkarî, *age*, c.I, s. 547-548; Ayrıca bkz. Ettinghausen, Richard; Grabar, Oleg, *The Art and Architecture of Islam*, Yale University Press, 1994, s.137-139.

¹⁰⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Marianne; Bernard, *age*, s. 70-87

b) *Zehrâ Sarayı*

Zehrâ Sarayı, Endülüs Emevi Devleti'nin zirve döneminde inşa edilmiş olup Endülüs medeniyetinin bütün güzelliklerini yansıtan bir şaheserdir. İlk Endülüs halifesi Abdurrahman en-Nâsır tarafından 325/937 yılında yapımına başlanan saray, 366/977 yılında oğlu Hakem devrinde ve yaklaşık 40 yılda bitirilmiştir.¹⁰⁶⁷

Zehrâ, Kurtuba'nın kuzey batısında ve şehre 5km. uzaklıkta, Cebel-i Arûs (Sierra Morena) dağının eteğine kurulmuştur. Üst üste üç tabaka hâlinde inşa edilen sarayın en üst kısmında, halifelere ait odalar ve büyük salonlar bulunur. Orta kısımda geniş bir avlu ve bahçelerden oluşmaktadır. Alt kısımda ise Zehrâ Câmii inşa edilmiştir.¹⁰⁶⁸

Sarayın genişliği 1.500 zirâ (750 metre), uzunluğu ise 2.700 zirâ (1500 metre) olarak tespit edilmiş olup dikdörtgen biçimindedir.¹⁰⁶⁹ Sarayın biri köşke ait, diğeri ise umûma açık olan iki hamamı vardır. Makkarî, yaklaşık 4300 sütundan oluşan sarayın 15.000 kapısı olduğunu ve içinde havuzlar bulunduğunu söyler.¹⁰⁷⁰ Sarayda kullanılan malzemelerin (sütunlar, mermerler...) önemli bir kısmı komşu ülkelerin hediyelerinden oluşmaktadır. Nitekim sütunlardan 140 tanesi Bizans imparatoru tarafından hediye edilmiştir.¹⁰⁷¹

Makkarî, saraydaki nüfus ile ilgili şu rakamları vermektedir. "Sarayda görevli gençler (fetâ) toplam 13.750 kişidir. Ayrıca 6317 küçük büyük kadın hizmetli çalışmaktadır. Hizmetlilerden 3950'si Sakâlibe'dendir. Hergün saraya 10.000 ekmek girmektedir. Sarayda tüketilen günlük et miktarı Kuş, Tavuk ve Balık eti hariç 3000 Ratl'a (2500-3000 gr.) ulaşmaktadır. Sarayın ihtiyacı için 25 yıl boyunca harcanan tutar 300.000 dinardır.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁷ Makkarî, *age*, c.I, s. 526; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 108-109.

¹⁰⁶⁸ İbn Havkal, *age*, s. 112; Makkarî, *age*, c.I, s. 564.

¹⁰⁶⁹ Marianne; Bernard, *age*, s.62; Yıldırım, *agm*, s. 102.

¹⁰⁷⁰ Makkarî, *age*, c.I, s. 568; Marianne; Bernard, *age*, s.62.

¹⁰⁷¹ Marianne; Bernard, *age*, s.62; Mûnis, *age*, s. 110.

¹⁰⁷² Makkarî, *age*, c.I, s. 566-568

3. El Sanatları

a) Fildişi işlemeciliği

Endülüs'te fildişi oymacılığı hilâfet devrinde Kuzey Afrika'da gerçekleşen yayılma ile başlamıştır. Gana, Sudan ve diğer güney bölgelerinden getirilen fildişleri Kurtuba'da (özellikle Zehrâ sarayında bulunan Dâru's-Sınâ'a'da) kutulara işlenirdi.¹⁰⁷³

Oymacılar yaptıkları fildişi işlemeli kutulara isimlerini nakşederlerdi. Kurtuba'da (özellikle Zehrâ'da) yapılanlar en değerlileri idi.¹⁰⁷⁴ Sandıkların üzerine fildişi ile eğlence meclisleri, hayvan ve insan şekilleri resmediliyordu. Bu sanatın en güzel örneklerinden ikisi Halîfe Hakem'in isteği üzerine h.355 yılında Seyyide Subh için yapılmıştı. Bunlar yanında diğer bazı değerli sandıklar bugün Madrid Sanat Eserleri müzesinde bulunmaktadır.¹⁰⁷⁵

Kurtuba'da fildişi oymacılığının değerli örnekleri fitne ve karışıklık devrinde yok olmuş ve oymacıların önemli bir kısmı Tuleytula'ya giderek mesleklerine orada devam etmişlerdir.

b) Maden işlemeciliği

Kurtuba maden işlemeciliğinde oldukça iyi seviyeye ulaşmıştır. Demir, bakır, bronz ve gümüş işçiliğinin çok geliştiği Kurtuba, özellikle savaş âletleri yapımında meşhur olmuştur. Endülüs'te demir madenleri Kurtuba, Gırnata, Meriyye ve Tuleytula'da bulunmaktaydı. Bu madenlerden çıkarılan demir, başta gemi yapımı, silahlar ve inşaat âletleri olmak üzere her alanda kullanılıyordu. Kurtuba ise demir âletlerinin yapımında merkez idi.¹⁰⁷⁶

Endülüs'te mermer, Kurtuba ve Gırnata başta olmak üzere bir çok şehirde çıkarılmaktaydı. Kurtuba mermeri beyaz ve kırmızı olmak üzere iki çeşitti. Kurtuba Câmiinde ve Zehrâ sarayında mermer işçiliğinin örneklerini görmek mümkündür.¹⁰⁷⁷

Diğer taraftan bakır işçiliği de oldukça yaygındı. Kurtuba Câmiinin kapıları bakırla kaplanmıştı. Ayrıca günümüze kadar ulaşan ve bakırdan yapılmış bir çok ev

¹⁰⁷³ Ettinghausen; Grabar, *age*, s. 153-154.

¹⁰⁷⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 116.

¹⁰⁷⁵ Sâlim, *Kurtuba*, II, 132-133.

¹⁰⁷⁶ Makkarî, *age*, c. I, s. 200.

¹⁰⁷⁷ Ettinghausen; Oleg, *age*, s. 117.

eşyası da vardı. Bakır kaplar ve süs eşyalarının üzerleri hayvan ve kuş şekilleri gibi resimlerle süslenmişti.¹⁰⁷⁸

Kurtuba'da kurşun işlemeciliği de gelişmişti. Nitekim Kurtuba dağından çıkan suyun kurşundan yapılan kanal vasıtasıyla saraya ulaştırılması bu durumu göstermektedir. Ayrıca kanalın üzeri çeşitli şekillerle işlenmiştir. Aynı şekilde Nâsir döneminde Kurtuba dağından Nâûre köşküne bir su kanalı yapılmış ve suyun aktığı yere bir aslan heykeli oturtulmuştur. Pirinç madeninin de işlendiği Kurtuba'da Ulucâmiin avizeleri pirinçten yapılmıştır.¹⁰⁷⁹

Kurtuba'ya yakın bir yerde gümüş madeni vardı. Gümüş, süsleme sanatında yaygın olarak kullanılıyordu. Kurtuba Câmiinin kapıları, minberi ve bazı avizeleri gümüşle süslenmişti. Hilâfet devrinde Kurtuba'nın zenginliği artınca gümüş süslemelerde de artış olmuştu. Nitekim Mansûr ibn Âmir, Seyyide Subh için gümüşle kaplanmış bir köşk yapmış ve bunun için çok büyük para harcamıştı. Gümüş, sandık süslemelerinde ve şişe yapımında bolca kullanılmıştır. Genellikle küçük hacimli olan gümüş şişeler güzel kokuları muhafaza için imal edilmekteydi.¹⁰⁸⁰

Kurtuba, Evsat devrinden itibaren ziynet eşyalarıyla dolup taşmıştır. Endülüs'ün kapılarını doğuya açan emirler, Bağdat başta olmak üzere İslâm şehirlerinin kültür birikimini Kurtuba'ya taşımışlardır. Mücevher satıcıları da çok değerli takı ve ziynet eşyalarını getirip satmışlardır. Kurtuba'da ziynet eşyalarının satıldığı bir çarşı vardı. Burada özellikle Yahûdîler çalışıyor ve değişik şekillerde kolye, bilezik ve yüzük imal ediyorlardı. Kurtubalı kadınların –özellikle seçkin ailelerin- fildişi süslemeli sandıkları¹⁰⁸¹ mücevher işlemeli takılarla dolu idi. Yakut, zümrüt, altın ve gümüş gibi madenlerden yapılan kolyeler çok değerli idi. Evsat'ın, câriyesi Turûb'a hediye ettiği bir kolye 100.000 dinâr tutarında idi.¹⁰⁸²

c) Ağaç işlemeciliği (Oymacılık)

Kurtuba, ağaç işlemeciliğinde oldukça ileri düzeyde idi. Özellikle câmiler için yapılan minberlerin ve maksûrelerin süslemeleri meşhûrdu. Kurtuba Câmiinin minberi

¹⁰⁷⁸ Ettinghausen; Oleg, *age*, s. 147-150.

¹⁰⁷⁹ Sâlim, *Kurtuba*, II, 140.

¹⁰⁸⁰ Sâlim, “Nemâzic”, s. 167-168.

¹⁰⁸¹ Bkz. Ettinghausen; Oleg, *age*, s. 153.

¹⁰⁸² Sâlim, *Kurtuba*, c. II, s. 144.

ve maksûresi altın ve gümüş gibi değerli madenlerle, ana kapısı da gümüş taşlarla işlenmiştir. Yine Zehrâ Câmîinin minberi de Kurtubalı sanatkârların hünelerini gösterdikleri en önemli eserlerdendir. Kurtuba'nın bu şöhreti uzaklara yayılmış ve Kuzey Afrika'da Kayravan Câmîi gibi bir çok câmîinin ahşap işçiliği ve süslemeleri Kurtubalı sanatkârlar tarafından yapılmıştır.¹⁰⁸³

d) Billur, Cam ve Çanak işlemeciliği

Endülüs'ün bir çok bölgesinde billûr madeni vardı. Bunlardan bir tanesi de Kurtuba'nın nâhiyelerinden birinde bulunuyordu. Billûrdan çeşitli bardak ve tabaklar imâl edilmiştir. Kurtuba cam, şişe ve tabak yapımında meşhûr olmuştur. Çanak ve çömlek yapımı da yaygındı. Doğu mahallesinde (er-Rabazu's-Şarkî) ve surların yakınında bulunan çömlek atölyeleri yalnızca Kurtuba için değil Gırnata ve Malaga gibi diğer Endülüs şehirleri için de üretim yapılan bir merkezdi.¹⁰⁸⁴

e) Mermer ve Taş İşlemeciliği

Endülüs'ün en zengin mermer yatakları Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan Cebel-i Arûs'da bulunuyordu. Buradan çıkarılan beyaz mermer oldukça değerli idi. Endülüs hükümdârları câmîlerin, saray ve köşkerin yapımında ve süslemesinde bolca mermer kullanmışlardı. Kurtuba ve Zehrâ câmîlerinin duvarları mermer nakışlarla süslenmiştir. Kurtubalı mermerciler, mermer üzerinde hayvan ve bitki resimleri yapmakta mâhir idiler. Diğer taraftan Kurtuba dağından değişik taşlar da çıkarılıyor ve şehirde işlenerek câmîler ve saraylarda kullanılıyordu.¹⁰⁸⁵

f) Dokumacılık

Kurtuba'da kumaş üretimi Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Abdurrahman ed-Dâhil, "Dâru'l-Bürd" ya da "Dâru'l-Bürdiye" adı verilen bir yer inşâ etmiştir. Burada emîrliğin ihtiyacı olan elbiselerin imâlâtı yapılıyordu. Daha sonra Evsat devrinde burası genişletilerek "Dâru't-Tırâz" adını almıştır. Dâru't-Tırâz'da Endülüs emîr ve halîfelerinin çeşitli renklerde altın işlemeli ipekten elbiseleri dokunurdu. Hilafet

¹⁰⁸³ Makkarî, *age*, c. III, s. 102-103; Ettinghausen; Oleg, *age*, s. 155-157.

¹⁰⁸⁴ Sâlim, *Kurtuba*, II, 149-150; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, s. 115.

¹⁰⁸⁵ Ettinghausen; Oleg, *age*, s. 154-155.

devrinde burada oldukça yoğun üretim yapılmıştır. Zirâ sarayın ihtiyacını karşılamanın ötesinde devlet erkânının ve komutanların elbiseleri de burada imâl edilirdi.¹⁰⁸⁶

Kurtuba'da, saray atölyeleri dışında da çok sayıda atölye kurulmuştur. Başta yün, pamuk ve ipek dokumacılığının yapıldığı şehirdeki atölyelerin sayısı on binleri geçmiştir.¹⁰⁸⁷

E- GÜNDELİK HAYAT

1. Kurtuba Toplumunun Karakter Özellikleri

Tarihçiler Kurtubalıların vasıfları ile ilgili birçok şey söylemişlerdir. Zikredilen özelliklerin bir kısmı olumsuz, bir kısmı ise olumludur. Olumsuz özelliklerinin başında bir takım gerekçelerle yöneticilere başkaldırmaları gelir.¹⁰⁸⁸ Bazı tarihçiler, vali, emîr ve halifelere karşı isyancı tavırları nedeniyle Kurtuba halkını, Iraklılardan daha şerli ve kötü olarak nitelmişlerdir. Nitekim kuruluşundan yıkılışına kadar hiçbir zaman karışıklıktan kurtulamayan Kurtuba, iç çekişmeler ve isyanlarla sürekli çalkalanmıştır. Endülüs yöneticilerinin en önemli uğraşlarından birisi bu iç karışıklıklar olmuştur.

Kurtuba halkı isyancı karakterine rağmen iki olumlu özelliği ile de dikkati çekmektedir. Birinci özelliği İslâm dininin kurallarını yaşamaya ve uygulamaya gösterdiği hassasiyettir. Şehirdeki camilerin çokluğu ve kadınların toplumdaki mümtaz yeri bu durumun en önemli göstergesidir. Kurtuba halkının hacca verdiği önem de dinî hükümlere karşı hassasiyetlerini ifade etmektedir. Hacca gitme imkânı olmayan idareci ve zenginler yerlerine vekil göndermeyi ihmal etmemişlerdir.

Kurtuba halkının ikinci olumlu hasleti ise cihada düşkünlüğüdür. Cihada verdikleri önem sebebiyle Kurtuba, Endülüs'ün Hıristiyanlarla savaşında merkez olmuştur. Cihad, Kurtuba halkının gündelik hayatının bir parçası olmuştur. Nitekim şehirde düzenlenen en büyük törenler, cihada gidiş ve dönüş törenleridir. Kurtuba halkının bir diğer özelliği eğlenceye düşkünlüğüdür. Müzik ve rakstan oluşan eğlence meclisleri Kurtuba'nın en dikkat çeken özelliklerindedir. Bu nedenle şehirde birçok saray ve köşk yapılmış, eğlence ve rahatlık için her türlü imkân hazırlanmıştır. Eğlence

¹⁰⁸⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 21-22; Sâlim, *Kurtuba*, II, 154-156.

¹⁰⁸⁷ Hilâl; Subh, *age*, s. 28; Özdemir, "Endülüs", s. 219.

¹⁰⁸⁸ Makkarî, *age*, c. I, s. 155.

meclisleri Kurtubalı şairlerin de en önemli konularından birisi olmuş ve saraylarda gerçekleşen bu ortamları ayrıntılı bir şekilde şiirlerinde işlemişlerdir.¹⁰⁸⁹

2. Kurtubalıların Maruz Kaldığı Çeşitli Felâketler

Kurtubalılar içinde buldukları bolluk ve refahın yanında sık sık bir takım sıkıntılara maruz kalmışlardır. Diğer bir ifadeyle Endülüs Kurtubası hüznü ve sevinci sürekli olarak bir arada yaşamıştır. Yaşadıkları sıkıntılar, onları İslâm dünyasının ve Avrupa'nın göz bebeği olacak bir medeniyeti kurmaktan alıkoymamıştır.

Kurtuba halkının yaşadığı en önemli ve en uzun süren felaket iç karışıklıktır. Şehir sık sık etnik mücadelelerin sürüklediği iktidar kavgalarına sahne olmuştur. Fetihden yıkılışa kadar Kurtuba bu iç siyasî çatışmalardan uzak kalamamıştır. Bunların en önemlilerinden birisi Rabaz ayaklanmasıdır. Hakem b. Hişam (er-Rabazî) devrinde, 202/819 yılında meydana gelen başkaldırı hareketini emir kanlı bir şekilde bastırarak, isyancıların çoğunu öldürüp geri kalanını şehirden sürmüştür.¹⁰⁹⁰ Bu nedenle kendine Hakem er-Rabazî denilmiştir.¹⁰⁹¹

Kurtubalıların başına gelen musibetler arasında sel en yıkıcı olanıdır. Bunların en büyüğü 401/1010 yılında meydana gelmiş ve Kurtuba'yı büyük ölçüde tahrip etmiştir. Bu sel felaketinde 2.000 civarında ev ile sayısız mescid ve köprü yıkılmış, çarpma ve boğulma sonucu 5.000 kişi ölmüş, büyük miktarda mal ve eşya ziyan olmuş, surların büyük bir kısmı yıkılmıştır. Üç gün süren bu sel felaketi Kurtuba'da onarılmaz yaralar açmıştır.¹⁰⁹²

401-403/1010-1013 yılları arasında Kurtuba halkının en zor ve en sıkıntılı yıllarıdır. 401/1010 yılı içinde sel felaketinden sonra bir de veba salgını başlamış ve halk ölü insan eti yiyecek duruma düşmüştür. Diğer taraftan aynı yıllarda ortaya çıkan ve yaklaşık 2,5 yıl süren Berberî kuşatması da Kurtubalılara zor günler yaşatmıştır. Kuşatma sonunda bir mücadele yaşanmış ve şehrin ortası ölümlerle dolup taşmıştır. Akabinde Berberî askerleri Medînetü'z-Zehrâ'ya saldırmış ve şehrin camisini yakıp yıkmışlar, değerli ne varsa talan etmişlerdir. Kurtuba şehri 439/1147 ve 525/1131 yıllarında da büyük afetlere uğramıştır. Bu yıllarda meydana gelen yangın, veba ve

¹⁰⁸⁹ Fikrî, *age*, s. 252-253.

¹⁰⁹⁰ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 42-43.

¹⁰⁹¹ İbn İzârî, *age*, c. II, s. 76-77; Dabbî, *age*, s. 14; Humeydî, *age*, s. 10; İnan, *age*, s. 253-245.

¹⁰⁹² İbn Hayyân, *age*, s. 5.

kıtlık nedeniyle şehir halkından çoğu ölmüştür. Endülüs Kurtuba'sının gördüğü son felaket ise 633/1236 yılında şehrin Kastilyalıların eline düşmesidir. Diğer taraftan, Kurtuba şehri birçok defa da salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Nitekim 303/915, 335/947 ve 337/949 yıllarında meydana gelen taun hastalığında ulema ve ileri gelenlerden pek çok kişi ölmüştür.¹⁰⁹³

3. Resmî Karşılama Törenleri

Kaynaklarda Kurtuba şehrinde yıl içinde birçok törenin düzenlendiği belirtilir. Ancak, bu törenlerin hepsi hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunamamaktadır. Daha çok resmî törenler uzunca anlatılmıştır. Bununla birlikte, saraylarda ve hükümdarın katılımıyla yapılan bu törenlerden yola çıkarak diğer merasimler hakkında da genel bir fikir edinilebilir.

Resmi törenler arasında en dikkat çeken elçi karşılama merasimleridir. Yabancı elçilerin Kurtuba'ya gelişiyle şehir büyük törenlere sahne olmuştur. Bu durum, sadece Kurtubalıların değil, tüm Endülüs halkının gündemini meşgul eden, en önemli hadiseler arasındadır.

Kurtuba'ya gelen ilk elçiler, 225/840 yılında Bizans imparatoru Teophile tarafından Abdurrahman el-Evsat'a gönderilmişlerdir. Değerli hediyelerle gelen bu elçileri emîr Abdurrahman çok güzel bir şekilde karşılamış ve şair Yahya el-Gazzâlî başkanlığında bir heyeti hediyelerle birlikte İstanbul'a göndermek suretiyle mukabelede bulunmuştur.¹⁰⁹⁴

Hilâfet devrinde Kurtuba'ya, Hıristiyan ülkelerden karşılıklı olarak çok sayıda elçi gidip gelmiştir. Cermen imparatoru I. Otto ve halefleri tarafından Kurtuba'ya birçok defa elçiler gönderilmiş, Endülüs hükümdarları da onlara elçi ve hediyelerle mukabele etmişlerdir.

Kurtuba'ya gelen elçiler arasında 338/949 yılında İstanbul'dan gelenler ve onlara yapılan karşılama töreni meşhur olmuştur. Bizans İmparatoru VI. Konstantin Endülüs'e bir elçi göndererek beraberinde hediyeler de yollamıştır. Halife Nâsır ise, gelen elçileri şânına yaraşır bir şekilde karşılamak üzere bir tören düzenlemiş ve ayrıca

¹⁰⁹³ Fikrî, *age*, s. 266-267. Doğal afetler ekonomi üzerinde de olumsuz etkiye neden olmuştur. bu konuda bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 111-112.

¹⁰⁹⁴ İbn Saîd, *age*, c. I, s. 48; Provençal, E. Lévi, *Islam D'occident: Etudes D'Hisroire Médiévale*, Paris 1948, s. 81-107.

fakîh Yahyâ b. Muhammed b. el-Leys başkanlığındaki bir grup temsilciyi de heyete Endülüs'teki yolculuklarında refâkat etmeleri için görevlendirmiştir. Bizans elçileri Kurtuba'ya yaklaştığında bugünküne benzer bir şekilde donanımlı asker grupları tarafından karşılanmışlardır. Daha sonra ise Nâsır'ın iki büyük komutanı Yâsir ve Temâme onları karşılamış ve bir tören düzenlemişlerdir. Törenden sonra yine Yâsir ve Temâme, Bizans elçilerine tahsis edilen köşke kadar onlara refâkat etmişlerdir. Bizans elçilerinin kalacakları köşk¹⁰⁹⁵ sağlam bir korumayla çevrilmiş ve ister halk ister devlet görevlilerinden olsun izinsiz insanların oraya yaklaşması menedilmiştir. Köşkün kapısında 16 adam görevlendirilmiş, her bir elçiye dört kişi bekçilik yapmıştır. Ayrıca, elçiler için köşkte hizmet etmek üzere Mevâlî'den özel yetişmiş hizmetliler seçilmiştir.¹⁰⁹⁶

Nâsır devrinde gelen elçiler arasında Leon kralı III. Ordon'un 344/955 yılında gönderdiği ve Nebre kraliçesi Toda ile oğlu Sancho'nun 347/958 yılında göndermiş olduğu elçilere halifenin iştirak ettiği karşılama törenleri yapılmıştır.¹⁰⁹⁷

Hakem devrinde de Kurtuba'da yabancı elçileri karşılama amacıyla birçok tören yapılmıştır. 351/962 yılında Leon kralı IV. Ordon'un bizzat bulunduğu bir grup Kurtuba'ya gelirken aynı yıl Sancho da elçi göndermiştir. 355/966 yılında ise Barcelona ve Tarrekûne kralı bir elçi göndermiştir. Daha sonra yine Hakem devrinde Revde kralı Garcia b. Sancho'nun elçileri Kurtuba'ya gelmişlerdir.¹⁰⁹⁸

Diğer taraftan Kurtuba'ya Kuzey Afrika ve diğer İslâm ülkelerinden de elçiler gelmişlerdir. Halife Hakem'in Mağrib emîri İbnü'l-Endelüsî diye bilinen Ca'fer Ali b. Hamdîn ve kardeşi için düzenlediği karşılama töreni oldukça meşhurdur. 360/971 yılında gerçekleşen bu merasimde Mağrib emirleri misafir edildikleri Münyetü İbni Abdilaziz adlı saraydan çıkarak Zehrâ sarayına gitmişlerdir. Endülüs kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde aktarılan bu törende yol boyunca Kurtuba halkı dizilmiş ve seyre dalmışlardır. Yolun iki tarafı Zehrâ'ya kadar askerlerle çevrilmiş ve bir koridor oluşturulmuştur. Misafirler köşkten çıktığında Mağrib emirlerinin etrafında kalabalık bir güvenlik görevlisi grubu bulunuyordu. Törende öncelikle 16.000 kişiden oluşan genç

¹⁰⁹⁵ Kurtuba nehrinin kıyısında bulunup Münyetü Nasr adıyla anılmaktadır.

¹⁰⁹⁶ İbn Haldun, *age*, c. IV, s. 142; İnan, *age*, c.II, s. 452-456; Hilâl; Subh, *age*, s. 22-23.

¹⁰⁹⁷ İnan, *age*, c.II, s. 456-458.

¹⁰⁹⁸ Fikrî, *age*, s. 262.

yayalar yürüyüş yapmışlar, ardından değişik kıyafet ve silahları ile atlılar geçit töreni düzenlemişlerdir. Ayrıca yol boyunca misafirleri karşılamak üzere sıra sıra dizilmiş görevliler vardı ki bunların kıyafet ve süsleri Zehrâ'ya yaklaştıkça artıyordu. Son olarak, misafirler Zehrâ'ya vardığında halife Hakem, önemli devlet adamlarıyla birlikte onları karşılamış ve ikramda bulunmuştur. Bu tören Kurtubalıların ve bütün Endülüs halkının zihninde unutulmaz anılardan birisi olarak tarihteki yerini almıştır.¹⁰⁹⁹

Hâcîp Mansûr b. Ebî Âmir döneminde Kurtuba'ya hem Kuzey Afrika'dan hem de kuzeydeki İspanyol krallıklarından çok sayıda elçi gelmeye devam etmiştir. Mansûr b. Ebî Âmir ve Abdülmelik zamanında Berberler'in ileri gelenleri Kurtuba'ya geldi. Bunların içinde Zâvî b. Zîrî b. Münâd ve kardeşleri de vardı. Abdülmelik zamanında Kurtuba'da konakladılar. Onlar çok güzel bir şekilde karşılandı ve ağırlandı.¹¹⁰⁰

Hâcîp Abdülmelik zamanında Kastilya kralı Sanço Garcia ile Galiçya kontu Menendo Gonzalez bir ihtilafa düştüler ve aralarındaki ihtilafı çözmesi için hâcib Muzaffer Abdülmelik b. el-Mansûr'u hakem tayin ettiler. Menendo Gonzalez, V. Alfonso (Küçük Leon Kralı)'nun veliahdı olduğundan dayısı olan Sanço Garcia onu bu haktan alıkoymaya çalışıyordu. Abdülmelik ihtilafı çözmeleri için Kurtuba Hıristiyanlarından Esbağ b. Abdullah b. Nebîl'in de aralarında bulunduğu bir grup gönderdi. Onlar da Menendo Gonzalez lehine hüküm verince Sanço bu duruma kızdı ve Abdülmelik ile yaptığı ahdi bozdu. O da bunun üzerine Sanço'ya harp ilan etti. Nihâyet Sanço anlaşmaya razı olup bizzat bir heyetin başında Kurtuba'ya geldi.¹¹⁰¹

4. Ticaret ve Üretim

Kurtuba'nın bazı cadde ve sokaklarında, bakliyat depoları ve satış yerleri ile kasap dükkânları, meyve ve sebze dükkânları uzayıp giderdi. Şehirdeki büyük alışveriş yerleri ise Vâdi-i Kebîr'in kıyısında bulunuyordu. Kurtuba'da satılan ürünlerin bir kısmı diğer Endülüs şehirlerinden gelir, bir kısmı ise ülke dışından ithal edilirdi. Büyük çoğunluğu bizzat Kurtuba'da üretilen gıda maddelerinin satış fiyatları Muhtesib

¹⁰⁹⁹ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 75; Fikrî, *age*, s. 263-265.

¹¹⁰⁰ Sâlim, *Kurtuba*, c. I, s. 75-76.

¹¹⁰¹ İnan, *age*, c.II, s. 597-599.

tarafından belirlenmekteydi. Kurtuba’da dükkânlar genellikle güneşin doğmasıyla açılır, güneş batarken kapanırdı.¹¹⁰²

Kurtuba’da, genellikle her bir eşya grubunun üretim ve satış merkezleri olur ve belirli mahallelerde toplanırlardı. Sözelimi, deri üretimi yapılan yerde tabakhane ve boya atölyeleri de bulunurdu. Kurtuba’da, imal edilen deriden çanta ve sandık gibi eşyaların yapılıp satıldığı Sarrâciye adı verilen çok sayıda dükkân bulunurdu. Mensûcât imalatında Kurtuba oldukça ilerlemiş, hatta Bağdat ile yarışır hale gelmişti. Aynı şekilde Kurtuba, altın, gümüş ve mücevher işlerinde de meşhurdu.¹¹⁰³

Kurtuba’da başlayan ilk büyük imâlât faaliyeti gemi üretimidir. Abdurrahman el-Evsat devrinde, 229/844 yılında Normanların denizden İşbiliyye’ye saldırması üzerine güney sahillerinin güvenliği önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine başta Kurtuba ve İşbiliyye olmak üzere tersanelerin kurulmasına karar verilmiştir. Kurtuba’da sarayın kuzeyinde “Dâru’s-Sinâ’a” adı verilen bir bina yapılmış ve burada gemi üretimine başlanmıştır.¹¹⁰⁴

Zamanla gemi yapımı için bir çok şehirde tersaneler açılmıştır. Özellikle Nâsır devrinde çok sayıda yeni tersanenin kurulmasıyla Kurtuba’daki Dâru’s-Sinâ’a’da gemi yapımı terkedilmıştır. Onun yerine ma’denî âletler yapılmaya başlanmıştır. Zehrâ sarayının süslemesinde kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan ma’denî eşyaların bir kısmı burada üretilmiştir.¹¹⁰⁵ Nitekim Zehrâ sarayında bulunan incilerle süslenmiş 10 altın hayvan heykelinin burada yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁰⁶

Hilâfet döneminde Kurtuba büyüyüp gelişmiş ve bu durum yeni imâlâthânelere ihtiyaç göstermiştir. Bu amaçla Nâsır devrinde Zehrâ’da ikinci bir Dâru’s-Sinâ’a inşa edilmiştir. Burada çeşitli savaş âletleri yanında süsleme işleri de yapılmıştır. Maden işçiliği (değerli eşyâların işlenmesi) dışında Kurtuba’da dokuma, cam, seramik ve deri

¹¹⁰² Fikrî, *age*, s. 255; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 96.

¹¹⁰³ Fikrî, *age*, s. 256; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 96.

¹¹⁰⁴ Hasan, *age*, c.IV, s. 264; Sâlim, *Kurtuba*, II, 129.

¹¹⁰⁵ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, “Nemâzic mine’t-Tuhafî’l-Fiddiyye ve’t-Temâsîlî’l-Bronziyye min İntâci Dâri’s-Sinâa bi Küllin min Kasri Kurtuba ve Medîneti’z-Zehrâ fi Asri’l-Hilâfeti’l-Emeviyye bi’l-Endelüs”, *Buhûsu Nedveti’l-Endelüs*, (Ed. Adullah Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmî’iyye, İskenderiyye 1994,

¹¹⁰⁶ Kırmızı altından yapılmış bu heykeller; Aslan, Ceylân, Timsah, Yılan, Fil, Kartal, Güvercin, Şahin, Tavus, Tavuk, Horoz, Çaylak ve Akbaba şekillerinden oluşmaktaydı. Bkz. Makkarî, c. I, s. 526; Sâlim, “Nemâzic”, s. 165-166.

imâlâtı da yapılmıştır. Özellikle deri imâlâtı ve işçiliğinde Kurtuba Avrupa’da meşhur olmuştur.¹¹⁰⁷

Kurtuba’da, her bir mesleğin başında Muhtesib huzûrunda kendisini temsil eden ve “arîf” adı verilen bir kişi bulunurdu. Yine her imâlât kaleminin üretim ve satışının toplandığı belirli yerler vardı. Şehirdeki imâlâthâneler ve satış yerlerinin bir kısmı şehrin içinde, bir kısmı ise kenar mahallelerde yer alıyordu. Özellikle Kurtuba Câmii yakınındaki uzun çarşıda yer alan imâlât ve satış dükkanları belirli dar sokaklarda toplanmıştı. Genellikle bir meslek erbâbının bulunduğu sokağa onun ismi verilirdi. Haddâdân, Rakkâkîn, Sabbâğîn, Debbâğîn ve Tarrâzîn gibi sokak isimleri sokaklarda bulunan meslek grubuna işaret etmektedir.¹¹⁰⁸

5. Yiyecek ve Giyecek Kültürü

Kurtuba halkının yiyecek ve içeceklerine dair ayrıntılı ve düzenli bilgi veren başlı başına bir kaynak bulunmamaktadır. Bununla birlikte İdrisî ve Makkârî gibi tarihçiler bu konuda dağınık da olsa bazı bilgiler vermişlerdir.

Her şeyden önce Kurtuba halkının damak zevkini belirlemede Bağdatlı müzisyen meşhur Ziryâb’ın önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Bu durum aynı zamanda doğu-batı arasındaki yemek kültürü ile ilgili alışverişin de önemli bir göstergesidir. Ziryâb, Bağdat şehrinin sofrası ve yemek âdâbını Kurtuba halkına aktarmıştır. Bunlar arasında cam bardakların kullanımı başta gelir ki Kurtubalılar altın ve gümüş bardakları kullanırlardı. Ziryâb, daha zarif oldukları için cam bardakları kullanmış ve bu durum kısa sürede Kurtuba halkının da tercihi haline gelmiştir. Aynı şekilde Ziryâb, sofrası bezi olarak kullanılan kalın keten bezler yerine deriden yapılmış daha ince bezlerin kullanılmasını sağlamıştır.¹¹⁰⁹

Kurtubalı aşçılara eş-Şevvâûn denilirdi. Aşçıların yiyecekleri temiz tutması şart koşulmuştur. Bu amaçla aşçı dükkânlarında sürekli su bulunması, yiyeceklerin üzerinin ince bir bezle (Mendîlü’n-Nazîf) örtülmesi ve kapların temizlenmesi bir zorunluluk olmuştur. Ziryâb, Bağdat sarayının yemek çeşitlerini Kurtuba sarayına taşımıştır.

¹¹⁰⁷ Özdemir, “Endülüs”, s. 219.

¹¹⁰⁸ Sâlim, *Kurtuba*, II, 131.

¹¹⁰⁹ Hilâl; Subh, *age*, s. 133-134; Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 45-46.

Ziryâb'ın doğudan Kurtuba'ya getirdiği yemek çeşitlerinin başında en-Nukâya gelir.¹¹¹⁰ Kurtuba çarşılarında satılan diğer meşhur Endülüs yiyecekleri arasında şunlar bulunur: el-Mivkâs, el-Herâis, el-Bellûce, el-İsfîdbâc, el-İsfenk, el-Hûtü'l-Makbî, el-Kâk, el-Mecbenâtü'l-Maklûvve, el-Mesmerât, es-Sahire ve el-Luhûmü'l-Meşviyye.¹¹¹¹

Kurtubalılar ekmeği ise şöyle elde ederlerdi. Öncelikle halk yetiştirdiği hububatı Vâdi-i Kebîr kıyısında çok sayıda bulunan değirmenlere götürürdü. Orada öğütülen tahıllardan elde edilen unlar şehirde bulunan fırınlara götürülür ve ekme yapılır. Fırıncılar ücret olarak ekme yapmak üzere getirilen unlardan elde edilen hamurun bir kısmını kendilerine ayırırlardı. Daha sonra fırıncılar topladıkları paylardan ekme yaparak dükkânlarında satarlardı. Satılan ekmeğin belirli bir fiyatı ve gramı var idi.¹¹¹²

Kurtuba halkının yiyecek kültüründe olduğu gibi giyecek kültüründe de Bağdatlı Ziryâb'ın önemli bir etkisi vardır. Ziryâb, kılık-kıyafet modasına yön vermiştir. Onun her mevsim için farklı giyecekleri vardı ve Kurtubalılar da onu takip etmişlerdir. Ziryâb, bahar mevsimlerinde açık ve parlak renkli elbiseler giyerken kış mevsiminde ise renkli elbiseler giyiniyordu. Aynı şekilde Ziryâb, bahar ve yaz mevsiminde hafif elbiseler, kış mevsiminde ise kalın ve yünlü elbiseler giymeyi tercih ediyordu.¹¹¹³

¹¹¹⁰ Hasan, *age*, c.IV, s. 355.

¹¹¹¹ Fikrî, *age*, s. 254.

¹¹¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, s. 46.

¹¹¹³ Makkarî, *age*, c. I, s. 222-223; Hitti, *age*, s. 812; Hasan, *age*, c. IV, s. 340

SONUÇ

Doğu Roma, yedinci asrın ortalarında başlayan ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan askerî seferlere uzun süre direnirken, Batı Roma toprakları hicretin ilk asrında fazla bir mukavemet göstermeden fethedilmiştir. Avrupa'nın güney-batı ucunda yer alan İberya, Kuzey Afrika yoluyla gelen İslâm askerleri karşısında önemli bir direniş gösterememiş ve kısa sürede, bütünüyle İslâm hâkimiyeti altına girmiştir. Fetihden sonra Endülüs adını alan bu bölge Ortaçağ'da İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri olmuştur.

İslâm medeniyeti en güzel örneklerinden birini Endülüs'te ortaya koymuştur. Roma'nın Cordoba'sı fetihle birlikte Kurtuba adını almış ve yeni bir medeniyetin ortaya çıkışına kaynaklık etmiştir. Kısa sürede İslâm şehirlerinin en önemlileri arasına giren Kurtuba, Bağdat ve Kahire ile yarışır hâle gelmiştir. Kurtuba'da Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Güney-Batı Avrupa halklarının bir araya gelmesiyle Endülüs toplumu ortaya çıkmış, Endülüslülük, Arap, Berberî ve İspanyol kimliklerinin içinde eridiği bir üst kimlik hâline gelmiştir. Bu yeni toplumun oluşturduğu kültür ve medeniyet ortamı, hem İslâm dünyasında hem de Avrupa'da seçkin bir yere sahip olmuştur.

Abdurrahman b. Muâviye (ed-Dâhil), Endülüs'ü siyâsî olarak Kuzey Afrika'ya - dolayısıyla Şam Emevî Halîfeliğine- bağlı bir valilikten çıkarıp müstakil bir devlet haline getirmiştir. Ancak yeni kurulan Endülüs Emevî Emirliği, bilim ve kültürde bütünüyle diğer İslâm ülkelerini takip ve taklit etmiştir. Endülüs emirleri Kâhire, Medîne ve Bağdat'ta bilim ve kültür adına ne varsa Kurtuba'ya taşıma konusunda oldukça hırslı davranmışlardır. Bunun sonucunda Endülüs kültürü, başta mîmârî olmak üzere her alanda doğunun izlerini taşır duruma gelmiştir.

Endülüs Emevî Devleti, ilk günden itibaren İslâm dünyası ile yakın ilişkiye girmiştir. Hilâfetin, Emevîler'in baş muhâlifî Abbâsiler'e intikali Endülüs Emevîleri'nin doğu ile bağını kesmesine engel teşkil etmemiştir. Emîrlerin bizzat teşvik ve destekleri ile Endülüs'ten Doğu'ya ticâret ve ilim amacıyla yolculuklar başlamış ve bu durum emâret devrinin sonuna doğru artarak devam etmiştir. Bunun sonucunda Doğu'da bulunan ilim ve kültür birikimi Endülüs'e taşınmıştır. Emâret devrinin sonlarında

başkent Kurtuba, bir ilim ve kültür merkezi olarak Bağdat ve Kâhire ile yarışacak dereceye ulaşmıştır. Artık, hilâfet devrinde Kurtuba, hem İslâm dünyası hem de Avrupa için bir câzibe merkezi hâline gelmiştir.

Kurtuba, hilâfet devrinde siyasî, sosyal, kültürel, iktisâdî ve bilimsel açılardan en parlak devirlerini yaşamıştır. Bu dönemde şehir Müslüman ve Hıristiyan ülkelerden çok sayıda elçiyi misafir etmiş ve siyasî ilişkiler oarad en yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Diğer taraftan Kurtuba, bu dönemde dünyanın önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Emet devrinde başlayan ilmî seyahatler bu devirde daha da yoğunlaşmış ve şehir ilim öğrenmek ve öğretmek gayesiyle gelenlerle dolup taşmıştır. Avrupa'dan da çok sayıda öğrenci gelerek buradaki ders halkalarında eğitim görmüş ve öğrendikleri bilim ve kültürü kendi ülkelerine taşımışlar, yaptıkları telif ve çevirilerle Rönesans'ın ortaya çıkışına zemin hazırlamışlardır.

Hilâfet devrinin sonlarında patlak veren karışıklıklar ve iç savaşlar esnasında Kurtuba harabe bir şehir halini almıştır. Bu dönemde başta Zehrâ ve Zâhire olmak üzere şehirdeki bütün saray ve köşkler yıkılmış ve talan edilmiştir. Bunun sonucunda Endülüs Medeniyeti'nin beşiği olan Kurtuba, tüm Ortaçağı aydınlatan bir ışık olmaktan çıkmış ve sıradan bir şehre dönüşmüştür. Şehrin bu dönemdeki görüntüsü, ilk fetih yıllarını andıracak şekilde sade ve basit bir hal almış, Tavâif Devrinde ise diğer Endülüs şehirleri ile bağımlı siyasî olarak koparmıştır. Bu devirde Kurtuba yalnızca kendi başının çaresine bakmaktadır. Diğer şehirler üzerinde bir belirleyiciliği ve üstünlüğü kalmamıştır. Ancak Endülüs halkının hâtırasında Kurtuba her zaman müstesnâ yerini korumaya devam etmiştir. Nitekim bu dönemin akabinde Kuzey Afrika devletleri Murâbitlar ve Muvahhidler Endülüs'e hâkim olduğunda burayı başkent yapmışlar ve ona ayrı bir değer vermişlerdir.

Kurtuba iki önemli özelliği ile diğer şehirlerden ayrılır. Bunlardan birincisi İslâm şehri olmasıdır. İkinci önemli vasfı ise dünya üzerinde emsali az olan medeniyet şehirleri arasına girmesidir. Müslüman toplumun yaşadığı her şehir (ister kendileri kursun ister fethetmiş olsunlar) İslâm şehri haline gelir ve İslâm medeniyetinin bir parçası olur. Ancak bu şehirlerden bir kısmı (Bağdat, Kurtuba ve İstanbul gibi) medeniyeti iki cihetten temsil ederler. Bu şehirler bir yönü ile diğer İslâm şehirlerinin kaynağı ve prototipi olurken diğer taraftan da insanlığın ortak medeniyetine

eklemlenirler ve belirli bir süre için onu temsil ederler. Bu şehirler, hem evrensel medeniyetin hem de İslâm medeniyetinin sürekliliğini ve atılım noktalarını temsil ederler. İşte Kurtuba, İslâm şehirleri içinde az sayıdaki bu medeniyet şehirlerinin başında gelir. Kurtuba bir yönüyle Kudüs, Babil, Atina, Roma ve İstanbul gibi şehirlerle birlikte insanlığın ortak medeniyetinin kurulup geliştiği dünyanın en önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden birisidir, diğer yönüyle ise İslâm medeniyetinin en güçlü ve en önemli kolları arasında yer alan Endülüs'ü temsil eder.

İberya'da İslâm hâkimiyeti XVI. asrın başında bütünüyle sona ermiş ve Endülüs medeniyetine ait yapılar büyük ölçüde yok olmuştur. Ancak Endülüs medeniyetinin izleri yaşamaya devam etmiştir. Böylece özelde İslâm bilim ve kültürünün önemli bir unsurunu teşkil eden Endülüs, genelde insanlığın ortak medeniyetine eklenerek kalıcı hâle gelmiştir. Kurtubalı düşünür ve bilim adamları olmadan İslâm felsefe ve bilimi düşünülemediği gibi modern felsefe ve bilim de eksik kalacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdülhalim, Recep Muhammed, *el-Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslâmiyye ve İsbanya en-Nasraniyye fi Asri Beni Ümeyye ve Mülûki't-Tavâif*, Daru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Beyrut ts.
- Abu-Lughod, Janet L., "The İslâmic City-Historic Myth, İslâmic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 2. (May, 1987), pp. 155-176.
- Agapida, Fray Antonio, *A Chronicle of the Conquest of Granada*, (Ed.) Washington Irving, Arapçaya çev. Hani Yahya Nasri, *İntişarü'l-Arabî*, London/Beyrut 2000.
- Ahasanullah, M., *History of The Islamic World*, Deep & Deep Publications, New Delhi 1986.
- Ahbâru Mecmûa*, (Anonim), (Tahkik: İbrahim el-Ebyâr), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire tsz.
- Aiken, Michael-Newton, Kenneth-Friedland, Roger-Martinotti, Guido, "Urban Systems Theory and Urban Policy: A Four-Nation Comparison", *British Journal of Political Science*, Vol. 17, No. 3. (Jul., 1987), pp. 341-358.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi I-IV*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.
- Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 966-971.
- Amîd, Tahir Muzaffer, *Âsâru'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Bağdad, ts.
- Anderson, Glaire D., *The Suburban Villa (Munya) and Court Culture in Umayyad Cordoba 756-976*, Massachusetts Institute of Technology, 2005.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- Apak, Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Arabia*, England, 1983.

- Armağan, Mustafa, “Dişi ve Erkek Şehirler”, *Habitat II*, c. I, s. 109-111.
- Arnold, T. W., *İntişârı İslâm Tarihi*, (çev. Hasan Gündüzler), Matbaş, Ankara 1982.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs’ün fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- Atî, Muhammed İbrahim, *Endelüs: Târîhu Hükûmet-i Müslimîn der Avruba*, Behmen Mâh, Tehrân 1320
- Azîzürrahman, Seyyid, *The Story of Islamic Spain*, Goodwork Books, New Delhi 2002.
- Baker, Colin F., “Judeo Arabic Material in the Cambridge Genizah Collections”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.58, No.3(1995), s. 445-454.
- Balbas, Leopoldo Torres, “Aspectos De Las Ciudades Hispanomusulmanas”, *Revista*, 1954, vol. II, s. 82-83.
- Balbas, Leopoldo Torres, *el-Müdüni’l-Esbâniyyetü’l-İslâmiyye*, Matbaatü Merkezi’l-Melik Faysal li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Riyad 2003.
- Bebel, August, Hz. Muhammed ve Arap-İslam Kültürü Dönemi, (çev. Veysel Atayman), Trend Yayın Basım, İstanbul 2006
- Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu’l-Büldân*, Müessesetü’l-Maârif, Beyrut 1987
- Bellamy, James A., “Arabic Name in The Chanson de Roland: Saracen Gots, Frankish Swords, Roland’s Horse, and the Olifant”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 107, No: 2, Nisan-Haziran 1987, s. 267–277.
- Bermejo, Joaquin Vallve, “The Zalmedina of Cordoba”, *The Formation of al-Andalus Part 1: History and Society*, (Ed. Manuela Marin), Ashgate, Aldershot 1998, 389-424.
- Beydûn, İbrâhîm, *ed-Devletü’l-Arabiyye fî İsbânyâ mine’l-Fethi Hattâ Sukûti’l-Hilâfe*, 2. basım, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut 1986.
- Bilgin, Feridun, *Gırnata Beni Ahmer Devletinin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1231-1273)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003.
- Bişrî, *el-Hayâtü’l-İlmiyye fî Asri’l-Hilâfeti fî’l-Endelüs*, *Ma’hedü’l-Buûsü’l-İlmiyye ve İhyâü’t-Türâsi’l-İslâmî*, Mekke 1997.

- Cahnman, Werner J., "The Historical Sociology of Cities: A Critical Review", *Social Forces*, Vol. 45, No. 2. (December, 1966), pp. 155-161.
- Camacho, Jose Manuel Escobar, "Historia Medieval", *Cordoba y Su Provincia*, (Ed. Marcel Guarinos Canovas), Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985, s. 224-225.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H.I-III/M.VII-IX)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Canovas, Marcel Guarinos (ed.), *Cordoba Y Su Provincia*, Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985.
- Carolyn G. Killean, "The Development of Western Grammars of Arabic", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 43, No: 3, Temmuz 1984, s. 223–230.
- Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, çev.Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Castro, Antonio Arjona, *Anales de Cordoba Musulmana (711-1008)*, Publicaciones Del Monte De Piedad Y Caja De Ahorros De Cordoba, Cordoba 1982.
- Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü Ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989.
- Colin F., "Judeo Arabic Material in the Cambridge Genizah Collections", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.58, No.3(1995), s. 445-454.
- Coope, Jessica A., *The Martyrs of Cordoba*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1995.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996.
- Çelik, Zeynep, "New Approaches to the "Non-Western" City", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3, Architectural History 1999/2000. (Sep., 1999), pp. 374-381.
- Çelik, Zeynep; Favro, Diane, "Methods of Urban History", *Journal of Architectural Education (1984-)*, Vol. 41, No. 3, Urban History in the 1980s, (Spring 1988), pp. 4-9.

- Çınar, Mustafa, *Endülüs'te Mülükü't-Tavâif Dönemi Edebi Çevresi*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.
- Çiftçi, Faruk, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999.
- Çimen, Rahim, *Endülüslü İbn Abdilberr'in Hadisçiliği ve Câmiu Beyani'l-İlm Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Umeyre, *Buğyetü'l-Mültemis fi Târîhi Ricâli'l-Endelüs Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kâhire 1967.
- Dağlı, Muhammed Saîd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye fi'l-Endelüs ve Eseruhâ fi'l-Edebi'l-Arabî ve fi'l-Edebi'l-Endelüsî*, yrsz, 1984.
- Demirci, Mustafa, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM*, yıl:1, sayı:2, 2003, ss. 129-146.
- Dendeş, İsmet Abdüllatif, *Devru'l-Murabâtîn fi Neşri'l-İslâm fi Garbi İfrîkiyâ*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, İskenderiyye 1988.
- Don Martindale, "Şehir Kuramı", çev. Fırat Oruç, *Şehir ve Cemiyet*, haz. Ahmet Doğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 35-101.
- Dozy, R., *Histoire des Musulmans D'Espagne I-II*, E. J. Brill, Leyde 1932.
- Dozy, Reinhart, *Târîhu Müslimî Esbanya II*, (eserin orijinali: *Histoire des Musulmans D'Espagne*, E.J. Brill, Leiden 1932), (Arapça'ya çeviren: Hasan Habeşi), Kahire 1994.
- Ebner, Michael H., "Urban History: Retrospect and Prospect", *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 1. (June, 1981), pp. 69-84.
- Ebu'l-Fidâ, İmamüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi Târîhi'l-Beşer I-IV*, Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1286.
- Ekinci, Müşeref, *Yûsuf bin Taşfin Döneminde Murâbitlar Devleti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000.

- Ettinghausen, Richard; Grabar, Oleg, *The Art and Architecture of Islam*, Yale University Press, 1994.
- Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- Facaros, Dana; Pauls Michael, *Granada, Seville, Cordoba*, Cadogam Guides, London 2003.
- Favro, Diane, "Meaning and Experience: Urban History from Antiquity to the Early Modern Period", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3, Architectural History 1999/2000. (Sep., 1999), pp. 364-373.
- Fernand Schwarz, *Kadim Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, çev. Ayşe Meral Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fi'l-Asri'l-İslâmî Târîh ve Hadâre*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiyye 1983.
- Garaudy, R., *el-İslâm fi'l-Garb: Kurtuba Âsımetü'l-Âlem ve'l-Fikr*, çev. Zevkan Karkut, Dâru Dımeşk, Dımeşk 1995.
- Gazali, Muhammed, "Kültürel Metropol Olarak İslâm Şehri", *Habitat II*, İstanbul 1997, c. I, s. 99-103.
- Gilderbloom, John I., "Is Urban Sociology Dying?", *Teaching Sociology*, Vol. 16, No. 4, Textbooks, (Oct., 1988), pp. 443-447.
- Glaeser, Edward L.- Mare, David C., "Cities and Skills", *Journal of Labor Economics*, Vol. 19, No. 2. (April, 2001), pp. 316-342
- Gomez, Emilio Garcia, "Ruina De La Cordoba Omeya", *Al-Andalus*, 1947, vol. XII, Fasc. II, s. 269-273.
- Goran, Selahattin, *Endülüs Arap Şiirinde Vatan Özlemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003.
- Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Târîhu'l-Endelûsî Mine'l-Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukûtu Gırnata*, Dâru'l-İ'tisâm, Kâhire 1983
- Haines, C. R., *Christianity and Islam in Spain A.D. 756-1031*, Kegan Paul, Trench & Co, London 1889.

- Halef, Sâlim bin Abdullah, *Nüzümü'l-Hükmi'l-Emeviyyîn ve Rûsûmühüm fi'l-Endelüs, el-Câmiatü'l-İslâmiyye*, Medîne 2003.
- Hâlidî, Hâlid Yûnus, *el-Yehûd Tahta Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, Dâiretü's-Sekâfe, Gazze, 2002.
- Halkin, Abraham. S., "Judeo-Arabic Literature", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, 1129-1130.
- Hammâd, Muhammed Abdullah, "et-Tahtîdû'l-Umrânî li-Müdüni'l-Endelüs el-İslâmiyye", *Al-Andalus*, Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-Âmme, Riyad 1996, vol. 3.
- Hannavî, Muhammed, *en-Nizâmü'l-Askerî bi'l-Endelüs*, Dâru Ebî Rakrak, yrsz, 2003.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dînî, Sosyal- Kültürel İslâm Tarihi I*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986.
- Hegyi, O, "Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262-269; Azizurrahman, *age*, s. 491-493.
- Hemedânî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân*, E.J.Brill, Leiden 1967.
- Hemedânî, Halid İsmail Nayif, "Câmiatü Kurtuba: Dirâsetün Li-Nizâmiha't-Ta'limî ve Eseriha'l-Hadârî Hattâ Nihâyeti'l-Karnî'l-Hâmisi'l-Hicrî", *ed-Dirasatü'l-İslâmiyye*, İslamabad 1999, vol. XXXIV, no: 1, s. 103.
- Henderson, J. V., "The Sizes and Types of Cities", *The American Economic Review*, Vol. 64, No. 4. (Sep., 1974), pp. 640-656.
- Henderson, J. V., "The Sizes and Types of Cities", *The American Economic Review*, Vol. 64, No. 4. (Sep., 1974), pp. 640-656.
- Hernandez, Miguel Gruz, "el-Fikru'l-İslâmî fî Şibhi'l-Cezîreti'l-İberiyye", *el-Hadâratü'l-Arabiyye el-İslâmiyye fi'l-Endelüs I-II*, (Ed. Selmâ Hadrâ el-Ceyyûsî), Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1999.
- Hilal, Cevdet - Subh, Muhammed Mahmûd, *Kurtuba fi't-Tarihi'l-İslâmî*, el-Hey'eti'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, Kahire 1986.
- Hillenbrand, Robert, "Córdoba", Joseph R Strayer, *Dictionary of The Middle Ages*, New York 1998.

- Himyerî, Muhammed bin Abdülmü'min, *er-Ravdü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984.
- Hitti, Philip K., *Capital Cities of Arab Islam*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Sâlih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- Hizmetli, Mustafa Sabri, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.
- Hizmetli, Mustafa, "Endülüs'te Hisbe ve Muhtesib", *İslâmiyât*, cilt: VII, sayı: III, Ankara 2005, s. 105-107.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed bin Ebî Nasr Fettûh bin Abdillâh el-Ezdî, *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülâti'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.
- Huşenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayravânî, *Kudâtu Kurtuba*, Dâru's-Sadr, Kâhire 1966.
- Irwing, Thomas Ballantine, *Falcon of Spain*, Orientalia, Lahore 1954.
- Irwing, Thomas Ballantine, *Andalusia*, Council of Islamic Education, Tustin CA 1992.
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh, *Zikru Fethi'l-Endelüs*, (*Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ'nın bir bölümü*), (Ed. John Harris Jones), Williams & Norgate, London 1858.
- İbn Bessâm, Ebu'l-Hüseyin Ali eş-Şinterînî, *ez-Zahîre fi Mehâsin-i Ehli'l-Cezîre*, (Tahkik: İhsan Abbas), Dâru's-Sekâfe, Beyrut tsz.
- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, *Kitâbü's-Sıla I-II*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber I-V*, Müessesetü'l-A'lâ li'l-Matbûât, Beyrut 1971.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, (Tahkik: J. H. Kramers), (İkinci Basım), E.J.Brill, Leiden 1967
- İbn Hayyan, Ebû Mervân Hayyan b. Halef b. Hüseyin b. Hayyan b. Muhammed b. Hayyan b. Vehb b. Hayyan, *el-Muktebes Min Enbâi Ehli'l-Endelüs*, (Tahkik: Mahmûd Ali Mekkî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1973.

- İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Ed.M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967.
- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib I-III*, thk. G.S.Golan ve Levi Provençal, İkinci Baskı, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1980.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim, *Kitâbü'l-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Daru'l-Maârif, Beyrut 1975.
- İbn Rüsteh, *Kitâbu A'lâki'n-Nefise*, E.J.Brill, Apud 1967, c. VII.
- İbn Saîd, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib I-II*, (Üçüncü Baskı), (Tahkik: Şevki Dayf), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülük I-XVIII*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâ'î, *Tekmiletü's-Sıla*, (Tahkik: F. Codera), Fes 1920.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâ'î, *el-Hulletü's-Siyerâ I-II*, (Tahkik: Hüseyin Mûnis), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1985.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh I-IX*, Dâru Sâdır, Beyrut 1965.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdillâh bin Muhammed bin Yûsuf el-Ezdî el-Hâfiz, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Saîd b. Abdillâh b. Saîd b. Ali b. Ahmed es-Selmânî, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata I-IV*, (Tahkik: Muhammed Abdillâh İnan), (İkinci Basım), Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1973.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilazîz b. İbrahim b. İsâ b. Müzâhim, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, (İkinci basım), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire 1989.

- İdrîsî, Şerrîf, *Sıfatü'l-Mağrib ve Arzi's-Sûdân ve Mısr ve'l-Endelüs*, (Nüzhetü'l-Müştâk fî İftirâki'l-Âfâk adlı eserin bir bölümüdür), E. J. Brill, Leiden 1966.
- İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006.
- İnan, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs I-VII*, Mektebetü'l-Hancî, Üçüncü Baskı, Kâhire 1988.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967, s. 41;
- K. Ga, "Cordoba", *Encyclopedia Britannica*, C. S., Chicago 1981, s. 171.
- Kalkaşandî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- Kaymakçı, Salih, *Târik bin Ziyâd Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- Kebîsî, Halil İbrahim, *Devrü'l-Fukahâ fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye ve'l-İctimâiyye bi'l-Endelüs*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2004.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mukaddemât ve Mebâhis fî Hadâratı'l-Arab ve'l-İslâm*, Matbaatü'l-Hicaz, Dimeşk 1974.
- Kılıç, Muharrem, *Endülüs Emevî Devlet'inde Yargı ve İşleyişi (755-1031M)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1995.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, İmge Kitabevi, 2. baskı, Ankara 2000.
- Kurt, Ali Vasfî, *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Hadis Kültürü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, *3. Abdurrahmân Dönemi Endülüs Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996.
- Laborit, Henri, *İnsan ve Kent*, çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul 1990.
- Landay, Susan, "The Ecology of Islamic Cities: The Case for the Ethnicity", *Economic Geography*, Vol. 47, Supplement: Comparative Factorial Ecology. (Jun., 1971), pp. 303-313.

- Lapidus, Ira M., *İslam Toplumlari Tarihi*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- Le Goff, Jacques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.
- Lomax, Derek W., *The Reconquest of Spain*, London 1978.
- Low, Setha M., “The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 25, (1996), pp. 383-409.
- Mahmûd, Hasan Ahmed, “el-Yehûd fî Kurtuba fî Asri'l-Hilâfeti'l-Emeviyye”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Kâhire 1995, sayı. 4, c. 55, sf. 498.
- Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (Tahkik: M.J.De Goeje), E.J. Brill, Leiden 1967.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilmisanî, *Nefhu't-Tîb Min Ğusni Endelüsi'r-Ratîb I-VII*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1983.
- Manzur, Perviz, “İnsan şehri-İman şehri”, *Habitat II*, cilt:I, İstanbul 1997, s.....-.....
- Marcel Guarinos Canovas (Ed. Gen.), *Cordoba Y Su Provincia*, Ediciones Gever S.L., Sevilla 1985.
- Meri, Josef W., *Medieval Islamic Civilization*, Routledge, Newyork/London, 2006, vol. 1.
- Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali, *el-Mu'cib fî Telhîs-i Ahbâri'l-Mağrib*, (Tahkik: Muhammed Saîd el-Uryân), el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire 1963.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (Ed.M.J.De Goeje), E.J.Brill, Leiden 1967.
- Moin, Mumtaz, “Cordova as an Intellectual Centre in Muslim Spain”, *The Proceedings of the Pakistan History Conference Seventeenth Session 13-17 February 1977*, Karachi 1981.
- Monacal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987.
- Monroe, James T. ve Swiatlo, David, “Ninety-Three Hargas in Hebrew Muvassahs: Their Hispano-Romance Prosody and Thematic Features”, *Journal of the*

- American Oriental Society*, Vol. 97, No. 2, Nisan-Haziran 1977, s. 141-163.
- Mûnis, Hüseyin, *Mevsû'atü Târîhi'l-Endelüs*, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kâhire 1996, c. I.
- Mûnis, Hüseyin, *Rihletü'l-Endelüs: Hadîsü'l-Firdevsi'l-Mev'ûd*, Dâru's-Su'ûdiyye, yrsz ts.
- Münîre, binti Abdurrahman eş-Şarkî, *Ulemâü'l-Endelüs fi'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmis el-Hicriyyeyni*, Mektebetü'k-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 2002.
- Nâci, Abdülcebbar, *Dirasât fi Tarihi'l-Müdüni'l-Arabiyye'l-İslâmiyye*, Şeriketü'l-Matbû'ât li't-tevzî' ve'n-neşr, Beyrut 2001.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, çev.Ahmet Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.
- Nasrullah, Sa'dûn Abbas, *Devletü'l-Murabîtîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Ahdü Yusuf bin Taşfin Emîrû'l-Murabîtîn*, Daru'n-Nahdatü'l-Arabiyye, Beyrut 1985.
- Nayîf, Vicdân Ali, *Silsiletü't-Ta'rîf bi'l-Fenni'l-İslâmî: el-Emeviyyûn, el-Abbâsiyyûn, el-Endelüsiyyûn*, Amman 1988.
- O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, London ts.
- Özdemir, Mehmet "Academic Researches on al-Andalus in Turkey", *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XLI (2000), s. 91-98.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I-III*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994-1997.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs'de Müvelledûn Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989.
- Palencia, Angel Gonzalez, *Tarihu'l-Fikrî'l-Endelüsî*, Arapçaya çev. Hüseyin Munis, Mektebetü Sekafeti'd-Dîniyye, Kahire 1955 (eserin orijinali: *Historia de la Literatura Arabigo-Espanola* 2.th Edicion, Coleccion Labor, Madrid 1945.)

- Parlak, Nizamettin, *Endülüs Dil Mektebi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.
- Poole, Stanley Lane, *The Moors in Spain*, G.P. Putnam's Sons, New York 1903.
- Provençal, E. Levi, "Instituciones y Vida Social e Intellectual", *Historia de Espanya*, (Ed. Ramon Menendez Pidal), Espasa Calpe, Madrid 1957, Tomo V, s. 93-94;
- Provençal, E. Lévi, *Islam D'occident: Etudes D'Hisroire Médiévale*, Paris 1948.
- Provençal, Levy, *Hadaratü'l-Arab fi'l-Endeliüs*, Arapçaya çev. Zevkan Karkut, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut ts.
- Pruett, Gordon, "İslâm ve Oryantalizm" *Oryantalistler ve İslâmiyatçılar*, çev. Bedirhan Muhib, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- Quinn, James A., "Concluding Comments", *The Scientific Monthly*, Vol. 73, No. 1. (Jul., 1951), pp. 49-50.
- Rahman, Syed Azizur, *The Story of Islamic Spain*, Goodword Books, New Delhi 2002.
- Roth, Cecil, "The European Age in Jewish History", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960.
- Ruster, Julie Anne, *The Muslim Civilization and Its Tolerance of Christianity in Tenth Century Cordoba, Iberia and Its Affects on Christianity in Leon, Christian Iberia*, California State University Press, Dominguez Hills 1998.
- Ruster, Julie, *The Muslim Civilization and Its Tolerance of Christianity in Tenth Century Cordoba*, s. 15-17.
- Sahibzada, Mesud Hasan, *History of Muslim Spain*, Lahore 1991.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz, "Nemâzic mine't-Tuhafî'l-Fıddiyye ve't-Temâsîli'l-Bronziyye min İntâci Dâri's-Sınâa bi Küllin min Kasri Kurtuba ve Medîneti'z-Zehrâ fi Asri'l-Hilâfeti'l-Emeviyye bi'l-Endelüs", *Buhûsu Nedveti'l-Endeliüs*, (Ed. Adullah Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiyye 1994.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Kurtuba Hâdiratü'l-Hilafe fi'l-Endeliüs I-II*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiyye 1984.

- Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Tarihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, Müessesetü Şebabi'l-Câmia, İskenderiyye ts.
- Samerrâî, Halil İbrahim, Tâhâ, Abdülvâhid Zünûn, Matlûb, Nâtık Sâlih, *Târihu'l-Arab ve Hadâratühüm fi'l-Endelüs*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Müttahide, Beyrut 2000.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006.
- Scales, Peter, C., *The Fall of The Caliphate of Cordoba*, E. J. Brill, Leiden 1994.
- Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s.189.
- Selim, *Asâletü't-Teskîfi't-Terbevi el-İslâmî fi'l-Fikri'l-Endelüs*, Dâru'l-Câmia, yrsz 1987.
- Seybold, C. F., "Cordoba", *First Encyclopaedia of Islâm*, Leiden 1987, Vol. II, s. 877-878.
- Seybold, C. F.-Jimenez, M. Ocaña, "Kurtuba", *The Encyclopaedia of Islâm*, New Edition, vol. 5, Leiden 1979.
- Sezal, İhsan, *Şehirleşme*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Simonet, Don Francisco Javier, *Descripcion del Reino de Granada Bajo la Doninacion de los Nasaritas*, Imprenta Nacional, Madrid 1860.
- Spiegel, Shalom, "On Medieval Hebrew Poetry", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 875-881.
- Şeyban, Lütfi, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.
- Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Şeyban, Lütfi, *Reconquista*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk I-XI*, Dâru Süveydân, Beyrut tsz.
- Tâhirî, Ahmed, *Âmmetü Kurtuba fi Asri'l-Hilâfe*, Menşûrâtu Ukâz, Rabat 1988.
- Toprak, M. Faruk, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1990.

- Uğur, Yunus, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 3, sayı: 6, 2005, s. 9-26.
- Urvoy, Dominique, “Ulemâü’l-Endelüs”, *el-Hadâratü’l-Arabiyye el-İslâmiyye fi’l-Endelüs I-II*, (Ed. Selmâ Hadrâ el-Ceyyûsî), Merkezü Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 1999, c. II, s. 1180-1181.
- Vicdân Ali, Nayîf, *Silsiletü’t-Ta’rîf bi’l-Fenni’l-İslâmî: el-Emeviyyûn, el-Abbâsiyyûn, el-Endülüsiyyûn I,*, Amman 1988.
- Wasserstein, David J., “Toledan Rule in Cordoba”, *Israel Oriental Studies*, Leiden 1993, c. XIII, s. 249.
- Wasserstein, David, J, *The Caliphate in The West*, Oxford 1993.
- Watt, William Montgomery, *A History of İslamic Spain*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1992.
- Weber, Max, “Batı Şehri”, çev. Fırat Oruç, *Şehir ve Cemiyet*, haz. Ahmet Doğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 131-167.
- Weber, Max, “Şehrin Doğası”, çev. Fırat Oruç, *Şehir ve Cemiyet*, haz. Ahmet Doğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 101-131.
- Wright, Owen, “Music in Muslim Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, Vol. II, s. 556.
- Wycherley, R. E., *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, çev. Nur Nirven-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1983.
- Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Yakût b. Abdullah, *Mu’cemü’l-Büldân I-V*, Beyrut 1975.
- Yaylalı, Ahmet Nasır, *Endülüs Emevî Emiri Hakem bin Hişam bin Abdurrahmân (Siyâsî ve Askeri Faaliyetleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2004.
- Yıldırım, Aydın, *Endülüs’te Arap Dili Çalışmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007.
- Yıldırım, Suat, “Endülüs Sanatı” *Endülüs’ten İspanya’ya*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996.
- Yıldız, Hakkı Dursun, (Editör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, c.IV.
- Yıldız, Şevket, “Yaşayan Endülüs Kimliği”, *Kültür*, sayı:08, İstanbul 2007, s. 38-41.

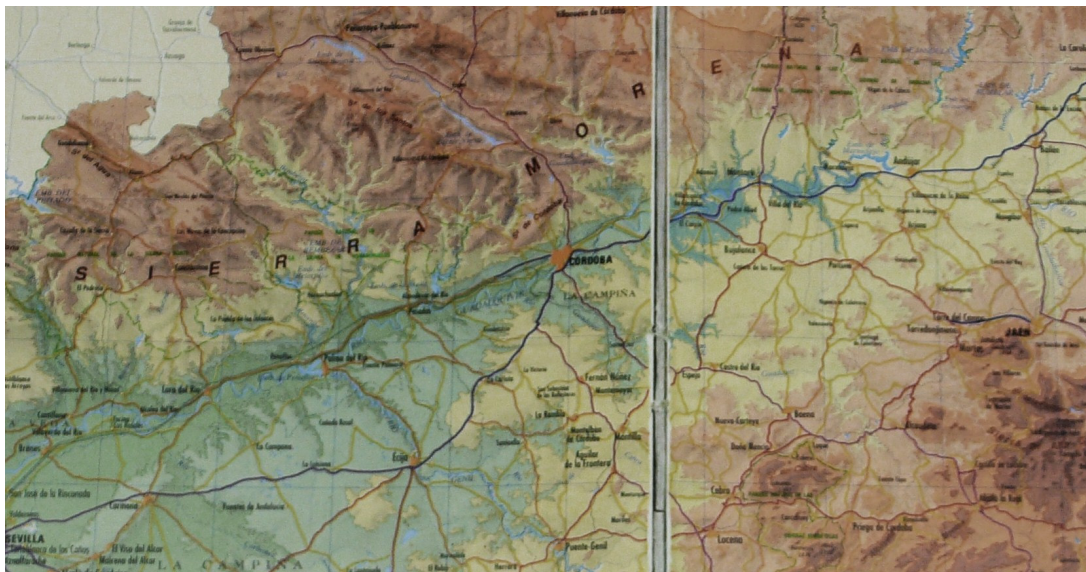
- Zağferanî, Haîm, *Yehûdî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Marsam, Ribat, 2000, c. I.
- Zekî, Abdurrahman, "Kurtuba: el-Emcâdü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Faysal*, Riyad 1978, c. VII.
- Zikru Bilâdi'l-Endelüs*, (Anonim), (ed. Luis Molina), CSIC, Madrid 1983.
- Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, (Sadeleştirenler: Yasemin Ödük, Kazım Masumî, Fatma Şahin), Selis Kitaplar, II. Baskı, İstanbul 2005.
- Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, Takvimhâne-i Âmire, 1276.

EKLER

Harita 1. Endülüs Coğrafi

Harita 2. Kurtuba Coğrafi

Harita 1. Endülüs

Harita 2.

Resim 1: Genel görünüm 16. yüzyıl

Resim 2: Genel görünüm 17. yüzyıl

Resim 3: Kurtuba Camii dıştan görünüşü

Resim 4: Kurtuba Camii dış detaylardan bir görüntü

Resim 5: Kurtaba Camii minaresi

Resim 6: Kurtuba Camii Avlusu

Resim 7: Kurtuba Camii Avlusu

Resim 8: Kurtuba Camii Mihrabı

Resim 9: Kurtuba Camii kubbe süslemeleri

Resim 10: Kurtuba Camii iç detaylardan bir görüntü

Resim 11: Kurtuba Camii iç detaylardan bir görüntü

Resim 12: Kurtuba Camii iç kısmı (sütun ve kemerler)

Resim 13: Kurtuba Camii iç kısmı (sütun ve kemerler)

Resim 14: Kurtuba Sarayı üstten görünüşü

Resim 15: Kurtuba Sarayı kalıntıları

Resim 16: Kurtuba Sarayı bahçesi

Resim 17: Kurtuba Sarayı bir iç avlu

Resim 18: Zehrâ Sarayı kalıntıları

Resim 19: Zehrâ Camii kalıntıları

Resim 20: Zehrâ Sarayı Kemerler

Resim 21: Zehrâ Sarayı Kemerler

Resim 22: Zehrâ Sarayı bahçesi

Resim 23: Zehrâ Sarayı bahçesi

Resim 24: Bâbü'l-Kantara

Resim 25: Kantara ve Nâûra

Resim 26: Kurtuba arşısı girişı

Resim 27: Kurtuba arşısı

Resim 28: Kurtuba arşısı avlusu

Resim 29: Kurtuba arşısı

Resim 30: Güney batı surları

Resim 31: Güney batı surları

Resim 32: Doğu surları

Resim 33: Kuzey doğu burcu

Resim 34: Güney surları

Resim 35: Güney surları

Resim 36: Bir Endülüs Hamamı

Resim 37: Bir Endülüs Hamamı

Resim 38: Şehrin sokakları

Resim 39: Şehrin sokakları

Resim 40: Bir Endülüs Evi

Resim 41: Bir Endülüs Evi detay

Resim 42 ve 43: Endülüs paraları

Resim 44, 45 ve 46: Endülüs paraları

Resim 47. Kurtuba Nehri (Vádi-i Kebîr/Guadalquivir)

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Akdağmadeni-1975

Öğr.Gördüğü Kurumlar	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1986	1993	Bursa İmam Hatip Lisesi
Lisans	1994	1999	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2000	2002	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2002	2008	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Medeni Durum : Evli

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: İngilizce (İyi), Arapça (İyi), Farsça (Zayıf), İspanyolca (Zayıf)

Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama Tarihleri	ve	Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2000	-	-	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
2.		-	-	

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar :

Diğer :

Şevket Yıldız